

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**AZERBAYCAN CUMHURİYETİ'NİN
KURULUŞUNUN TÜRK KAMUOYUNA
YANSIMALARI (1918-1920)**

ÇİĞDEM TAĞ

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. MEHMET KAAAN ÇALEN

EDİRNE 2020

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOĞRULUK BEYANI

Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada, tüm verilerin bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini, kullanılan verilerde tahrifat yapılmadığını, tezin akademik ve etik kurallara uygun olarak yazıldığını, kullanılan tüm literatür bilgilerinin bilimsel normlara uygun bir şekilde kaynak gösterilerek ilgili tezde yer aldığını ve bu tezin tamamı ya da herhangi bir bölümünün daha önceden Trakya Üniversitesi ya da farklı bir üniversitede tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

10/ 08 / 2020

İmza

ÇİĞDEM TAĞ

Tezin Adı: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun Türk Kamuoyuna Yansımaları (1918-1920)

Hazırlayan: Çiğdem TAĞ

ÖZET

1917 yılı Şubat ayında Rusya'da meydana gelen ihtilal ile birlikte Çarlık rejimi yıkılmıştır. Bahsi geçen rejimin yıkılması Azerbaycan Türklerine, millî devletlerini kurma sürecinde önemli bir fırsat sunmuştur. Bu doğrultuda 1918 yılı Mayıs ayında bağımsızlığını ilan etmiş olan Azerbaycan'ın en büyük destekçisi ise Osmanlı Devleti olmuştur. İki devlet arasında kurulmuş olan ilişkiler Azerbaycan ve Anadolu Türklüğü arasındaki bağları da daha güçlü bir hale getirmiştir. Bahsi geçen bağlar Osmanlı Türklüğünün söylemine yansımış ve Azerbaycan, Türk kamuoyunda hep gündemde kalmıştır. Bu doğrultuda çalışmada, öncelikle Azerbaycan'da meydana gelen millî canlanmadan bahsedilerek devletleşme süreci ele alınmıştır. Ardından Türk basınında Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilanı ve devletin tanınmasının kamuoyunda yarattığı yankılara değinilmiştir. Son olarak Osmanlı devlet adamları ve aydınlarının bağımsızlığa bakışı incelenmiştir. Çalışmada "İki devlet bir millet" söylemini inşa eden tarihî temellerin ve algının ortaya çıkışı incelenmiştir. Ayrıca Kafkasya'da ortaya çıkan Türk ve Müslüman bir devletin Osmanlı Türkiye'sinde nasıl karşılık bulduğunu da göstermek amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Osmanlı, Kamuoyu.

Name of The Thesis: Reflections of the Establishment of the Republic of Azerbaijan on the Turkish Public Opinion (1918-1920)

Prepared by: Çiğdem TAĞ

ABSTRACT

With the revolution in Russia in February 1917, the Tsarist regime collapsed. The destruction of the said regime provided an important opportunity for Azerbaijan Turks in the process of establishing their national state. Accordingly, the biggest supporter of Azerbaijan, which declared its independence in May 1918, was the Ottoman State. The relations established between the two states also strengthened the relations between Azerbaijan and Anatolian Turkishness. Said relations are reflected in the discourse of Ottoman Turkishness and Azerbaijan has always remained on the agenda in Turkish public opinion. In this direction, first of all, the national revival in Azerbaijan has been mentioned and the process of nationalization has been addressed. Then, the reflection of the public to announcement of the independence and recognition of the independence of Azerbaijan in the Turkish press were mentioned. Finally, the view of Ottoman statesmen and intellectuals on independence was examined. In this study, the emergence of historical foundations and perception that built the discourse of "Two states one nation" was examined. Also, it is intended to show how find to respond to a Turkish and Muslim state occurring in the Caucasus in Ottoman Turkey.

Keywords: Azerbaijan, Ottoman, Public Opinion.

ÖN SÖZ

Azerbaycan, coğrafi ve jeopolitik açıdan önemli geçiş yolları üzerinde bulunmaktadır. Tarih boyunca farklı kültür ve medeniyetlerin de kavşak noktasında yer alarak onlara ev sahipliği yapmıştır. On dokuzuncu yüzyılın başlarında meydana gelen siyasî hareketlenmeler ve Rusya’da meydana gelen ihtilal, Azerbaycan’a bağımsızlık elde etmek için önemli bir fırsat yaratmıştır. 1917 yılında Maverayı Kafkas Hükümeti kurulmuş, bu hükümetin dâhilinde idarî teşkilatlanma konusunda tecrübeler edinilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti’nin bölgeyi Rus hâkimiyetinden kurtarmak ve bir tampon bölge oluşturmak düşüncesi, bölgedeki siyasî yapılanmayı daha ileri boyutlara taşımıştır. Maverayı Kafkas Hükümeti öncelikle kendi bağımsızlığını, ardından da bu hükümeti meydana getiren üç millet bağımsızlıklarını ilan etmiştir.

Bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti’nin 1918-1920 yılları arası dönemi, ülkemizde birçok akademik çalışmaya konu olmuştur. Çeşitli yönleri ile ele alınan bu dönemde, özellikle Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri açısından birçok araştırma ortaya konulmuştur. Örneğin Azerbaycan-Osmanlı Devleti ilişkileri, Mehmet KAYA tarafından basından faydalanılarak *“Türk Basınına Göre Kuzey Azerbaycan – Türkiye Siyasi İlişkileri (1918-1920)”* adlı yüksek lisans tez çalışmasında incelenmiştir. Ayrıca yine süreli yayınlardan yararlanılarak Bakü’nün kurtuluşunun Osmanlı basınındaki yankıları İlyas AK’ın *“Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusunun Bakü’yü Kurtarması”* başlığıyla kaleme aldığı makaleye ve Umut DUMANGÜR tarafından hazırlanmış olan *“Osmanlı ve Batı Basınında Kafkas İslam Ordusu’nun Azerbaycan Harekâtı (Mart 1918-Ağustos 1918)”* başlıklı yüksek lisans tezine konu olmuştur. Yine bu doğrultuda Halil BAL tarafından hazırlanmış olan *“Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu”* başlıklı eseri, Hüseyin BAYKARA’nın *“Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi”* adlı çalışması ve Mehmet SARAY tarafından hazırlanmış olan *“Azerbaycan Türkleri Tarihi”* adlı çalışma da alanda büyük bir açığı kapatmaktadır. Bağımsızlığın ilanı ile birlikte sıklıkla gündeme gelmiş olan Azerbaycan’ın ilhak tartışmaları ve Osmanlı devlet adamlarının bu konuya bakışı, Selma YEL’in *“Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluşunda Türkiye’nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?”*

başlığıyla kaleme aldığı makalesinde ve Qiyas ŞÜKÜROV'un "*Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azerbaycan'da İstiklal ve İlhak Tartışmaları (Ocak-Haziran 1918)*" başlıklı kitap bölümünde incelenmiştir. Literatürde Azerbaycan-Osmanlı Devleti çalışmaları için araştırmacılara büyük bir kolaylık sağlayan üç önemli eser yer almaktadır. Qiyas ŞÜKÜROV ve Vasif QAFAROV tarafından hazırlanmış olan eserlerden birincisi, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı arşiv belgelerinde Azerbaycan ile ilgili belgeler "*Birinci Dünya Savaşı Azerbaycan Osmanlı Arşiv Belgeleri*" başlığı altında toplanmıştır. İkincisi ise Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettiği yıl olan 1918 ve yeniden Rus hâkimiyetine girdiği 1920 yılları arasındaki Osmanlı arşiv belgelerini kapsayan "*Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 Osmanlı Arşiv Belgeleri*" isimli eserdir. Üçüncü ve son olarak çalışmamızda sıklıkla faydalanmış olduğumuz Osmanlı süreli yayınlarında yer alan Azerbaycan'a ait haber, köşe yazısı ve makalelerin toplandığı "*Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*" başlıklı eserden oluşmaktadır. Bu üç çalışma, konuyu inceleyecek olan araştırmacılara kolaylık sağlayarak büyük bir emeğin neticesinde meydana gelmiştir.

Bu tez çalışmasının konusu da aynı dönemi kapsamakla birlikte bir kamuoyu algısının araştırılması yönüyle özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Çalışmamızda bahsi geçen yıllara ait Azerbaycan algısıyla ilgili gazete, dergi, hatırat, arşiv belgeleri ve meclis tutanakları ana kaynak olarak kullanılmış olup ayrıca bu konu hakkında hazırlanmış olan araştırma eserlerinden de yararlanılarak çalışmanın daha zengin bir hale gelmesi sağlanmıştır.

Bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Türkleri, teşkilatlanma ve askerî bakımdan zayıf bir durumda bulunmaktadır. Bu durum kardeş olarak görülen Osmanlı Devleti'ne yardım taleplerinin iletilmesine sebep olmuş ve yapılan yardımlarla Bakü kurtarıldığı gibi idarî yapılanmada da gerekli destek alınmıştır. Bu yardımlarla iki devlet arasındaki dostane ilişkiler sürdürülmüş, kamuoyunda ise kardeş olarak görülen Azerbaycan'a dair her daim olumlu söylemler gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda çalışmamızda "İki devlet bir millet" söylemini inşa eden tarihî temellerin ve algının ortaya çıkışını inceleyerek Kafkasya'da meydana gelen Türk ve Müslüman bir devletin Osmanlı Türkiye'sinde nasıl karşılandığını göstermek amaçlanmaktadır.

Çalışmamızın Giriş kısmında Azerbaycan adı, Türklerin bölgeye yerleşmeleri, bölgedeki hâkimiyet mücadelesi gibi konulara değinilerek 1900’lü yılların başına kadar yaşanan siyasî gelişmelerden bahsedilmiştir. Ayrıca üç bölüm halinde ortaya konulmuş olan çalışmamızın birinci bölümünde Azerbaycan’da meydana gelen millî düşünceler ve siyasî hareketler ele alınmıştır. Bu doğrultuda Rusya Türklüğünün millî uyanışı için önemli bir noktada yer alan Cedidcilik hareketinden bahsedilmiş, Azerbaycan’da millî düşüncenin gelişiminde etkili olan faktörlere değinilerek siyasî yapılanmalar hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca Rusya Müslümanlarının birlik olma ve dayanışmasının en önemli faaliyetlerinden biri olan kongrelerden bahsedilmiş ve Azerbaycanlı aydınların bu kongrelerdeki faaliyetlerine değinilerek Azerbaycan Cumhuriyeti’ni meydana getiren temel millî bilinç ve siyasî olaylar birinci bölümde aktarılmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde Azerbaycan’da millî devletin kuruluşunun Türk basınındaki yansımaları ele alınmıştır. Öncelikle Rusya’da meydana gelen 1917 devrimi sonrası kurulan Maverayı Kafkas Hükümeti’nden bahsedilmiş ve Türk basınındaki yansımalarına değinilmiştir. Daha sonra ise Azerbaycan’ın bağımsızlığından bahsedilerek bu bağımsızlığın Osmanlı basınındaki yansımaları ve kamuoyundaki algı aktarılmıştır. Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilan ettikten sonra en önemli faaliyetlerinden birisi bağımsızlığının tanınması olmuştur. Tanınmış olması fiilen var olan devletin resmî olarak hayata geçmesi anlamına geldiği için çalışmamızda Azerbaycan’ın bağımsızlığının tanınması sürecine ve bunun Osmanlı Türkiye’sindeki yankılarına da değinilmiştir.

Üçüncü bölümünde ise Türk devlet adamları ve aydınlarının Azerbaycan’ın bağımsızlığına olan yaklaşımları incelenmiştir. Bu doğrultuda öncelikle Osmanlı devlet adamlarının Azerbaycan’ın bağımsızlığı ve bağımsızlığının tanınması konularındaki görüşleri aktarılmıştır. Ardından çalışmamızda her biri ayrı başlık altında olmak üzere Türk aydınlarının bağımsızlığa bakışı değerlendirilmiştir. Ayrıca kamuoyu oluşturmada önemli bir yeri olan Türk Ocakları Derneğinin bağımsızlığa ve Azerbaycan’a olan ilgisi değerlendirilmeye çalışılmıştır. Son olarak Azerbaycan’ın Sovyet hâkimiyetine girişinden bahsedilerek çalışmamızın bölümleri tamamlanmıştır.

Çalışmamızın sonuç kısmında bağımsızlığın Türk kamuoyundaki yankılarına dair çıkarımlarda bulunulmuş ardından kaynakça, dizin ve ekler kısımları ile çalışmamız tamamlanmıştır.

Hazırlanmış olan bu tez çalışması için en baştan beri yardım ve desteklerini esirgemeyen, kaynaklarını ve birikimini benimle paylaşan danışman hocam Doç. Dr. Mehmet Kaan ÇALEN'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca değerli zamanlarını ayırıp görüş, düşünce ve eleştirileri ile çalışmanın daha iyi bir yere gelmesini sağlayan kıymetli hocalarım, Doç. Dr. Cengiz FEDAKAR ve Doç. Dr. Sezai ÖZTAŞ'a müteşekkirim. Yine kaynak temini konusunda ve tez planına sağladığı katkılarıyla değerli hocam Doç. Dr. Bülent YILDIRIM'a, ortaya çıkan metinlerin ön okumasını yapan ve kaynak temininde bütün imkânları ile yardımcı olan kıymetli arkadaşım Fatma RODOPLU YILDIRIM'a da ayrıca teşekkürlerimi iletirim.

Eğitim hayatımın en hassas döneminde sağlamış olduğu burs imkânı ile eğitim hayatımda önemli bir yeri olan Türk Eğitim Vakfına müteşekkirim. Ayrıca çalışmam boyunca sağlamış oldukları imkânlar ve yardımları için Trakya Üniversitesi Merkez Kütüphane personeline, süreli yayınların taramasında karşılaştığım sorunların çözümünde ve sağlamış oldukları imkânlarla çalışmamızda büyük kolaylık sağlamış olan Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dairesi çalışanlarına teşekkür ederim.

Yine yoğun çalışma sürecimde her türlü sıkıntıda maddî, manevî yanımda olan aileme ve çalışmamın bütün safhalarında en büyük destekçim olan eşim Muhammed TAĞ'a ve belki de benim için en önemlisi uyku düzenini bozmayarak bana çalışma fırsatı sağlamış olan oğlum Gökalp'e sonsuz sevgi ve teşekkürlerimi sunarım.

Çiğdem TAĞ

Ağustos 2020 - Edirne

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
ÖN SÖZ.....	III
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	IX
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA MİLLÎ DÜŞÜNCENİN GELİŞİMİ VE SİYASÎ HAREKETLER

A. Azerbaycan'da Rusya'ya Karşı İlk Millî Hareketler.....	6
1. Cedidcilik Hareketi ve Azerbaycanlı Aydınlar	6
2. Azerbaycan'da Millî Düşüncenin Gelişimi	9
B. Azerbaycan'da Siyasî Partiler	14
1. Himmet	14
2. Difai Partisi.....	17
3. Müsavat Partisi	20
C. Rusya Müslümanları Kongreleri ve Azerbaycanlı Aydınlar	26
1. Rusya Müslümanları Kongreleri	26
a. Birinci Rusya Müslümanları Kongresi	27
b. İkinci Rusya Müslümanları Kongresi	29
c. Üçüncü Rusya Müslümanları Kongresi	30
d. Dördüncü Rusya Müslümanları Kongresi	31
2. Kafkasya Müslümanları Kongresi	33
3. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi	34

II. BÖLÜM

TÜRK BASININDA AZERBAYCAN'IN BAĞIMSIZLIĞI

A. Azerbaycan'ın Bağımsızlığına Giden Yolda Meydana Gelen Gelişmelerin Türk Basınındaki Yansımaları	38
1. Mavrayı Kafkas Hükümeti ve Osmanlı Devleti ile Münasebetlerinin Kamuoyundaki Yansımaları	38
a. Trabzon Görüşmeleri	44
b. Batum Görüşmeleri.....	47

B. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluşu	50
1. Azerbaycan'ın Bağımsızlığı ve Türk Basınındaki Yankıları	50
a. Azerbaycan'ın Bağımsızlığı.....	50
b. Azerbaycan'ın Bağımsızlığının İlanının Türk Basınındaki Yankıları	54
C. Paris Barış Konferansında Azerbaycan'ın Bağımsızlığının Tanınması ve Türk Basınındaki Yankıları	64
1. Paris Barış Konferansına Azerbaycan Heyetinin Kabulü	64
2. Azerbaycan'ın Bağımsızlığının Tanınmasının Osmanlı Basınındaki Yankıları	66
3. Basına Yansıdığı Şekli İle Azerbaycan'ın Bağımsızlığını Tebrikler	71

III. BÖLÜM

DÖNEMİN TÜRK DEVLET ADAMLARI VE AYDINLARININ AZERBAYCAN'IN BAĞIMSIZLIĞINA YAKLAŞIMLARI

A. Azerbaycan'ın Bağımsızlığının Tanınması ve Türk Devlet Adamlarının Tutumu.....	78
B. Dönemin Türk Aydınlarının Azerbaycan'ın Bağımsızlığına Bakışı.....	85
1. Ağaoğlu Ahmed	85
2. Hüseyinzade Ali	90
3. Akçuraoğlu Yusuf	94
4. Halide Edip.....	97
5. Hamdullah Suphi	99
6. Yunus Nadi.....	101
7. Ruşen Eşref.....	103
8. Ahmed Emin.....	105
9. Nebizade Ahmed Hamdi	108
10. Ömer Seyfettin	110
11. Ebüzziya Velid	112
12. İsmail Habib SEVÜK.....	114
C. Türk Ocaklarının Azerbaycan'a İlgisi ve Bağımsızlığa Bakışı.....	116
SONUÇ.....	122
KAYNAKÇA	125
DİZİN	142
EKLER.....	145

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.g.m.	: Adı Geçen Makale
A.g.s.	: Adı Geçen Sözlük
A.g.t.	: Adı Geçen Tez
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Nr.	: Numara
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
MEB	: Millî Eğitim Basımevi

GİRİŞ

Azerbaycan kelimesi, Gaugamela yenilgisinden sonra Büyük İskender'in hizmetine giren İranlı satrap Atropates'in adından gelmektedir. Atropates; İskender'in ölümünden sonra, önceleri onun adına yönettiği Küçük Medya bölgesinde müstakil bir krallık kurmuş ve bu devlete "Atropates'in ülkesi" anlamında Grekçe Atropatene adı verilmiştir. Daha sonraları Ermenicede Atrapatakan, Orta Farsçada Aturpatakan, Süryanicede Azarbaygan şeklinde telaffuz edilen kelime Arapçada g/c değişikliğiyle Azerbaycan'a dönüşmüştür. İsmi Pehlevicede azer "ateş" ve baykan "muhafız" kelimelerinden teşkil edilmiş olduğu veya Azarbaz b. Bivaresf şahıs adından geldiği gibi görüşler halk etimolojisinden ibarettir¹. Buna benzer birçok farklı görüş bulunmaktadır². "Azeri" kelimesi Azerbaycan Türklerini tanımlamak adına yanlış bir isimdir. Çünkü "Azeri" adı Fars ve Sovyet ideologlarınca Türkleşmiş İranî gruplar için kullanılmıştır. Daha 1936 yılına kadar Kafkasya Türkleri genel anlamda "Türk", "Müslüman Türk", "Tatar" ve "Müslüman Tatar" olarak adlandırılmaktaydı. "Azerbaycan" kimliği ise 1930 yılından sonra resmî kimlik olarak Sovyet yöneticilerince topluma dayatılmış, bugün için ise yaygın bir hal almıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin anayasasında ulus kimliği olarak "Azerbaycanlı" tanımı geçmektedir. Coğrafi bir anlam içeren Azerbaycan sözü, zamanla büyük ölçüde ideolojik nedenlerden bir milletin adı olarak oluşmuş; Azeri, Azerbaycanlı, Azerbaycan Türkü gibi anlamlarda kullanılmıştır. Azerbaycan adının oluşumunda etkili olan coğrafya, buradaki toplumun oluşumunda da etkili olmuştur. Yani hem ülke olarak hem de toplum olarak Azerbaycan'ın oluşumunda coğrafya, sosyolojik denge bakımından birinci derecede etkilidir³.

Kafkasya, sahip olduğu jeopolitik konumdan dolayı tarih boyunca birçok siyasî kuvvetin uğrak yeri haline gelmiştir. Azerbaycan'da kurulduğu bilinen ilk devlet Manna Krallığı'dır. Bu krallığa M.Ö. 800 yıllarında, Urartular tarafından son verilmiştir. Azerbaycan'da kurulan ikinci müstakil devlet olan Atropatene Krallığı III.

¹ Ziya Musa Bunyatov, "Azerbaycan", *DİA*, C. IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 318.

² Bu görüşler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Şahap Bulak, "Azerbaycan İsmi'nin Kökeni ve Anlamı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IX, S. 43, Nisan 2016, s. 54-60.

³ Ebulfaz Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s.15, 21.

Antiokhos tarafından bir antlaşmayla tabi devlet haline getirilmiştir. M.Ö. 220 yılından sonra Ermenilere ve Roma'ya bağlanmıştır.

Azerbaycan, Hz. Ömer zamanında fethedilmiş ve Emeviler devrinde Kafkaslardaki fetih harekâtı için bir üst olarak kullanılmıştır. Abbasi Devleti'nin zayıflaması sonucunda burada Şirvanşahlar, Sacoğulları, Revvadiler, Sellariler, Şeddadiler ve Ahmedililer gibi mahalli hanedanlar kurulmuştur⁴.

Türklerin ilk defa M.Ö. VII. yüzyılda Azerbaycan'a yerleştikleri görülmektedir. Sakalar olarak bilinen bu ilk Türk grubu uzun yıllar Azerbaycan topraklarında yaşamışlardır. Azerbaycan her ne kadar Hunlar, Göktürkler ve Hazarlar zamanında Türklerin kontrolünde kalmışsa da Müslüman Oğuzlar, Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önce bölgeye gelmeye başlamışlardır. Selçuklular döneminde Azerbaycan tam bir Türk yurdu haline gelmiştir⁵. Azerbaycan'ın Türkleşmesi tarihi, başlıca üç mühim devirde tetkik edilebilir. 1-Selçuklu Devri, 2-Moğol Devri, 3-Moğol Devrinden sonraki devir ki; bu sonuncusu Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevilerin tarihini içine alır. Birinci devir, Azerbaycan'da Türkleşmenin başlaması safhasıdır. İkinci devir inkişafı, üçüncü devir de tamamlanması safhasını teşkil eder⁶.

Selçuklu Türklerinin Azerbaycan'da ilk görülmeleri, 1015-1021 yılları arasında Çağrı Bey'in düzenlediği akınlarla olmuştur. Tuğrul Bey, 1054 yılında Bizans ordusunun kuşattığı Gence'yi kurtarmak için Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya sefer düzenlemiştir. Sultan Alparslan zamanında bölgedeki tüm krallıklar etkisiz hale getirilerek Selçuklu hâkimiyeti sağlamlaştırılmıştır. Bu yüzden Sultan Alparslan'a Ebul-feth unvanı verilmiştir. Melikşah dönemi ise, Azerbaycan'ın Türkleşmesinin son safhasını oluşturur⁷.

Gence'de vali olarak bulunan Şemseddin İldeniz'in, Selçuklu hâkimiyetinin zayıflamasıyla 1146 yılında bağımsızlığını ilan etmesiyle Atabegler dönemi

⁴ Ziya Musa Buniyatov, *a.g.m*, s. 318-319.

⁵ Okan Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 2-3.

⁶ Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Belleten*, C. XXI, S. 83, 1957 Temmuz, s. 429.

⁷ *Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü- Bu Günü-Yarını*, Harp Akademileri Basım Evi, İstanbul 1995, s. 18.

başlamıştır. Harezmşahların Azerbaycan'ı istilasını da yine bu dönemde meydana gelmiştir. 1231 yılında Harezmşahlı Celaleddin'in ordusunun Moğollara yenilmesi ile Azerbaycan'da Moğol egemenliği dönemi başlamıştır⁸.

Selçuklu Türklerinin gelmesiyle hızlanan Türkleşme süreci, İlhanlılar zamanında tamamlanmıştır. Moğollarla birlikte Türkler de Azerbaycan'a gelmişlerdir⁹. Bunlar, yerli halkı uzaklaştırarak onların bıraktıkları yerlere kendileri yerleşmişlerdir. Türk-Moğol döneminde Azerbaycan'ın hem nüfusu artmış hem de şehir hayatı canlandırılarak ülke şenlendirilmiştir. Azerbaycan, İlhanlılardan sonra bir süre Altınordu egemenliğinde kalmıştır. Timur 1383-84 yıllarında Azerbaycan'ı alarak Ortadoğu'daki faaliyetleri için bir üst olarak kullanmıştır. Timur'un ölümünden sonra Azerbaycan sırasıyla Karakoyunlular ve Akkoyunluların egemenliği altına girmiştir¹⁰.

Azerbaycan, Akkoyunlu Devleti'nin yıkılmasından sonra Safevilerin güç odağı haline gelmiştir. Azerbaycan'da hâkimiyeti ele geçiren ve İslam'ın Şîî koluna mensup olan Safeviler, Osmanlı Devleti ile daima bir mücadele halinde olmuştur. Safeviler, Azerbaycan'ı Osmanlı Devleti'ne karşı bir üst ve propaganda merkezi olarak kullanmıştır. Azerbaycan, Osmanlı ve Safevi devletleri arasında devamlı el değiştirmiş ve birçok savaşa sahne olmuştur. Osmanlı Devleti'nin gücü bölgede zayıflamaya başlayınca Ruslar Azerbaycan'da etkili olmaya başlamıştır. Ruslar zaten Azerbaycan üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için tetikte ve müsait ortamın doğmasını beklemiştir. Çünkü Azerbaycan'ın coğrafi konumu, zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip olması bu bölgeyle ilgilenilmesinin başlıca sebebi olmuştur¹¹. Nadir Şah'ın ölümüyle Azerbaycan'daki Safevi hâkimiyeti sona ermiş ve ortaya çıkan siyasî otorite boşluğundan dolayı ömürleri yaklaşık elli yıl kadar sürecek bağımsız hanlıklar ortaya çıkmıştır¹².

⁸ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri I*, Proje Yöneticisi: İsmet Binark, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992, s.30.

⁹ Cevat Heyet, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. I, S.1, Kasım 2004. s. 11.

¹⁰ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri I*, ..., s. 31.

¹¹ Betül Aslan, *Azerbaycan*, s. 51-52.

¹² *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri I*, ..., s. 38.

On sekizinci yüzyılın ortalarına doğru yerli beylerin önderliğinde müstakil hanlıklar kurulmuştur. Bu hanlıkların ortaya çıkmasında bir takım faktörler etkili olmuştur. Bunlardan biri bölge halkının sahip olduğu sosyal yapı ve kültürel özelliklerdir. Bölge halkı, bütün istilalara ve baskılara rağmen her zaman başlarında bulunan hanlarına bağlı olmuşlardır. Hâkim devletler her ne kadar buraları kendi merkezlerine bağlamak istemişlerse de halk daima kendi hanını tanımaya devam etmiştir. Bu durum da hanlıkların doğmasında etkili olmuştur. Müstakil hanlıkların doğmasındaki bir diğer önemli faktör de bölgedeki güçlü devletlerin Azerbaycan'a müdahale edemeyecek kadar başka meselelerle uğraşıyor olmalarıdır. Rusya, bu tarihlerde İsveçlilerle savaşı yeni bitirmiş ve Çar Petro'nun ölümünden sonra ülkede bir takım siyasî karışıklıklar yaşandığı için hanlıklara müdahale edememiştir. Osmanlı Devleti ise İran'da Nadir Şah başa geçtikten sonra Azerbaycan'daki hâkimiyetini kaybetmiş ve hanlıkların oluşumunu kabullenerek onları kendi yanına çekmeye çalışmıştır. İran'da da Nadir Şah'ın ölümünden sonra merkezî otorite iyice zayıflamış bunu fırsat bilen mahallî hâkimler de müstakil hareket etmeye başlamıştır¹³. Böylece Azerbaycan'da kuzeyde; Şeki, Şirvan, Karabağ, Gence, Bakü, Derbend, Kuba, Nahçıvan, Talış ve Erivan güneyde ise Tebriz, Urmiye, Erdebil, Hoy, Makü, Meraga hanlıkları ortaya çıkmıştır¹⁴. Bu hanlıklar bağımsızlıklarını XIX. yüzyılın başlarında uğradıkları Rus istilasına kadar sürdürmüşlerdir. Her ne kadar bağımsız olsalar da İran ve Osmanlı Devleti'nin üzerlerindeki etkisi her zaman kendisini hissettirmiştir¹⁵. Osmanlı Devleti ve İran'ın dâhilî meselelerle uğraştığı bir dönemde başlayan Rus işgali hem Azerbaycan hanlıklarını hem de güvenceleri durumundaki iki Müslüman hükümeti gafil avlamıştır. Ayrıca Rus işgali küçük bir ordu ile olmasına rağmen oldukça hızlı ve başarılı bir şekilde gelişmiştir. Rusya ve İran arasında 12 Ekim 1813 tarihinde imzalanan Gülistan Antlaşması ile Gence, Bakü, Talış, Şeki, Şirvan, Karabağ ve İlisu Rusya'nın bir parçası olarak kabul edilmiştir. Ancak İran Kafkaslarda uğradığı kayıpları telafi edebilmek için Rusya ile tekrar mücadeleye girişmiştir. Fakat İranlılar tekrar mağlup olarak 1828 yılında Türkmençay Antlaşmasını imzalamak zorunda

¹³ Mehmet Ali Çakmak, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış", *Türkler*, C. VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 10-12.

¹⁴ Okan Yeşilot, *a.g.e.*, s. 5-6.

¹⁵ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri I*, ..., s. 38.

kalmıştır. İran'dan sonra Osmanlı Devleti'ni de yenen Rusya, bu iki Müslüman devlete karşı Kafkaslarda bir tampon bölge oluşturmaya karar vermiştir. İran ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri zorla göç ettirerek merkezi Erivan olan tampon bölgeye yerleştirmiştir. Böylece Ruslar, İran ve Osmanlı Devleti'nin Kafkaslara doğru ilerlemelerini ve bölge Müslümanlarına yardım yapmalarını önlemek için tampon olarak bir Ermeni Devleti'ni meydana getirmiştir¹⁶. Ruslar, Kafkas ülkelerini işgal ettikten ve tampon Ermeni bölgesini kurduktan sonra bölgeyi Kafkas Ordusu Komutanlığı vasıtasıyla idare etmeye başlamıştır. Azerbaycan'daki hanlıkların idaresi 1840 yılına kadar Rus hâkimiyeti altında devam etmiştir. 1840 yılında ise “Hazar Kıyısı Bölgesi” kurulmuş ve tüm hanlıklar bu idareye bağlanmıştır. 1845 senesinde ise tüm yetki, doğrudan çara bağlı “Bütün Kafkasya Çar Naibi” ünvanlı bir valiye verilmiştir. 1917 yılına kadar devam eden Kafkas Genel Valiliği, Rusya'nın Orta Asya Türk ülkelerini istilada ve Osmanlı Devleti'ne karşı saldırılarında bir üst olarak kullanılmıştır¹⁷.

Bütün bunlara rağmen Azerbaycan'da meydana gelen millî canlanma ile birçok başarı elde edilmiştir. Sadece Kafkasya'da değil bütün Rusya'da Müslümanlar millî bir uyanış ile kendilerine gelmiştir. Bu doğrultuda birinci bölümde bahsedilen millî uyanışın geçirdiği safhalara değinilecek ardından ise iki ve üçüncü bölümlerde Türk kamuoyunda Azerbaycan'ın bağımsızlığının yansımaları aktarılacaktır.

¹⁶ Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, Nesil Yayıncılık, İstanbul 1993, s.17, 20, 22.

¹⁷ Dursun Çelik, “XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan”, *Bilig*, S. 3, (Güz 1996), s. 63-64.

I. BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA MİLLÎ DÜŞÜNCENİN GELİŞİMİ VE SİYASÎ HAREKETLER

A. Azerbaycan'da Rusya'ya Karşı İlk Millî Hareketler

1. Cedidcilik Hareketi ve Azerbaycanlı Aydınlar

Rusya Müslümanları, 1917 İhtilalinden önce genelde kendi eğitim müesseseleri olan mekteplerde eğitim görmüşlerdir. Bu eğitim, Rus Eğitim Sisteminden tamamen kopuk, dinî esasa dayalıdır¹⁸. Geleneksel yöntemlerle yürütülen ve sadece okuma yazma ve ilmihal bilgisi öğretilen bu mekteplerde Kur'an'dan bazı sûrelerin ezberletilmesiyle yetinilmiştir. “*Usûl-i kadîm*” denilen bu yönetime karşı çıkarak yerine “*usûl-i cedîd*” adıyla Batı'daki eğitim sisteminden etkilenen bir yöntem öneren kişilere *Cedîdciler* ve bunlar vasıtasıyla gelişen akıma da *Cedîdcilik* denilmiştir¹⁹.

Rus Eğitim Sistemi dışında kalan Müslüman gençler, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar yüksek eğitim için Hive, Buhara ve Semerkant gibi şehirlere gitmişlerdir. Ancak buradaki eğitim seviyesinin zamanla düşmüş olması, Abdünasır Kurvasi ve Şihabeddin Mercanî gibi isimleri, Müslümanların eğitim seviyelerinin yükseltilmesi noktasında düşünmeye itmiştir. Bu doğrultuda Şahabeddin Mercanî İslam'ın modern bilimle olan ilişkisini inceleyerek her ikisinin de mükemmel bir şekilde bağdaşabileceğini savunmuştur. Ayrıca yurttaşlarına Rusça öğrenmelerini, hatta Rus okullarına gitmelerini de tavsiye etmiştir. Mercanî'nin bu girişimleri modern hareketlere giden yolun açılmasını sağlamıştır²⁰. Dinî okullarda reform yapma düşüncesi; Mercanî'nin talebeleri olan Hüseyin Feyizhane, Rızaeddin Fahrettin ve Musa Carullah Bigi gibi isimleri etkisi altına almıştır²¹. Reform bilgisi Feyizhane'nin “*İslah-ı Medaris*” adlı eserinde dile getirilmiş olup medreselerde müsbet ilimlerin

¹⁸ Nadir Devlet, “İdil-Ural Müslümanları'nın Eğitim Savaşı: Cedidcilik Hareketi”, *Tarih ve Medeniyet*, S. 15, (1995), s. 45.

¹⁹ Taha Akyol, “Cedidcilik”, *DİA*, C. VII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 211.

²⁰ A. Bennigsen, C. Lemercier-Quelquejay, *Step'de Ezan Sesleri Sovyet Rejimi Altındaki İslam'ın 400 Yılı*, Çev. Nezih Uzel, Selçuk Yayınları, İstanbul 1981, s. 37.

²¹ A. Bennigsen, C. Lemercier-Quelquejay, *a.g.e*, s. 38; Nadir Devlet, *a.g.m*, s. 45.

okutulması ve Avrupa modeline göre bir Tatar okulunun açılması düşünceleri aktarılmıştır²².

Düşünce hayatında yer eden bu gelişmelerin uygulama aşamasına 1884 yılında İsmail Gaspıralı'nın Kırım Bahçesaray'da Kaytmazağa Mahallesi'nde açtığı Usûl-i Cedid Mektebi ile geçilmiştir²³. Kırımlı olan Gaspıralı, eğitim ve öğretim amacıyla bulunduğu İstanbul'da genç Türklerden Paris'te iken de sosyalist ve liberallerden etkilenmiş olup bu şekilde Batı'daki eğitim sistemini tanıma imkânı bulmuştur. Kırım'da ve Rusya'daki diğer Türk beldelerinde halkın içinde bulunduğu gerilikten kurtulması için öncelikle eğitim ve kültüre önem verilmesini istemiş, ıslah çalışmalarının ilkokullardan başlatılmasını önermiş ve bu okullarda uygulanagelen usûl-i kadîmin terkedilerek yerine usûl-i cedîdin yerleştirilmesi gerektiğini savunmuştur. 1883 yılında Kırım'da "*Dilde, Fikirde ve İşte Birlik*" alt başlığıyla çıkarmaya başladığı *Tercüman* gazetesinde usûl-i cedîdle ilgili fikirlerini dile getirmiş ve ilköğretimdeki sistemi eleştirmiştir. Ona göre mektepler medreselerden ayrılmalı ve öğretmenleri ayrı olmalı, öğretmenler sadaka değil maaş almalıdır. İlkokullarda okumanın yanında yazma da öğretilmeli; coğrafya, matematik, hayat bilgisi gibi dersleri de içine alan bir program uygulanmalıdır. Kızlar için ayrı okullar açılmalı ve eğitimin her seviyesine uygun kitaplar hazırlanmalıdır²⁴. Gaspıralı bu hedefler ve ilkeler doğrultusunda 1884 yılında açmış olduğu Usûl-i Cedid Mektebi ile yeni yöntemi burada bizzat kendisi uygulamaya çalışmıştır²⁵. Bu düşünce ve eğitim sistemine bağlı okulların açılmasına Çarlık yönetimi ve "Kadimci" geleneğin savunucuları ciddi şekilde karşı çıkmışlardır²⁶. Ancak İsmail Gaspıralı'nın teşebbüsleri bu engellerin aşılp Taşkent, Semerkant, Buhara ve daha sonra Fergana

²² Nadir Devlet, *a.g.m.*, s. 45.

²³ Cafer Seydahmet Kırimer, *Gaspıralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)*", Yay. Haz. Cezmi Bayram, İstanbul Türk Ocağı Yayınları, İstanbul 2015, s. 112; Ahmet Kanlıdere, "Cedidcilik ve Dinî Islahatçılık", *İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bildiriler*, Türksoy Yayınları, Ankara 2003, s. 94; Mehmet Erkan Kılıçoğlu, "Çarlık Rusya'sında Cedidcilik/Yeni Usul Hareketi", *Journal of Awareness*, Volume 4, Issue 1, 2019, s. 67.

²⁴ Ümit Polat, "İsmail Gaspıralı'nın Açtığı Ulûl-i Cedid Mekteplerinin Öğretim Metotları", *İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bildiriler*, Türksoy Yayınları, Ankara 2003, s. 83; Taha Akyol, *a.g.m.*, s. 211.

²⁵ Taha Akyol, *a.g.m.*, s. 211.

²⁶ Begali Kasimov (Aktarma Veli Savaş Yelok), "Cedidcilik (Yeni Mülâhazalar) Jedidizm" *Gazi Türkiyat*, Bahar 2010, S. 6, s. 340; Cafer Seydahmet Kırimer, *a.g.e.*, s. 112-113.

Vadisi'nde olmak üzere birçok Usûl-i Cedîd Mektebi açılmasını sağlamıştır²⁷. Bu okulların açılmasıyla usul-i cedit fikri kendini gösterecek büyük bir saha bulmuştur. Okula ilginin artması ile birlikte Kafkasya, Kazan ve Türkistan'ın uzak bölgelerinden usûl-i cedîdi tanımak ve öğrenmek üzere öğretmenler ve mollalar Bahçesaray'a gelmeye başlamışlardır²⁸.

Cedîdcilik hareketi din, dil, kültür ve ideal birliğinden dolayı Rusya Müslümanları arasında süratle yayılmış; Kazan'ın yanı sıra özellikle Azerbaycan ve Türkistan'da da tesirini göstermiştir. Gaspıralı'nın usûl-i cedîd hareketini başlatmasından önce de Azerbaycan'da Arapçaya dayalı klasik eğitim sisteminin yanlış olduğu fikrini savunan kişiler olmuştur. Bunlardan biri olan âlim, edip ve şair Abbas Kulu Ağa Bakühanov eğitim dilinin Türkçe olması gerektiğini savunmuş ve bunun için bazı teşebbüslerde bulunmuştur²⁹.

Azerbaycan'da usul-i cedit okullarının açılmaya başladığı dönemde eş zamanlı olarak Rus-Tatar okulları da açılmaya başlamıştır. 1900 yılında Azerbaycan'da bulunan 172 ilkokulda eğitim gören 14.410 çocuktan 2.646'sı, Bakü ve Zagatala'daki sanat okulunda okuyan 198 öğrenciden sadece 9'u Türk'tür. Azerbaycan Türklerinin büyük çoğunluğunun eğitimsiz olduğunu gören Tagiyev gibi varlıklı kişiler eğitimin yaygınlaştırılması için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Bu dönemde girişimlerde bulunan Tagiyev, ilk kız okulu olan "I. Aleksandryevski Türk Kız Okulu"nu kurmuştur³⁰. Tagiyev'in bu girişimlerinde Azerbaycan'da ilk defa Müslüman kız okulu açma girişiminde bulunan ancak izin alamadığı için başarılı olamayan Hasanbey Melikzâde Zerdâbî'nin desteği büyük olmuştur³¹. Çok yönlü bir ilim adamı, güçlü bir eğitimci olan Zerdâbî, eğitimin Türkçe yapılmasını Azerbaycan maarifinin en önemli meselesi saymıştır³². Zerdâbî; Rusya Türklerinin ilk Türkçe

²⁷ Yasemin Bozkurt, "Bir Türk Rönesansı Olarak Cedidcilik Akımı", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 352, C. LIX, Nisan 2016, s. 59.

²⁸ Taha Akyol, *a.g.m.*, s. 211.

²⁹ Taha Akyol, *a.g.m.*, s. 212.

³⁰ Kız mektebi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Şahin Durmaz, "20. Asrın Başında Azerbaycan'da Modern Bir Eğitim Kurumu: Tagiyev'in Kız Mektebi", *Journal of Qafqaz University Philology and Pedagogy*, Number 29, 2010, s. 98-107.

³¹ Okan Yeşilot, "Azerbaycan'da Ekonomik Gelişmenin Toplumun Modernleşme Sürecine Etkisi Tagiyev Örneği", *Türk Modernleşmesi*, Editör Arif Kolay, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 241-243.

³² Taha Akyol, *a.g.m.*, s. 212.

gazetesi olan Ekinci'nin sahibi ve başyazarı, Azerbaycan'da ilk tiyatro ve ilk hayır cemiyetinin kurucusu, eğitimci, pedagog, yazar, fen bilimci, matbaacı ve siyaset adamlığı gibi birçok mesleği ve özelliği kendisinde toplayan önemli bir şahıstır³³. Ayrıca Zerdâbî, Ekinci gazetesi ile yenilikçi fikirleri yaymaya çalışmasının yanı sıra ilk Türk kız ortaokulunu açan kişidir³⁴.

Devlet bütçesinden pay almayan özel okul statüsündeki Usul-i Cedid okullarının fikir planında temeli Abbas Kulu Ağa Bakühanov'a kadar gitse de bu usuldeki ilkokul Mirze Şefi Vazeh tarafından Gence'de açılmıştır³⁵. Ayrıca Şamahî'da Hacı Seyyid Azim, Kuba'da Molla İbrahim Halil, Salyan'da Molla Ebu'l-Hasan, Bakü'de Mirza İsmail Kutsi yeni usulde okullar açmışlardır³⁶. Bundan sonra Azerbaycan'ın Şirvan, Bakü, Ordubâd ve Nahçıvan gibi şehirlerinde Usûl-i Cedid mektepleri açılmış ve buralarda Cedidci aydınlar yetişmiştir. Türkistan'da Cedîdciliğin gelişmesinde Gaspıralı'nın Tercüman gazetesiyle Kazan ve Azerbaycan'da bu hareketi savunan yayınların etkisi büyük olmuştur³⁷.

1904'lerde Rusya'da yaklaşık olarak 5 bin Usul-i Cedid Okulu açılmıştır³⁸. Cedidcilik hareketi ekonomik, fikri, sosyal ve siyasal alanda ileride olan Batı medeniyetinin meydan okumalarına cevap verebilecek dolayısıyla toplumun değişim ihtiyacını karşılayabilecek bir düzen meydana getirmiştir³⁹. Bu yeni düzen Rusya Türklerinin uyanmasında ve millet olarak gelişmesinde başarılı bir rol oynamıştır.

2. Azerbaycan'da Millî Düşüncenin Gelişimi

Azerbaycan, coğrafi ve jeopolitik açılarından önemli geçiş yolları üzerinde bulunmaktadır. Tarih boyunca farklı kültür ve medeniyetlerin de kavşak noktasında yer alarak onlara ev sahipliği yapmıştır. Coğrafi olarak stratejik bir noktada bulunması

³³ Zhala Babashova Kastrati, "Azerbaycan Edebiyatının Modernleşmesinde Hasan Bey Zerdabi'nin "Ekinci" Gazetesinin Rolü", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 7, 2017, s. 268.

³⁴ Taha Akyol, *a.g.m*, s. 212.

³⁵ Zhala Babashova Kastrati, *a.g.m*, s. 266.

³⁶ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 54.

³⁷ Taha Akyol, *a.g.m*, s. 212.

³⁸ Cafer Seydahmet Kırimer, *a.g.e*, s. 112; Nadir Devlet, *a.g.e*, s. 54.

³⁹ Yasemin Bozkurt, *a.g.m*, s. 59.

sık sık istila ve işgallerle karşı karşıya kalmasına yol açarken, aynı zamanda farklı kültürel ve medeni kaynaklardan beslenerek kendine özgü zengin bir kültür ve medeniyet yaratmasına da olanak sağlamıştır⁴⁰. Bu medeniyet; Çarlık Rusya'nın XIX. yüzyılın başında Azerbaycan'ı istilaya başladığı zaman, onları otuz yıl meşgul edecek bir mücadelenin kaynağını oluşturmuştur. Azerbaycan, her ne kadar ulus kavramının gelişmediği, birbirinden bağımsız hanlıklardan ibaret olsa da maddî ve manevî güçlü bir medeniyetin neticesinde ortaya çıkmış ve ilerleyen süreçte millî bilincin gelişmesi ile bütünlüğünü sağlamıştır⁴¹.

Rusya, 1840'lı yıllara kadar Kafkasya ve Azerbaycan'ın idare şekline dokunmamıştır. Ancak bölgede kalıcı olacağını anladıktan sonra, önce Hazar Kıyı Bölgesi, daha sonra ise Kafkasya Valiliğini kurarak yeni bir sistem getirmiştir⁴². Bölgenin Ruslaştırılmalarına bekçi yapılan Kafkasya valileri, kısa bir süre sonra bölgede mevcut olan geleneksel idarî ve hukukî sistemleri ortadan kaldırmıştır. Azerbaycan'ın millî ve kültürel değerlerini yok etmeye yönelik bir yönetim tarzı içinde bulunan Çarlık yönetiminin bu Panslavist politikaları, Rus olmayan tüm halklar gibi Azerbaycan halkının da millî bir bilinç kazanmasında etkili olmuştur⁴³. Rusların hâkimiyet alanında var olan milletler Ruslar için “*yeteri kadar gelişmemiş*”, “*uygarlıktan uzak*” kavimler olarak görülmüştür. Bunlar arasında yer alan Türkler ise Hristiyan ve diğer Slav milletlerinden sonra üçüncü sınıf bir konumda görülmüştür. Bu durum Türkler arasındaki millî kimlik duygusunu harekete geçiren önemli etkenlerden biri olmuştur⁴⁴. Azerbaycan'da millî kimliğin gelişim süreci Avrupa'da başlayan ulusçuluk fikirlerinin yaygınlık kazanmasına paralel bir seyir izlemiştir. Bu süreçte dünyadaki ekonomik ve siyasal gelişmelerin yanı sıra çarlık yönetiminin Azerbaycan'da uyguladığı yönetim tarzı, eğitim, kültür, dil ve din politikalarının da

⁴⁰ Refik Turan, “Kuzey Azerbaycan'da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 61, Yıl 2018, s. 430.

⁴¹ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Yay. Haz. Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991, s. 9-10.

⁴² Hüseyin Kazan, “Azerbaycan Milli Uyanışında Aydınlar ve Basın”, *İNİF E-Dergi*, C. I, S. 1, 2016, s. 30-31.

⁴³ Refik Turan, *a.g.m*, s. 431.

⁴⁴ Ali Asker, “Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Sonu-20. Yüzyılın Başı)”, *Yeni Türkiye*, 75, 2015, s. 519.

doğrudan ve dolaylı etkileri Azerbaycan ulusal kimliğinin gelişmesinde ve şekillenmesinde önemli rol oynamıştır⁴⁵.

Azerbaycan’da hızla gelişen sanayileşme, Türk aydın sınıfının ortaya çıkmasında önemli bir etken olmuştur. Bu aydın sınıfının öncüleri geleneksel medrese eğitiminin yanı sıra Rus ve Batı tahsili almış kişilerden oluşmuştur. Bunlar arasında Mehmet Ali Mirza Kâzım Bey, Abbas Kulu Ağa Bakühanov, Mirza Fetih Ali Ahundov, Seyyit Azim Şirvanî, İsmail Bey Kutkaşenli gibi isimler yer almıştır. Bu kişilerin bireysel faaliyetleri, zamanla millî bilincin gelişim sürecinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Ayrıca bu kişilerin Rusça öğrenmeleri ve bu vasıta ile Batı’da çığ gibi büyüyen hürriyetçi düşünceler, milliyetçi anlayışlar ve halkçı akımlar hakkında edindikleri bilgiler, ortaya çıkan etkinin boyutunu artırmıştır. Öyle ki Abbas Kulu Ağa Bakühanov, Şirvan ve Dağıstan’ın genel tarihini işleyen “*Gülistan-ı İrem*” adlı eserinde, “*Vatanının ve mensup olduğu ülkenin tarihini yazmak için kendisini mecbur hissetmesinin*” bir neticesi olarak eseri kaleme aldığını belirtmiştir. 1841 yılında hissedilen bu mecburiyet duygusu, henüz kıvılcım halinde olan bir uyanış çabasının göstergesidir⁴⁶.

XIX. yüzyılın Avrupa’sında bilimin hayatın her safhasında kendini hissettirmesi, zamanın ruhuna uygun olarak Azerbaycan aydınlarının da bilimi kabullenmelerini ve yeni referans kaynağı görmelerini sağlamıştır. Bu noktada eski ve yeni çatışması yaşanmaya başlanmıştır. Özellikle Çarlık yönetimi, din adamları aracılığı ile eğitimdeki modernleşmeyi kontrol altına almaya çalışmış ve milliyetçiliği dine zıt gören ümmetçi din adamlarının eliyle millet bilincinin gelişmesini engellemek istemiştir⁴⁷. Kadimciler ile Rusya’nın karşı çıkışı ve engellemelerine rağmen Azerbaycan ve bütün Rusya Müslümanları arasında eğitim modernleşmesinin gelişimi devam etmiştir. Öyle ki Cedidcilik hareketi Rusya’da takriben 20 milyon Müslüman’ın eğitim seviyesinin yükselmesini sağlamıştır⁴⁸. Eğitimde meydana gelen bu yenileşme,

⁴⁵ Refik Turan, *a.g.m.*, s. 431.

⁴⁶ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas’ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 510-511.

⁴⁷ Savaş Açıkkaya, “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 28, Yıl 2018/1, s. 409-410.

⁴⁸ Nadir Devlet, “İdil-Ural Müslümanları’nın...” s. 48.

Azerbaycan Türkleri arasında millî bilincin gelişmesini sağladığı gibi, bağımsızlık yolunda girilen mücadelenin de temelini oluşturmuştur.

Azerbaycan Türk halkının Batı ile teması sadece eğitim yolu ile olmamıştır. Gelişen ticarî faaliyetler, kurulan demir yolu ağları, gelişen petrol hatları Azerbaycan Türk'ünü Batı Avrupa'ya bir şekilde çekip götürmüş ve burada çağın şartlarına ayak uyduracak tecrübe, teknik ve fikirlere sahip olmuşlardır. Bu dönem de Rus sömürgesi halindeki Azerbaycan tüccarı ve sanayicisi bir yandan çarlık rejiminin çıkardığı zorluklarla uğraşırken diğer yandan da gelişmenin sadece ekonomik anlamda olmayacağını anlamıştır. Millet hayatının millî kültüre, millî mektebe, millî tiyatroya, sahneye ve basına ihtiyacı olduğu düşüncesi kabul edilmeye başlanmıştır⁴⁹. Bu anlayış; Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Musa Nagiyev, Şemsi Esadullayev, Murtaza Muhtarov, Ağabala Guliyev gibi büyük servet sahiplerinin eğitim, kültür, basın-yayın faaliyetlerine maddî destekte bulunmaları sonucunu ortaya çıkarmıştır⁵⁰. Örneğin Tağıyev'in yurt dışına gönderdiği Ali Merdan Topçubaşı, Fethali Han Hoyski, Nesip Bey Yusefbeyli ve Neriman Nerimanov gibi isimler bir dönem Azerbaycan'ın entelektüel ve siyasal hayatına damga vurmuşlardır⁵¹.

Azerbaycan'da Rusların uyguladığı asimilasyon politikası dinî ve millî boyutta sürdürülmüş ancak söz konusu uygulamalar, Azerbaycan Türklerinin millî uyanışının canlanmasını ve basının gelişiminin hız kazanmasını sağlamıştır. Aydınlar, millî bilinci basın-yayın yolu ile halka aktarmayı ve ana dillerine sahip çıkarak millî bilincin gelişme kaydetmesini sağlamayı amaçlamışlardır. 1905 İhtilali'nin⁵²

⁴⁹ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul 1975, s. 81.

⁵⁰ Ahmet Çamalan, "Azerbaycan Tahsilinin Temelleri: Çarlık Rusya'sı Devrinde Maarifçi Aydınların Faaliyeti", *Journal Of Qafqas University*, S. 31, Yıl 2011, s. 38.

⁵¹ Savaş Açikkaya, *a.g.m.*, s. 407.

⁵² 1904-1905 Rus-Japon savaşında Rusya'nın mağlup olması, zaten içte var olan karışıklıklara bir de ekonomik sorunların eklenmesine sebep olmuştur. Bu durum, meydana gelen grev ve kitlesel eylemlerin ülkenin her tarafına yayılması sonucunu doğurmuştur. Örgütlü olarak meydana gelen bu hareketlerin üstün gelme ihtimaline karşılık 30 Ekim 1905 tarihinde, Çar II. Nikola bir manifesto ilan etmek zorunda kalmıştır. Buna göre "kişi dokunulmazlığı ile temel hak ve hürriyetlerin halka bağışlanması, daha önce seçme seçilme hakkına sahip olmayan sınıflara bu hakkın verilmesi, Duma ve Devlet Şûrası seçimlerinin yapılması, yasama organının yetkilerine tecavüz edilmemesi" gibi hususlar Çar tarafından kabul ve taahhüt edilmiştir. Bu gelişme Rusya'da genel bir hürriyet havasının doğmasına yol açmıştır. Art arda siyasî partiler, dernekler kurulmuş, binlerce gazete ve dergi yayın hayatına girmiştir. Siyasî-İdeolojik kitap basımında olağanüstü bir artış yaşanmıştır. Bütün bu gelişmelerden İhtilal öncesinde ülkenin en çok baskı altında tutulan ve hiçbir hakkı bulunmayan bir konumdaki Türk azınlığı da olumlu

Azerbaycan Türkleri üzerinde kısa süreli bir rahatlama dönemi sağlamasından faydalanan⁵³ Hasan Bey Zerdabi, Ali Merdan Topçubaşı ve Hüseyinzade Ali Bey gibi isimlerin kültürel asimilasyonun bertarafı ve millî uyanışın gerçekleşmesine büyük katkıları olmuştur⁵⁴. Bu doğrultuda Kapsi, Ekinci, Ziya, Ziya-yı Kafkasiyye ve Keşkül gibi gazete ve dergiler millî uyanışın gelişiminde önemli bir noktada yer almışlardır⁵⁵. Özellikle Keşkül “millet” kavramının ilk defa siyasî bir manada kullanılmasına öncülük etmiş, bu kavramın gelişiminde ve millet üzerindeki etkisinde ayrı bir önem arz etmiştir⁵⁶.

Millî bilincin oluşmasında basın yolu ile üzerinde durulan önemli konulardan biri de anadil ve alfabe olmuştur. Anadile verilen önemle basında sıklıkla Türkçenin kullanımı vurgulanıp teşvik edilmiş ve böylece Farsçadan büyük oranda uzaklaşmıştır. Siyasal konulara sıklıkla temas edilmesinin yanında dile dair vurguların da yapıldığı Azerbaycan basınında, Rus asıllı valinin zihninde “*ekin ve ziraattan söz edecek*” algısı oluşturulmak amacıyla adı Ekinci olarak verilmiş olan⁵⁷ Ekinci gazetesinin 26 Eylül 1876 tarihli 14. sayısında Türk dillerinin birleştirilmesi imasında dahi bulunulmuştur⁵⁸. Bu doğrultuda Türk dillerinin birleştirilmesi imasını Mirza Fethali Ahundov, “*Milletin devamlı var olmasını isteyenler kendi dillerini muhafaza etmeye çalışmalıdırlar ve bu dili kendi evlatlarına öğretmelidirler*” ifadeleriyle Keşkül gazetesi aracılığıyla halka iletmeye çalışmıştır⁵⁹. Yine Mirza Fethali Ahundov’un ilk Türkçe tiyatroyu yazmış olması da Türk diline vermiş olduğu

manada etkilenmiştir. Bkz: Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusya’sında Türk Kongreleri*, 2. Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2004, s. 84.

⁵³ Betül Aslan, “Azerbaycan”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 5, Erzurum 1996, s. 57.

⁵⁴ Zühre Nur Pehlivan, “Hasan Bey Zerdabi ve Azerbaycan’da Matbuat”, *Journal of Social And Humanities Sciences Research*, Vol: 6, Issue: 35, 2019, s. 959.

⁵⁵ Okan Yeşilot, *Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinci Gazetesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2002, s. 60-62.

⁵⁶ Zeynep Akarslan, “Azerbaycan’da Kültürel Uyanış ve Basın”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VIII/1, (2019), s. 8.

⁵⁷ Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusyası’nda Türk Kongreleri*, 2. Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2004, s. 35.

⁵⁸ Haluk Ölçekçi, “Rusya’daki Türklerin Milli Uyanışı İle Basının Ortaya Çıkışı Arasındaki İlişki”, *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, C. X, S. 37, (2018), s. 76.

⁵⁹ Ebulfaz Süleymanlı, *a.g.e*, s. 77.

önemin göstergesi olduğu gibi dönem itibari ile okuma yazma bilmeyen toplulukların aydınlanmasını sağlamak için bunu bir araç olarak gördüğünün de göstergesidir⁶⁰.

Azerbaycan Türkleri, XIX. yüzyılın sonunda ortaya çıkan yeni kuşak, millet bilinci, ülke kavramı ve daha ileri aşamada bağımsızlık ve demokratik cumhuriyet düşüncelerini sahiplenmişlerdir. Bu kuşak aydınlarının büyük çoğunluğu, millet ve cumhuriyet kavramının düşünsel temellerini işleyip hazırlamışlardır. Söz konusu dönem; Milletçiliğin Ümmetçilikten ayrımı, millî düşüncenin şekillenmesi ve gelişimi açısından Azerbaycan tarihinin çok önemli evresini oluşturmuştur. Bu dönemin aydınları arasında “*Azerbaycan millî devlet projesinin müellifi*” olarak görülen Mehmed Emin Resulzade önemli bir yer işgal etmiş ve millî bilincin millî bağımsızlığa dönüşmesinde önemli bir aktör olmuştur⁶¹.

B. Azerbaycan’da Siyasî Partiler

1. Himmet

Azerbaycan’da 1898 yılından itibaren Gürcü ve Ermeni işçiler arasında siyasî hareketler hızlanmaya başlamıştır. Bu ilk siyasî hareketlenmelere Müslümanlar katılmamıştır. Meydana gelen siyasî hareketler 1900 yılının sonunda hız kazanmış ve Bakü’de Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisinin şubesi açılmıştır. Bu dönemde Bakü’de 15 sosyal ve demokrat teşkilat kurulduğu tahmin edilmektedir. Meydana gelen bu teşkilatlar zamanla Müslümanlar arasında da etkisini göstermeye başlamıştır. Bu etki ile bir kısım Müslüman genç, 1904 yılında Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisine bağlı bir kulüp kurmuşlardır⁶². Daha sonra parti şeklini alan bu kulüp “Himmet Sosyal-

⁶⁰ Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, Haz: Erol Kılınç, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 59-60; Tadeusz Swietochowski; Saadettin Gömeç, “1920 Öncesi Rus Azerbaycan’ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXII, S. 34, (2003), s. 176.

⁶¹ Ali Asker, “Azerbaycan’da Ulus İnşasının Onay Aşaması (1918-1920) ve Önemi Üzerine Bazı Tespitler”, *Yeni Türkiye*, S. 75, Yıl 2015, s. 537.

⁶² A. Bennigsen, C. Lemercier-Quelquejay, *a.g.e.*, s.66. Çeşitli kaynaklarda karşılaşılan bilgiden yola çıkarak Himmet teşkilatının Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisine bağlı olarak kurulduğu bilgisine ulaşılmıştır. Ancak Ceyhun Mecidov tarafından hazırlanmış olan doktora çalışmasında Mehmed Emin Resulzade’den yapılan alıntı ile teşkilatın bireysel olarak Resulzade tarafından kurulmuş olan bir teşkilat olduğu vurgulanarak Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi himayesinde olmadığı sonucuna varılmıştır. Bkz. Ceyhun Mecidov, *Azerbaycan’da Demokratikleşme Süreci ve Siyasî Partiler: Çok Partili Hayata Geçiş*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2008, s. 83-84.

Demokrat Müslüman Partisi” adı ile teşkilatlanmaya başlamıştır⁶³. Kısaca “Himmet” olarak bilinen bu parti, Bolşeviklere bağlı Marksist bir teşkilat olarak yapılanmıştır. Kurucuları arasında M. G. Mavsumov, Sultan Mecid Efendiyev, Asadullah Ahundov, Mehmed Emin Resulzade, Mehmet Hasan Hacinski, Abbas Kazımzade, Meşhedi Azizbeyoğlu Azizbekov ve Neriman Necatoğlu Nerimanov gibi iyi eğitim görmüş şahıslar yer almıştır⁶⁴. Azerbaycan’da gizli olarak basılan “Himmet gazetesi” de bu teşkilatın yayın organı olarak propaganda faaliyetlerinde kullanılmıştır. Himmet’in propagandasında, programlarından anlaşılacağı üzere çok fazla devrimci söylem bulunmamaktadır. İlerlemenin temel yolu olarak eğitimin yaygınlaştırılması, yerel dilde eğitim ve kadınların konumunun yükseltilmesi gibi konulardan bahsedilirken sosyalist düşünce ile ilgili konulara çok az yer verilmiştir⁶⁵.

Himmet Partisinin kurulmasıyla birlikte Türkler öteden beri sürdürdükleri kültürel mücadelelerine siyasî bir nitelik kazandırmışlardır. Parti, 1905 İhtilalinden sonra sadece Bakü’yle sınırlı kalmayıp Dağıstan ve Hazar bölgesinde de şubeler kurarak güçlü bir teşkilat haline gelmiştir⁶⁶. 1905 yılında mühendis Meşhedi Azizbeyoğlu Azizbekov ve yazar Neriman Necatoğlu Nerimanov’un Himmet’e katılmasıyla parti daha da güçlenmiştir. 1906 yılı sonunda Himmet’in desteklediği Zeynelov’un II. Devlet Duma’sına⁶⁷ seçilmesiyle birlikte partinin gücü, tarihinin en üst seviyesine ulaşmıştır⁶⁸. Bu durum geçmişte Çarlığa karşı dil, edebiyat ve eğitim alanında kendini gösteren anti-sömürgeci düşünce ve faaliyetlerin yeni dönemde daha da artmasını ve teşkilatlanmasını sağlamıştır. “Sömürgeciliğe, kapitalizme, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırmaya” karşı çıkan Azerbaycan Türkleri arasında Himmet Partisi tarafından dillendirilen “*insan hakları, sosyal adalet, kanunî eşitlik, seçme ve seçilme hakkı gibi*” popüler kavramlar, büyük ilgi ve heyecan uyandırmıştır⁶⁹.

⁶³ A. Bennigsen, C. Lemercier-Quelquejay, *a.g.e.*, s. 66; İradə Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi (Ən qədim Zamanlardan = XXI. Əsrin Əvvəllərinə Dək)*, Mütercim Neşriyat, Bakı 2015, s. 220.

⁶⁴ Tahir Sünbül, *Azerbaycan Dosyası I*, Kök Yayınları, Ankara 1990, s. 22-23.

⁶⁵ Cengiz Çağla, *Azerbaycan’da Milliyetçilik ve Politika*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2002, s. 82.

⁶⁶ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905-1920*, Çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, Ankara 1988, s. 82.

⁶⁷ Çarlık Rusya’sında 1905 ile 1917 yıllarında etkin olan yasama meclisine “Duma” adı verilmiştir.

⁶⁸ Tadueusz Swietochowski, *a.g.e.*, s. 81-82.

⁶⁹ Ceyhun Mecidov, *a.g.t.*, s. 84.

Himmet, basın ve eğitim alanında giriştiği faaliyetlerle özellikle Müslümanlara hitap ederek Ermenice ve Azerbaycan Türkçesi ile iki dille basılmış olan ilk sosyalist gazeteyi çıkarmaya başlamıştır. “*Davet Koch*” adı ile çıkan gazete 16 sayı çıktıktan sonra kapatılmıştır. Bu durum karşısında Himmet ileri gelenlerinden Resulzade ve Hanski idaresinde haftalık “*Tekâmül*” adlı bir gazete çıkarılmaya başlanmıştır. Tekâmül gazetesi fikri eğilimini gizlemeye çalışmamış, millî zulüm, sömürgecilik, halk eğitimi gibi konular üzerine yoğunlaşmıştır. Bu hareketleri sonucunda gazete 1907 yılı Mart ayında polis tarafından kapatılmıştır⁷⁰.

Esasında Himmet Partisi ile Rus Sosyal Demokrat Partisi ilk ve son defa millî temellere dayalı bir şubenin kuruluşuna razı olmuştur. Çünkü yöneticiler milliyetçi düşüncelere dayalı bir tavır içinde hareket etmişlerdir. Bu durumda Türk milliyetçiliği hatta Türk Birliği Milliyetçiliği, Himmet’i açık bir şekilde Marksist parti olmaktan çıkarmıştır.⁷¹ Bu hali ile Himmet, Müslüman topraklarındaki Rus Marksizm’inin öncü kolu olmaktan çok milliyetçi İslam hareketinin aşırı sol kanadı özelliğini korumuştur⁷². Ancak Hükümetin baskılarının arttığı Stolipin döneminde⁷³ Himmet sert bir baskıyla karşılaşmıştır. Bu baskı ile birlikte Nerimanov, Efendiyev gibi önderleri tutuklanmış; Mehmed Emin Resulzade, I.M. Abilov ve D. Bunyadzade gibi isimlerle birlikte yüzlerce grup üyesi İran’a sürgüne gönderilmiştir. Bu durum partiyi iyice zayıflatmış ve çok geçmeden Himmet Partisinin teşkilatını kaybetmesine sebep olmuştur⁷⁴.

⁷⁰ Tahir Sünbül, *a.g.e*, s. 23.

⁷¹ A. Bennigsen, C. Lemercier-Quelquejay, *a.g.e*, s.66, 68.

⁷² Ceyhun Mecidov, *a.g.t*, s. 84.

⁷³ Liberal Kadet II. Duma’nın feshedilmesi ve 3 Haziran 1907 tarihli yeni seçim yasası gereğince yapılan III. Duma seçimlerinden sonra ülkede yeni Başbakan Stolipin olmuştur. Stolipin adı ile bağlantılı olarak bu dönemde Stolipin gericiliği başlamıştır. Hükümet siyasi alanda eşi görülmemiş baskılar uygulamış ve İmparatorlukta liberal eğilimi temsil eden partiler ve kişiler polis zulmüne ve çeşitli baskılara maruz kalmışlardır. Bu baskılar Azerbaycan’ı ve Rusya Müslümanlarını da ağır bir şekilde etkilemiştir. Bu dönemde Ali Merdan Topçubaşı hakkında soruşturma başlatılmış ve üç ay hapis cezasına çarptırılmıştır. Hüseyinzade Ali Bey ve Ağaoğlu Ahmed tutuklanma tehlikesi nedeniyle İstanbul’a göç etmek zorunda kalmışlardır. Ayrıca yaşanan baskıların artması birçok insanın Azerbaycan’ı tamamen terk etmesine neden olmuştur. Bkz: Nesip L. Nesipli, *Azerbaycan Tarihi Millet-Devlet-Siyaset*, Altınordu Yayınları, Ankara 2019, s. 297-298.

⁷⁴ Tadueusz Swietochowski, *a.g.e*, s.81-82, 84.

2. Difai Partisi

Balkanlarda meydana gelen kopuşun Doğu'da da gerçekleşmesi için Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne karşı kullanılmışlardır. Müslümanlara karşı çeşitli faaliyetlere girişen Ermeniler, Rusya ve diğer Batılı devletlerin desteğini arkasında hissedince bütün Ermenileri birleştirme amacıyla 1890 tarihinde Taşnaksütyun Partisini kurmuşlardır⁷⁵. Bu faaliyetlerle birlikte Ermeniler; Osmanlı topraklarında “Kars, Van, Erzurum, Harput, Diyarbakır, Bitlis, Sivas ve Adana gibi topraklarda bir Ermeni devleti kurma hayali içine girmişlerdir. Ayrıca bu parti 1904 yılında programına Kafkasya Ermenistan'ını da dâhil etmiştir. Ancak 1896 yılında Sultan Abdülhamid'in Ermeniler üzerine yürümesi ile birlikte bu unsurlar Kafkasya'ya kaçmışlardır. Bu kaçışta Müslüman ahali üzerinde büyük felaketlere sebep olan Taşnak ve Hınçak komitecilerinin önderleri de yer almıştır. Bu durum Osmanlı, Rus ve Safevi devletlerinin hâkimiyet mücadelesine sahne olmuş olan Azerbaycan topraklarında, yeni bir mücadelenin başlamasına sebep olmuştur⁷⁶.

1905 Rus İhtilalinin neticesinde ortaya çıkan otorite boşluğunun devlete zarar vermesi endişesi ile bölgede kargaşa ortamı oluşturmak isteyen Rus devlet adamları için ortamın en uygun unsurları, Müslümanlara karşı sürekli kışkırtılmakta olan Ermeniler olmuştur. Bu şekilde Ruslar, Türkler arasındaki millî uyanışın bir neticesi olarak gerçekleştirebilecek olan Türk İstiklal Mücadelesi düşüncesine karşı bir önlem almayı amaçlamışlardır⁷⁷. Rusların da büyük desteği ile kargaşa ortamından faydalanmak isteyen Ermeniler, tüm bölgelerde Türklere karşı şiddetli saldırılara başlamışlardır⁷⁸. Ermenilerin saldırılarına karşı Türklerin de tepki vermesi sonucu bölgede binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Kafkasya'da var olan elli dört (54) ilçenin en fazla beşinde (5) Ermeniler, demografik çoğunluğu oluşturduğundan Rus desteği olmadan Türklere karşı hareketleri mümkün değildir⁷⁹. Ermenilerin Türklere

⁷⁵ Orhan Doğan, “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, (2008), s. 315-316.

⁷⁶ Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, İlke Yayınevi, Ankara 1998, s. 28.

⁷⁷ Hüseyin Baykara, *a.g.e*, s. 131.

⁷⁸ Ağaoglu Ahmed, “Rusya'daki Müslümanlar”, *Türk Yurdu*, C. XIV, No: 5 (155), 16 Mart 1334, s. 148.

⁷⁹ Hüseyin Baykara, *a.g.e*, s. 131.

karşı giriştikleri faaliyetlere Rusların destek vermesi gerçeği uluslararası basın kaynaklarında da doğrulanmıştır⁸⁰.

Bütün bu şartlar altında Azerbaycan Türkleri, Ermeniler tarafından yapılan bu saldırılara karşı yalnız kalmışlardır. Bu yalnızlık, bölgedeki Türkleri kendi içinde teşkilatlanmaya itmiştir. Türklere yapılan saldırıları ve haksızlıkları önlemek⁸¹, Rus memur ile zabitlerini tarafsızlık ve adalete sevk etmek gayesiyle⁸² Difai Fırkası yukarıda bahsi geçen şartlarda kurulmuştur⁸³. Difai Fırkası, Ağaoğlu Ahmed tarafından kurulmuş⁸⁴ olup kurucuları arasında Refibeyli Elekber, Yusufbeyli Nesip Bey, Doktor Hasan Ağaoğlu, iki kardeş Hasmehmetli Ali Ekber ve Ali Asker gibi şahsiyetler de yer almıştır⁸⁵.

Ermenilerin başlattığı katliamlar, üç-beş Ermeninin başıboş hareketi olarak değil arkasında Batılı güçlerin desteği ve Taşnaksütyun'un planlı işi olarak ortaya çıkmıştır. Böyle bir harekete karşı Difâi gibi bir örgütün oluşturulması ve teşkilatlanması bir zorunluluk hali almıştır. Bu şartlarda kurulan Difâi teşkilatının mührü altı köşeli yıldızla hilalden ve birbirlerine çapraz biçimde yerleştirilmiş iki kılıçtan oluşmuştur. Mührün üzerinde ise “*Difâi-Mücadeleyi Millî Fırkası*” şeklinde partinin tam adı yazılmıştır. Partinin taşıdığı isim ve açıklaması dikkat çekicidir. Difâi Arapça bir kelime olup “*def edici*” ve “*savunmaya yönelik*” anlamlarına gelmektedir. Çünkü bu teşkilat Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı soykırım yaptıkları bir zamanda kurulmuştur. Hemen peşinden de “*mücadeleyi millî*” sözcüklerinin yazılması, partinin hedefini ortaya koymuştur. “Millî” sözcüğünün seçilmesi de bu bakımdan önemlidir. Difâi Partisinin programı, Kafkasya Müslümanlarının ‘var olma

⁸⁰ Zafer Atar-Kurtuluş Demirkol, “Azerbaycan Topraklarında Rus-Ermeni İşbirliğine Karşı Yükselen Bir Ses: Difâi Fırkası”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 45 (2015), s. 169.

⁸¹ Mehmet Saray, *a.g.e*, s. 32.

⁸² Ağaoğlu Ahmed, “Rusya’daki Müslümanlar”, *Türk Yurdu*, C. XIV, No: 155 16 Mart 1334, s. 148.

⁸³ Beşir Mustafayev, “Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’daki Faaliyetleri (1905-1920)”, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 2009, s. 113.

⁸⁴ Necip Hablemitoğlu, *a.g.e*, s. 88.

⁸⁵ Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri’nin” “Anadolu Türklerine” “Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi”*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 34.

veya olamama' davasını açıkça ortaya koyarak kendi siyasî platformunu ilan etmiştir⁸⁶.

Difâi kısa zamanda geniş bir örgüt ağı oluşturmuştur. Partinin ısrarla üzerinde durduğu şey ise toplumun aydınlatılmasıdır. Bu amaçla parti üyeleri halka dönük eğitim ve aydınlanma çalışmaları yapmıştır. Özellikle de ülkedeki kültür merkezlerinin olanaklarından yararlanarak halka açık toplantılar düzenlemiş ve siyasî içerikli yazılar yayınlarak bunları broşürler halinde dağıtmışlardır. Çarlık yönetimi tarafından düzenlenen raporlarda, partinin halka dönük çalışmalarından endişe edildiği görülmektedir. Bu raporlardan birinde partinin ortaya çıktığı kısa sürede halk arasında geniş itibar kazandığı, toplumu komiteler halinde örgütlediği ve toplum arasında sosyal ve siyasal olaylara ilişkin ilginin arttığı belirtilmektedir. Raporların birinde ise Difâi'nin çalışmaları oldukça kaygı verici görülmüş ve bunun sonucunda "Müslümanların birleşeceği, aklî bakımdan gelişecekleri, bilinçlenecekleri ve bunun sonucunda hükümet karşısında tam teşekküllü bir güce dönüşeceklerine" ilişkin bilgiler verilmiştir⁸⁷.

Difâi faaliyet gösterdiği üç yıl gibi kısa sürede Kafkasya Müslümanlarının Rus ve Ermenilere karşı haklarını korumak için gereken bütün yollara başvurmaktan kaçınmamıştır. Bu noktada yerli ahaliye karşı Ruslar tarafından sergilenen düşmanlığa özellikle de cinayetlere aynen ve misliyle karşılık verilmiştir. General Galaşapov, Gence Vali Yardımcısı Kreşcinski, Gence Polis Müdürü Bannikov, Savcı Cunyakin, yine Polis Müdürü Felikinski ve çok sayıda Rus yetkili öldürülmüştür⁸⁸. Ruslara yönelik yürütülen bu hareketlerde kurbanlar gelişigüzel seçilmemiş, özellikle Ermeni yanlısı ve Türk düşmanı olan memurlar tercih edilerek "*Rusların tarafsızlığını*" sağlamak amaçlanmıştır⁸⁹. Esasında Difâi önderleri, cemaat çatışmalarını yumuşatmaya çalışmışlardır. Ağaoğlu Ahmed'in Gence Camii'nden halka yaptığı konuşmasında "*Hayvanlar dahi kendi cinsinden olanı yok etmez*" ifadelerini

⁸⁶ Beşir Mustafayev, "Rus ve Ermeni Tehdidine Karşı Kuzey Azerbaycan'da Kurulan İlk Türk Siyasi Teşekküller", *Yeni Türkiye*, S. 60 (2014), s. 6.

⁸⁷ Aygün Attar, "Milli Kimliğin Siyasallaşan Yüzü: Difâi", *Belleten*, C. LXXII, S. 263, (2008), s. 187.

⁸⁸ Naki Keykurun, *a.g.e.*, s. 35; Aygün Attar, *a.g.m.*, s. 188.

⁸⁹ Ağaoğlu Ahmed, "Rusya'daki Müslümanlar", *Türk Yurdu*, C. XIV, No: 5 (155), 16 Mart 1334, s. 148.

kullanarak Ermenilerle Müslümanların Ruslar gelmeden önce yüzyıllarca barış içinde yaşadıklarını aktarmıştır⁹⁰.

Yaşanan bu olaylara Ruslar seyirci kalmamışlardır. 1908 yılından itibaren Ağaoğlu ve yandaşları yakın takibe alınmaya başlanmıştır. Bu takip neticesinde Ağaoğlu, aylarca saklanmak ve takipten kaçmak zorunda kalmıştır. Kitapları ve yazıları “*Pantürkist*” suçlamasıyla yasaklanmıştır. 1909 yılında ise Difâî savaş partisi ilan edilmiştir⁹¹. Ağaoğlu, Rusya’daki şartların iyiye gitmediğini görmüş ve 1908 yılının sonlarına doğru Türkiye’ye göç etmek zorunda kalmış; bu sürede başsız kalan Difâî Partisi ise faaliyetlerini sonlandırarak dağılmıştır⁹².

Difâî, Azerbaycan Türklerinin bilincinde milletleşme ve siyasallaşma anlayışını şekillendirmiştir. Bu bakımdan parti bir ilke imza atmıştır. Şayet 1918–1920 yılları arasında Azerbaycan’da bağımsız bir cumhuriyet mevcut olmuşsa bunda Difâî Partisinin de büyük rolü olmuştur. Difâî Partisinin kurulması Azerbaycan’da siyasî partilerin gelişmesine öncülük etmiştir. Nitekim daha sonra kurulan Müsavat Partisi, Azerbaycan’ın bağımsızlığını atılan bu ilk tohumların üzerine ilan edebilmiştir⁹³.

3. Müsavat Partisi

XX. yüzyılın başlarında Rusya ve dünyada meydana gelen toplumsal ve siyasal gelişmelere ayak uydurmak ve Azerbaycan’da yaşanan millî düşüncelerin yönlendirilmesi için milliyetçi teşkilatlara gereksinim duyulmuştur. Bu doğrultuda ilk olarak Difai Partisi faaliyetlerine başlamıştır⁹⁴. Difai Partisi, mücadele yıllarında sadece Ermenilere karşı değil aynı zamanda Türk düşmanı olan Ruslara karşı da faaliyetler yürüterek Rusların tarafsız kalmalarını sağlamaya çalışmıştır. Difai, Kafkasya Türklerinin örgütlü ilk millî teşkilatı olmuş ve Müslümanların haklarını

⁹⁰ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e*, s. 72.

⁹¹ Aygün Attar, *a.g.m*, s. 188-189.

⁹² Mirza Bala Mehmetzade, *a.g.e*, s. 36.

⁹³ Beşir Mustafayev, *a.g.t*, s. 116-117.

⁹⁴ Ebulfez Süleymanlı, *a.g.e*, s. 116.

savunma mücadelesi ile kendinden sonra gelecek olan Müsavat gibi diğer partilerin oluşmasına örnek teşkil etmiştir⁹⁵.

Difai ve Himmet partilerinin kapatılması ile Azerbaycan'da yaşanan temsil sorunu, Türk aydınlarını yeni teşkilatlar kurmaya mecbur etmiştir. Önde gelen Azerbaycanlılar göç etmek zorunda kaldıkları İstanbul'da çeşitli toplantılar yaparken az tanınan aydınlar ise Bakü'de kalarak milliyetçi bir teşkilat oluşturmak için çalışmalarına devam etmişlerdir. Bu şartlar altında Müsavat Partisi, İhtilalci-Milliyetçi akım içerisinde yer alan Türk aydınlarından Mehmet Ali Resülzade, Abbas Kulu Kazımzade, Taki Nakıoğlu, Mehmet Emin Resülzade ve Veli Mikayılov tarafından kurulmuştur⁹⁶.

Müsavat Partisi, Rusya'da yaşayan Türkleri her yönü ile eşit vatandaşlar yapmak ve aynı zamanda Türk ve İslam âleminin hürriyetine kavuşmasını isteyen bir teşkilat olarak meydana gelmiştir. Bu yüzden adı eşitlik anlamına gelen Müsavat olmuştur⁹⁷.

İslamcı bir düşünce etrafında teşkilatlanmaya başlayan Müsavat Partisinin yayınlanmış olan programı aşağıda aktarılan sekiz maddeden meydana gelmiştir.

- “1- Milliyet ve mezhep farkı gözetmeden bütün Müslümanları birleştirmek,*
- 2- İstiklâllerini kaybetmiş Müslüman memleketlerin yeniden müstakil olmalarına çalışmak,*
- 3- İstiklâllerini müdafaa veya ihya için çarpışan bütün Müslüman memleketlerine maddi manevi yardımda bulunmak,*
- 4- Müslüman milletlerin ve memleketlerin savunma ve taarruz kuvvetlerini arttırmak için yardım etmek,*
- 5- Bu fikirlerin yayılmasına mani olan bütün engelleri yıkmak,*

⁹⁵ Alperen Budak, “Müsavat Partisinin 1911-1922 Yılları Arasındaki Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XXVIII, S. 2, s. 335.

⁹⁶ Alperen Budak, *a.g.m.*, s. 335-336.

⁹⁷ Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, Yay. Haz. Yavuz Akpınar vd., Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul 1990, s. 24; Dursun Çelik, *a.g.m.*, s. 70.

6- Müslümanların birleşmesine ve ilerlemesine çalışan bütün partilerle bağlantı kurmak,

7- İnsanlığın refahı ve ilerlemesi için çalışan yabancı partilerle gerek görüldüğünde irtibatta ve fikir alışverişinde bulunmak,

8- Müslümanların yaşaması için gerekli olan ticarî, sınaî ve ekonomik hayatı kuvvetlendirmek için her türlü vasıtayı kullanmak⁹⁸”.

Parti programının, İslam hakları konusunda bu kadar geniş tutulmasının temelinde kuruluş tarihinin Trablusgarp ve Balkan Savaşları yıllarına rastlamış olmasının etkisi büyüktür⁹⁹. Bu dönemde Rusya’nın Türklük ve Müslümanlık aleyhinde tavır alması Azerbaycan Türklerini oldukça etkilemiştir. Müsavat Partisi de Balkan Savaşları esnasında yayınladıkları bildiriyle bu durum karşısında tepkisini belirtmek istemiştir. Bu doğrultuda milleti uyandırmayı ve Türkiye’ye yardım yapılmasını amaçlamıştır. Sebîlürreşâd dergisinde de yayınlanan beyannamede şu ifadeler yer almıştır.¹⁰⁰

“Bugün sahne-i alemde bilcümle milel ve akvamın enzari tahkir ve istihzası altında İslâm alemleri, facia-i eliminin son perde-i dilhüreşini, gamü ekdari binihaye ile bitirmek üzeredir. Bu vakta kadar kendilerini mütemeddin addeden Avrupalılar, İslâm aleminin cemîâzasını eziyor ve hergûna tahkirden çekiniyorlardı. Ümidvaridiler ki, Âlem-i İslâm’ın kalbi menzilesinde olan Hilafeti Osmaniye, nahoş(hasta) insan gibi bu kadar darbelerden sonra çar ve naçar devam edemeyip mahv ve nabüd olacaktır. Lakin ilanı meşrutiyetten sonra, onlar kendilerinin yanılmış olduklarını, Hilafet-i Osmaniye’nin yeniden kuvvetlendiğini görerek dehşete geldiler. Ve Âlemi İslâm’ın gitgide terakki edeceğini yakın ettiler. Hayalî batillerine göre Müslümanlara reva gördükleri ezâ, cefa vehiyanetlerin cezasını tadacaklarını düşündüler. Ona göre Trablus, Bosna-Hersek, şimdi de Balkan meselesini çıkarıp her taraftan toplar,

⁹⁸ Hüseyin Baykara, *a.g.e*, s. 203; Mirza Bala Mehmetzade, *a.g.e*, s. 38-39; Dursun Çelik, *a.g.m*, s. 70-71; Alperen Budak, *a.g.m*, s. 336-337.

⁹⁹ Hüseyin Baykara, *a.g.e*, s. 204.

¹⁰⁰ Betül Aslan, *a.g.e*, s. 48-49.

tüfenkler, bombalar, hançer ve nizalarını alarak âlemi İslâm'ın kalbine sapladılar. Onu parçalamak ve tamamile pâyimal ve müzmehil etmek istiyorlar.

Dindaşlar! Biliniz ve agâh olunuz ki, yegâne ümidimiz ve çarei necatımız Türkiye'nin istiklâl ve terakkisindedir. Eğer biz şimdi de kendimizin evvelki hissizliğimizden vazgeçmezsek, dünyanın gözü önünde hak, İslâmiyet ve milletimizi kaybedip ağyare ecir, tâbi, adeta esir olacağımız şek ve şüpheden aridir.

Cemi âlem biliyor ki, bu muharebeyi Hilafeti İslamiye'ye malik olan Türkiye'ye açan Balkan'ın küçük ve ufak hükümetleri değildir. Zira şir ne kadar zayıf olsa da çakallar ve tilkiler ona yakın gelmeğe cür'et edemezler. Bu işleri işleyen, İslamiyet ve insaniyet düşmanı ve "jandarma âlem" lakabı ile mulâkkeb olan şimal ayısı Rusya hükümeti müstebidesidir ki, her gün levazım-ı sıhhiye, etibba, ianeler ve gönüllü adı ile bölük nizamiler (askerler) gönderiyor."

Müsavat Partisi tarafından hazırlanan ve Müslümanları Türkiye'ye yardıma davet eden bu beyanname, Kafkasya'nın her tarafına yayılmıştır.

Parti, 1913 yılında Romanovların 300. hüküm yılı münasebetiyle çıkarılmış olan af ile birlikte Bakü'ye dönen Mehmed Emin Resulzade önderliğinde¹⁰¹ yürüttüğü politikayla Azerbaycan'da millî bağımsızlık hareketinin başlamasını sağlamıştır. Partinin esas talebi, federatif Rusya birliğinde Azerbaycan'a millî özerkliğin verilmesi ve 20 yaşını doldurmuş Azerbaycan vatandaşlarının oy kullanma hakkına sahip olmasını elde etmek olmuştur. Parti ilk kurulduğu dönemlerde bağımsızlık ve Türk birliği taraftarı olsa da ayrılıkçı bir politika izlememiştir¹⁰². Resulzade'nin Azerbaycan'a dönerek aktif olarak politikaya atılması ile birlikte Müsavat Partisinin söylem ve faaliyetlerinde önemli değişimler olmuştur¹⁰³. İslamcı düşünce üzerine kurulmuş olan partiye Resulzade'nin aktif katılımıyla birlikte Türkçülük fikri gelişme göstermiş ve bu düşünce, programa ilave edilmiştir¹⁰⁴. Resulzade'nin Açıksöz

¹⁰¹ Nesiman Yaqublu, *Azerbaycan Milli İstiklal Mübarizesi ve Mehmed Emin Resulzade*, Bakü 2001, s. 28.

¹⁰² Rasim Sadıgov, "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol", *Gazi Türkiyat*, Bahar 2015, s. 191.

¹⁰³ Ebulfaz Süleymanlı, *a.g.e*, s. 119.

¹⁰⁴ Sebahattin Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade Hayatı ve Şahsiyeti*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2012, s. 26.

gazetesinin baş makalesinde “*Tutacağımız Yol*” başlığı ile kaleme aldığı yazısında “*Muhteşem çıkışına tanık olduğumuz bu yol bir gerçeği, asrımızın milliyetçilik asrı olduğunu, ispat etmiştir. Bundan böyle dünya haritası buna göre şekillenecektir*”¹⁰⁵ ifadeleri ile XX. yüzyılın önemli bir gerçeğini ortaya koymuş ve milliyetçi düşüncenin parti eksenini oluşturacağının sinyallerini vermiştir. Bu doğrultuda Müsavat, Ümmetçilikten Milliyetçiliğe geçerek istiklal yolunda önemli bir adım atarak hayatına devam etmiştir¹⁰⁶.

Müsavat Partisi, milliyetçi bütün kuvvetleri bir arada tutmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda, İttifak-ı Müslimin Lideri Ali Merdan Topçubaşı başta olmak üzere vaktiyle Rus liberalleriyle beraber yürüyen ve daha sonra onlardan ayrılarak inkılapçı milliyetçilerin yanına geçmiş olan Demokrat Grup’la dahi birleşmiştir. Bağımsız Demokrat Partisinde Müsavat ile birlikte yürüyen topluluk içinde Ali Merdan Bey ve Fethali Han Hoyski gibi göze çarpan şahsiyetler de vardı¹⁰⁷.

Müsavat Partisi kısa sürede büyük bir yayılma hamlesi gerçekleştirmiştir. 1917 yılında Bakü’de toplanan Kafkasya Müslümanları Kongresinde, Gence’de kurulmuş olan Türk Adem-i Merkeziyet Partisi ile Müsavat Partisinin birleşmeleri gündeme gelmiş ve iki partinin liderleri birleşme kararı almışlardır. Bu kararın ardından Azerbaycan Türk devletinin kurulmasını sağlayacak ve Türk milliyetçiliğini yeni devletin temel yapısı haline getirecek olan Türk Adem-i Merkeziyet Millî Müsavat Partisi adı ile Mehmed Emin Resulzade liderliğinde yeniden adlandırılacaktır¹⁰⁸.

Müsavat Partisinin aynı yıl Bakü’de topladığı birinci kongre programında aldığı kararlarda muhtariyet vurgusu yapılmıştır.

¹⁰⁵ Nesiman Yagublu, *Mehmed Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2015, s. 51.

¹⁰⁶ Mirza Bala Mehmetzade, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁰⁷ Serap Toprak-Ahmet Öztürk, “Kimlik Koruma Mücadelesi Ekseninde Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri (1905-1917)”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. VII, S. 16, Mart 2019, s. 1081.

¹⁰⁸ Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan’ın İstiklal Mücadelesi*, 3. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 36.

“1. Rusya devletinin şekli idaresi milli-mahalli muhtariyetler esası üzerine kurulu koşma (federatif) halk cumhuriyetinden ibaret olacaktır.

2. Hürriyet-i Kelam, matbuat, vicdan, toplanma, teşkilât ve tâtil (grev) gibi siyasi hürriyetlerle beraber, muhtariyetlerdeki hükümet şeklinin koşma halk cumhuriyetlerinden ibaret olması, işçi kanununun bütün muhtariyetlerde, bir türlü olarak tatbiki ve toprak meselesinin esaslı bir şekilde hal ve ıslahı gibi demokratik esaslar, Rusya koşma halk cumhuriyetinin anayasasına konarak, devletçe teminat altına alınmalıdır.

3. Muayyen mahalle malik olan (yani Rusya memleketinin muayyen bir kıt’asında çoğunlukla yaşamakta olan) Azerbaycan, Türkistan, Kırgızistan, Başkırdistan gibi Türk ülkeleri, mahalli muhtariyet almalıdırlar. İdil Boyu ve Kırım Tatarları ve Rusya’da yaşayan başka Türk kavimlerine, mahalli mümkün olmazsa, milli muhtariyet verilmelidir. (Ek: Başka Türk olmayan dindaşlara da, fırka muhtariyet talep edip onlara her veçhile yardım etmeyi ödev bilir.)

4. Muayyen mahalle mâlik olmayan milletlere, milli-medeni muhtariyet hakkı verilmelidir.

5. Muhtariyetlerin hududunu tayin etmek, ülke içi anayasalarını tertib eylemek, gerek mahalli, gerek milli muhtariyetlerin kendi kurucu meclislerince hallolunmalıdır.

6. Cumhuriyet heyetine dâhil olan muhtariyetler, öz aralarında müşterek gördükleri maksat ve talepler üzerinde birleşebilmelidirler.

7. Cümle muhtariyetli eyaletler, merkezî hükûmetle ancak vatan müdafaası, meskûkât, gümrük, haricî siyaset, demir yolu, posta-telgraf ve başka bunun gibi umumî işlerle merbut olmalıdır.

8. Muhtariyetli eyaletler, idarî, malî, teşriî, medenî ve adlî gibi dâhilî meselelerde müstakil olmalıdır.

9. Rusya Cumhuriyeti’nin umumî işlerini idare etmek için bütün muhtariyetlerin nümayendelerinden ibaret bir kongre teşkil olunmalıdır.

10. Her bir muhtariyetin merkezinde, kanun koymak vazifesiyle muvazzaf bir meclis-i mebusân ve koyulacak kanunları icra etmekle muvazzaf bir şura-yı vükela (nazırlar heyeti) teşekkül etmelidir.

11. Her bir muhtariyetli eyalet, mahallî işlerinde geniş imtiyazlara malik vilâyet, kaza ve nahiyelere bölünmelidir.”¹⁰⁹

Programda henüz bağımsızlık düşüncesi için mevcut şartların yerinde olmadığı düşünüldüğü ve muhtariyet talebi üzerinde durulduğu görülmektedir. Ancak Müsavat Partisi çok geçmeden bağımsızlık yolunda “hak verilmez, alınır” düşüncesinden hareket ederek istiklal mücadelesine girişecek ve bunda muvaffak olacaktır.

C. Rusya Müslümanları Kongreleri ve Azerbaycanlı Aydınlar

1. Rusya Müslümanları Kongreleri

1905 İhtilali öncesinde Rusya’da en çok baskı altında tutulan ve hiçbir siyasî hak tanınmayan grubu Türkler olmuştur. Çok sıkı bir polis takibi altında oldukları için gizli toplantıların yapılması da büyük bir risk olmuştur. Bu şartlar altında siyasî olmayan bazı toplantılar yapılmıştır. Bunlar içinde İsmail Gaspıralı’nın Tercüman gazetesinin 10. (1893) ve 20. (1903) yıl kutlamaları için yapmış olduğu toplantılar, Rusya Müslümanlarının 1905 İhtilalinden sonra meydana gelecek ortamdan yararlanmalarını sağlamıştır. Rus devlet görevlilerinin de davet edildiği bu toplantılar aracılığıyla Rusya Müslümanları ileri gelenleri birbirlerini tanımış ve ilişkilerini ileri bir seviyeye getirerek ortak ses olma yolunda önemli bir adım atmışlardır¹¹⁰.

Rusların 1904-1905 Rus-Japon Savaşı’nda yenilgiye uğraması, rejime muhalif kesimlerin ve Çarlık hâkimiyetinde yaşayan milletlerin gizli olarak yürüttükleri siyasî faaliyetleri açıkça sürdürme imkânı bulmalarını sağlamıştır. Daha

¹⁰⁹ Hüseyin Baykara, *a.g.e*, s. 206-208; Mirza Bala Mehmetzade, *a.g.e*, s. 52-53; Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2014, s. 66-67.

¹¹⁰ Necip Hablemitoğlu, *a.g.e*, s. 84-86.

savaş devam ederken ülkenin çeşitli şehirlerinde hürriyet ve eşitlik ilkeleri temelinde devleti yeniden ıslah maksadıyla toplantılar yapılmıştır¹¹¹. Bu doğrultuda Rusya’da muhalefeti oluşturan grupların temsilcilerinin 1904 yılı Ekim ayında Moskova’da ve Kasım ayında Petersburg’da şehrin yöneticileriyle gerçekleştirdikleri toplantılar, Rusya Türkleri için de önemli bir adımın atılmasını sağlamıştır. Moskova toplantısında alınan kararlardan Rusya Türklerinden Abdürreşid İbrahim¹¹²’in haberdar olması, onu cesaretlendirmiş ve o sırada İçişleri Bakanlığına tayin edilen Svyatapolk Mirskiy’i Petersburg’da ziyaret edip Rusya Türklerinin taleplerini bildirmiştir. Talepleri olumlu karşılayan Bakan, bu konuda kendisine resmî başvuru yapılmasını istemiştir. Bu olay, Rusya Türklerinin resmî temsilcilerini seçme sürecini başlatmış olup seçilen temsilciler 1905-1917 yılları arasında birçok kongre gerçekleştirmiştir¹¹³.

a. Birinci Rusya Müslümanları Kongresi

1905 yılı başlarında Petersburg’da buluşan Azerbaycanlılar, Tatarlar ve Kırımlılar Ağustos ayında Nijni Novgorod’da yapılan geleneksel panayırda toplanma kararı almışlardır. Bu buluşmaya Ali Merdan Topçubaşı, Ağaoğlu Ahmed, Hüseyinzade Ali, İsmail Gaspıralı, Abdürreşid İbrahim gibi güçlü isimlerin yanı sıra yüzün üzerinde temsilci katılmıştır. Birinci kongre için birçok defa girişimde bulunulmasına rağmen resmi toplantı izni alınamamıştır. Son olarak “*Germania*” otelinde toplanılması kararı yerel yöneticilerin engeli ile karşılaşmıştır. Bu durum neticesinde ilginç bir yöntem geliştirilerek “*Gustov Struve*” adlı gemide piknik görünümü altında kongre yapılmıştır. Bu sebeple bu kongre “Sular Üzerindeki Kongre” adıyla da anılmıştır¹¹⁴. Yapılan kongrede başkan olarak İsmail Gaspıralı seçilmiş, oturum Ali Merdan Topçubaşı ve Akçuraoğlu Yusuf tarafından yönetilmiştir¹¹⁵.

¹¹¹ İsmail Türkoğlu, “Müslüman Kongreleri”, *DİA*, C. XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 96.

¹¹² Rusya Türklerinin ilk siyasî temsilcisi, İslamcı gazeteci-yazar, seyyah. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa İsmet Uzun, “Abdürreşid İbrahim”, *DİA*, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 295-297.

¹¹³ İsmail Türkoğlu, *a.g.m.*, s. 96.

¹¹⁴ Cengiz Çağla, *a.g.e.*, s. 44.

¹¹⁵ Vügar İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı 1865-1934) Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Temsilcisi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s. 37-38.

Ali Merdan Topçubaşı konferansta yapmış olduğu konuşmasında:

“Ey müminler, ey karındaşlar, ben bugün o kadar memnun oldum ki, bu memnuniyetimi hiçbir lisanla tarif edemem ve bugünü hiçbir vakit hatırımdan çıkaramam. Bugünün bundan sonra umum Rusya Müslümanları için her sene millî bayram olacağı şüphesiz...”

“Biz Türk balaları aslımız bir, neslimiz bir, dinimiz birdir. Mağrıpten maşrike kadar bizim babalarımızın mülkü idi. Babalarımız o kadar kahraman bir millet oldukları halde, bugün Kafkasya dağlarında, Kırım’ın bağlarında, Kazan’ın kırlarında, ta babamızın mülkü olan öz vatanımızda, öz toprağımızda, öz ihtiyaçlarımızı danışmaya ihtiyarımız kalmadı. Şükürler olsun Hüdaya..., bu kadar mekrelerine, gadrlerine bakmayıp, sular üzerinde yüreklerimizi açıp, birbirimizi ruberu görüp, kucaklaşıp sevişmeye bugün muvaffak olduk. İndi artık ben katiyen eminim, bundan sonra eğer bize sular üzerinde danışmaya vakit vermezlerse, göklere çıkarız, yıldızlar üzerinde yer buluruz, yine bugünkü bayramı icra ederiz.”¹¹⁶ ifadeleri ile tüm sıkıntılara rağmen atılmış olan bu ilk adımın artık durdurulamayacağını ve hangi şartta olursa olsun yine bu mücadelenin süreceği vurgusunu yapmıştır.

Her türlü fikrin tartışıldığı kongrede alınan kararlar yine bütün Rusya Müslümanlarını ilgilendiren kararları içermiştir. Yirmi sekizi (28) Kafkasya’dan, sekseni (80) İdil-Ural Bölgesi ve Kırım’dan olmak üzere yüz sekiz (108) kişinin katıldığı toplantıda Rusya Müslümanları Birliği Teşkilâtının kurulmasına, bunun on altı (16) şubeye bölünmesine, Müslümanların Ruslarla eşit haklara sahip olması için çalışılmasına ve bu hususta Rus terakkiperverleriyle iş birliği yapılmasına karar verilmiştir. Müslümanların bu ilk toplantısı; siyasî bilgi, tecrübe ve basın desteğinden yoksun bir topluluk için başarılı bir başlangıç olmuştur. Ayrıca Rusya’da yaşayan Sünnî ve Şîî Müslümanların temsilcilerinin ilk defa bu toplantıda bir araya gelmesi önemli bir gelişmedir¹¹⁷.

¹¹⁶ Nadir Devlet, *a.g.e*, s. 103; Vügar İmanov, *a.g.e*, s. 38.

¹¹⁷ İsmail Türkoğlu, *a.g.m*, s. 96-97.

b. İkinci Rusya Müslümanları Kongresi

Birinci kongrede alınan kararlar etrafında gayriresmî siyasî parti hüviyetinde olan “Müslüman İttifakı”nın Kazan Şubesi ikinci toplantının düzenlenmesi görevini üstlenmiştir. Kazan komitesi üyesi Akçuraoğlu Yusuf, kongrenin 15 Ocak 1906 tarihinde Petersburg’da toplanacağını delegelere bildirmiştir. Ancak hükümetten izin alınamaması üzerine Ali Merdan Topçubaşı’nın aralarında bulunduğu bir heyet resmî izin için İçişleri Bakanlığına gitmişse de Bakanlık tarafından kabul edilmemişlerdir. Yaklaşık iki hafta kadar Petersburg’da kalan delegeler, resmî olmayan çeşitli toplantılar yapmışlardır¹¹⁸. Bu küçük gruplarla yapılan toplantıların birinde Ali Merdan Topçubaşı’nın hazırladığı “*Rusya Müslümanları İttifakı Nizamnamesi*” müzakere edilmiştir¹¹⁹. 22 Ocak’ta Petersburg gazetelerinde Hükümetin her türlü toplantıya izin verdiği haberi yayımlanınca Müslüman vekilleri Hasan Habibullah’ın evinde toplanmışlardır. Toplantıya reislik görevi Ali Merdan Topçubaşı’ya verilmiş olup birinci kongrede alınmış olan ittifak nizamnamesi okunmuş¹²⁰, yaşanan tartışmalar neticesinde toplantı ikinci güne bırakılmıştır. Ertesi gün elliden fazla delege Muhammed Âlim Maksud’un evinde bir araya gelmiştir¹²¹. Toplantıya katılanlar Rusya Müslümanlarının ittifakı için çalışacaklarına dair yemin etmişlerdir. Kabul edilen nizamnâmeye göre “*Rusya Müslümanlarının İttifakı*” adı verilen teşkilâtın bir merkez komitesi olacak ve bütün Rusya on altı (16) bölgeye ayrılacaktır. Her bölgede mahallî meclisler oluşturulacak ve meclis üyeleri o bölgede toplanacak kongre tarafından seçilecektir. Her yılın 15 Ağustos’unda merkezlerden birinde genel kongre yapılacaktır. Ayrıca Müslümanların sayısına göre Duma’ya milletvekili göndermek için Rusya Hükümetine başvurulmasına karar verilmiştir. Toplantıda Rus siyasî

¹¹⁸ Nadir Devlet, *a.g.e*, s. 106.

¹¹⁹ Vügar İmanov, *a.g.e*, s. 41.

¹²⁰ Bakü taraflarında Ermeni-Türk çatışmalarının başladığı tarihlerde Ali Merdan Topçubaşı ile Ağaoğlu Ahmed Petersburg’a gelmiş ve Abdürreşid İbrahim ile birlikte kurulacak “Müslüman ittifakı”, kısaca “İttifak”ın nizamname ve (siyasî) programını kaleme almışlardır. Bkz: Nadir Devlet, “1905-1917 Rusya Müslüman Kongrelerine Azerbaycan Aydınlarının Katkıları”, *Kafkaslarda İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, (9-11 Aralık 1998 Bakü), Editörler: Rafiq Aliyev; Halil Bal, İstanbul 2000, s. 186.

¹²¹ Nadir Devlet, *a.g.e*, s. 107.

partileriyle iş birliği meselesi de görüşülmüş ve alınan kararlar bir dilekçeyle Hükümete bildirilmiştir¹²².

c. Üçüncü Rusya Müslümanları Kongresi

Üçüncü kongre, 1906 yılı Ağustos ayında Rusya Müslümanlarının arasındaki ilk resmî izinli toplantı olarak yine Nijni-Novgorod'da düzenlenmiştir¹²³. Kongrede Rusya Müslümanlarının dinî meseleleri, ilk mekteplerle dinî medreselerin ıslahı, imam, öğretmen ve müderrislerin durumlarının düzeltilmesi gibi konular görüşülecektir. Delegeler Ağustos ayının başlarında Nijni Novgorod'a gelmeye başladılar¹²⁴. İsmâil Gaspıralı, Seyid Gerey Alkin ve Ali Merdan Topçubaşı alınan izin çerçevesinde kongrenin dinî bir toplantı niteliğine büründüğünü söyleyerek kongreye katılmamayı düşünmüşlerdir. 16 Ağustos 1906 günü, esnaf kulübü salonunda 800 delege ve davetlinin katıldığı kongrenin açılış konuşmasını Abdürreşid İbrahim yapmıştır. Yapılan konuşma ile kongreye “*gericiler toplantısı*” olacağı düşüncesi ile katılmak istemeyen İsmâil Gaspıralı, Seyid Gerey Alkin ve Ali Merdan Topçubaşı gibi önemli isimlerin gönlü alınmıştır¹²⁵. Kongrenin başkanlığına Ali Merdan Topçubaşı getirilmiştir¹²⁶. İttifakın önderleri, kültür meseleleriyle uğraşmaktan ziyade Müslümanları siyasî bir teşkilât içinde toplamayı arzulamışlardır. Bu hususta Akçuraoglu Yusuf ile İsmâil Gaspıralı uzun konuşmalar yapmışlardır¹²⁷. Kongrenin müzakere ettiği konular arasında en önemlisi yine eğitim meselesi olmuştur. Kongrenin üçüncü gününde Mektep Medrese Komisyonu raporu, Komisyon Başkanı Kazanlı öğretmen-molla Abdullah Apanayev tarafından okunmuştur¹²⁸. Buna göre Rusya Müslümanlarının eğitim sistemi her bölgede aynı olacak, mekteplerde mahallî ağızlarla birlikte Türkleri birleştirici edebî Türkçe (Türkiye Türkçesi) okutulup öğretilcektir. Kongrede görüşülen meselelerden biri de dinî müesseselerin ıslahıdır. Kazanlı Müderris Âlimcan Barudî¹²⁹ başkanlığındaki komisyon, on üç (13) maddeden

¹²² İsmail Türkoğlu, *a.g.m*, s. 96-97.

¹²³ A. Benninsen; C. Lemerrier Quelquejay, *a.g.e*, s. 49.

¹²⁴ İsmail Türkoğlu, *a.g.m*, s. 97.

¹²⁵ Necip Hablemitoğlu, *a.g.e*, s. 132.

¹²⁶ Nadir Devlet, *a.g.e*, s. 107.

¹²⁷ İsmail Türkoğlu, *a.g.m*, s. 97.

¹²⁸ Necip Hablemitoğlu, *a.g.e*, s. 134.

¹²⁹ Rusya Müslümanları müftüsü, eğitimci, gazeteci, ve Nakşî şeyhi. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Nadir Devlet, “Âlimcan Barudî”, *DİA*, C. II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 463-464.

oluşan raporunda; Rusya Müslümanlarının dinî kurumlarına ait mevcut kanun ve hükümlerin değiştirilmesi, müftülerin halk tarafından seçilmesi, bütün Müslüman önderlerin hukuken Rus papazlarıyla aynı seviyeye getirilmesini teklif etmiştir¹³⁰. Ayrıca kongre başkanı Ali Merdan Topçubaşı'nın, Kafkasya'daki Sünnîlik ve Şîîlik gibi mezhep ayrılıklarının teşkilât yönetiminde hiçbir etkisinin olmaması gerektiği hususundaki teklifi kabul edilmiştir. Toplantıya katılanların tamamı “usûl-i cedîd”i benimsemiştir¹³¹.

Bu kongreden sonra Rus Hükümeti, Müslümanların meselelerini görüşmek üzere üç danışma toplantısı düzenlemiştir. Yapılan bu toplantılarda mektep ve medreselerle ilgili önemli kararlar alınmış ve Hükümete sunulmuştur. Rusça ve Tatarca olarak yayımlanan kararlar, Müslüman halk tarafından benimsenmiştir¹³².

d. Dördüncü Rusya Müslümanları Kongresi

1907 yılı itibariyle yoğunlaşan hükümet baskılarından bütün Rusya Müslümanları olumsuz manada etkilenmiştir. Bu baskılar, Abdürreşid İbrahim, Akçuraoglu Yusuf, Ağaoğlu Ahmed, Hüzeyinzâde Ali Bey gibi lider kadronun da Rusya'yı terk etmesine yol açmıştır. İlk üç kongrede baştan sona hizmetleri bulunan bu kişilerin yokluğu, 1907-1914 yılları arasında kongresiz bir dönemin yaşanmasından da anlaşılmaktadır¹³³. Esasında ilk üç kongrede alınan kararlar gerçekleştirilememiş, “İttifak” resmî bir siyasî parti olarak teşkil edilememiştir. Bu şartlar altında dördüncü kongrenin toplanması Rusya Türkleri için önemli bir konu olmuştur. Ayrıca kongrenin resmî izin ile olması da gerekliydi¹³⁴. Bu doğrultuda girişilen adımların neticesinde Petersburg'da 6 Mayıs 1914 tarihinde bir toplantı düzenlemek için İçişleri Bakanından izin talep edilmiş ve neticesinde 10-25 Haziran tarihleri arasında toplantı yapılmasına izin verilmiştir. Hükümet, Petersburg'daki kongreye müsaade etmekle birlikte faaliyet sahasını kısıtlamıştır. Gazetecilerin kongreyi takip etmesi yasaklanmıştır. 15 Haziran 1914 tarihinde Hasan Ata Muhammedov tarafından açılan kongreye, Rusya'nın çeşitli bölgelerinden otuz bir (31) delege katılmıştır. Üç komisyon oluşturularak çalışmalara

¹³⁰ Nadir Devlet, “1905-1917 Rusya Müslüman ...”, s. 195-196.

¹³¹ İsmail Türkoğlu, *a.g.m.*, s. 97.

¹³² Serap Toprak; Ahmet Öztürk, *a.g.m.*, s. 1087.

¹³³ Necip Hablmitoğlu, *a.g.e.*, s. 151.

¹³⁴ Nadir Devlet, “1905-1917 Rusya Müslüman Kongrelerine ...”, s. 197.

başlanmıştır. Duma üyesi Bünyamin Ahtemov, Kafkasya ve Kırım müftülüklerinin Orenburg Müftülüğüne göre daha fazla haklara sahip bulunduğunu ve mahkeme-i şer'iyenin ıslah edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Sadri Maksudi (Arsal), konuşmasında 20 milyonluk bir topluluğa hizmet eden mahkeme-i şer'iyeye yıllık sadece 6000 ruble tahsis edilmesini eleştirmiştir. Türkistan delegesi General Yenikiyev, Türkistan'daki Ruslaştırma taraftarlarının Müslümanların eğitimini engelleme yoluna gittiklerini; Kırgız delegesi Karatayev, Kırgızlar'ın 1868 yılından beri dinî idareden, mektep ve medreselerden mahrum olduklarını söylemiştir. Kırım delegesi Mustafa Müftüzâde, Kırım Mahkeme-i Şer'iyesi ile ilgili bir konuşma yapmıştır. Ayrıca Hükümetin Müslümanlara ait mekteplerde fen derslerinin okutulmasına karşı olmasının sebebini anlayamadığını bildirmiştir. Toplantının sonunda din adamları ve bölge temsilcilerinden oluşan meclislerin açılması, Müslümanların mektep ve medreselerinin Eğitim Bakanlığından alınarak dinî idarelere geri verilmesi, dinî mektep ve medreselerin müstakil olması, cami ve medrese inşasına ruhanî idarelerin de katılması kararları alınmıştır. Kafkas Dinî İdaresi hakkında hazırlanan lâyiha'nın Duma'nın kış dönemi çalışmalarında Müslüman temsilcileri tarafından Duma gündemine konulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca mektep ve medreseler, vakıflar, vilâyet meclisleri, şer'î mahkemeler, müftü ve şeyhülislâmlar hakkında yüz on dokuz (119) maddelik bir lâyiha kabul edilmiştir. Bu maddeler arasında siyasî mahiyetteki tek talep, Türkistan ve Bozkır (Dala) Eyaleti Kırgızlarına da (Kazak) Duma'ya temsilci gönderme hakkının tanınmasından ibaretti¹³⁵. Bu durum Rus Hükümetinin kısıtlamalarının bir neticesi olarak ortaya çıkmış ve dördüncü kongrede siyasî konulara çok fazla değinilememiştir. Toplantının üç gün daha uzatılması talebi Rus makamlarına iletilmiş ancak onay alınamaması sebebiyle toplantı sonlandırılmıştır¹³⁶.

¹³⁵ İsmail Türkoğlu, *a.g.m*, s. 97.

¹³⁶ Nadir Devlet, *a.g.e*, s. 221.

2. Kafkasya Müslümanları Kongresi

1917 İhtilali ile birlikte Kafkasya’da değişimler meydana gelmiştir. Kafkasya Genel Valiliği yerine “*Kafkas Ötesi Özel Komitesi (Ozakom)*” kurulmuştur. Ancak bu kurum Kafkasya’nın işlerinde yetersiz kalmış ve bölgede oluşan boşluk çeşitli siyasî teşkilatlarla doldurulmaya başlanmıştır. Bu boşlukta Türkler 27 Mart 1917 tarihinde Müslüman Sosyal Teşkilatlar Konseyini kurmuşlardır. Müslüman halkın önderleri, Rusya’nın öteki halklarının önderleriyle birlikte yeni Cumhuriyetin demokratik ilkeler üzerine yeniden kurulması gerektiğine inanmış, Rusya’nın bütün Müslümanlarının birleşmesini ve işbirliği yapmasını öngörmüşlerdir¹³⁷.

Devrimin yarattığı yeni koşullar altında Azerbaycan’ın geleceğine dair tutum, 15-20 Nisan arasında Bakü’de toplanan Kafkas Müslümanları Kongresinde belirlenmiştir. Kongreye Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya Müslümanlarının siyasî temsilcileri katılmıştır¹³⁸. Toplantıya Dağıstan’ın da katılması Maverayı Kafkas Müslümanlarının kuzeydeki dindaşlarıyla tarihî bağlarını teyit etmesi açısından önemliydi¹³⁹. Kongrenin başkanı Ali Merdan Topçubaşı olmuştur. Müsavat Partisi ve Âdemi Merkeziyet Partisi bu çalışmalarda ön planda yer almıştır. Diğer siyasal dağılım ise; solda Himmet Partisi öncülüğündeki “*Sosyalist Grup*” sağda ise İslamcılar öncülüğündeki “*İttifakçı Grup*” şeklinde gerçekleşmiştir¹⁴⁰.

Kongrede Müsavat’ın görüşlerini Mehmed Emin Resulzade, Adem-i Merkeziyetin görüşlerini ise Nesip Yusufbeyli savunmuştur. Eski liberallerin yer aldığı Bağımsız Demokratik Grubun milliyetçi fikirleri ise Ali Merdan Topçubaşı’nın şahsında vücut bulmuştur. Sosyalistler ise Nerimanov’un liderliğinde temsil edilmiştir¹⁴¹.

Kongrede temel tartışma konusu olan coğrafi özerklik konusunda solda sosyalistler devrimci Rusya ile dayanışmada ısrar ederken sağda muhafazakârlar ise konuyu Pan-İslamcı açıdan değerlendirmişlerdir¹⁴². Müsavat ve Âdem-i Merkeziyet

¹³⁷ Ceyhun Mecidov, *a.g.t.*, s. 92.

¹³⁸ Nesip L. Nesipli, *Azerbaycan Tarihi Millet-Devlet-Siyaset*, Altınordu Yayınları, Ankara 2019, s. 312.

¹³⁹ Tadeusz Świątochowski, *a.g.e.*, s. 128-129; Tahir Sünbül, *a.g.e.*, s. 64; Ceyhun Mecidov, *a.g.t.*, s. 92.

¹⁴⁰ Nesip L. Nesipli, *a.g.e.*, s. 312; Ceyhun Mecidov, *a.g.t.*, s. 92.

¹⁴¹ Tahir Sünbül, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁴² Ceyhun Mecidov, *a.g.t.*, s. 92-93.

partileri ise coğrafi özerklik düşüncesinin ateşli savunucuları olmuşlardır¹⁴³. Yaşanan tartışmalar neticesinde toplantıdan aşağıdaki kararlar çıkmıştır:

“a. Kafkasya Müslüman Kurultayı milli siyasi maksada ait meseleyi müzakere ederek Müslüman kavimlerinin menafîini en ziyade temin eden Rusya şekl-i idaresinin mahalli federasyon esası üzerine kurulu cumhuriyet-i müçtemia-i enâm olduğunu kabule karar verir.”

“b. İslam dininde olan bütün kavimlerin ruhanî ve medenî irtibatını nazara alarak Kafkasya Müslüman Kurultayı bütün Rusya Müslümanları için vaz-ı kavânin selahiyetine mâlik umumî bir idare teşkilini lâzım görür.”¹⁴⁴

Alınan bu kararlar ve yaşanan tartışmalarla kongre, “Rusya Müslümanları arasında genel bir birlik mi? yoksa her Müslüman bölgenin coğrafi ve idari özerkliğinin tanınması mı?” sorularını tekrar gündeme getirmiştir. Kafkasya Kongresinde yeniden alevlenen bu tartışmalar, 1-11 Mayıs 1917 tarihinde Moskova’da toplanan Rusya Müslümanları Kongresine de taşınmıştır¹⁴⁵.

3. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi

1917 Bolşevik İhtilali’nden sonra Rusya’da kurulan geçici Hükümetin siyasî toplantılara izin vermesinin ardından Türkler, 1914 yılından beri ara verdikleri siyasî mahiyetteki toplantılara yeniden başlama imkânı bulmuşlardır. Duma’daki Müslüman üyelerin gayretiyle iki ay gibi kısa bir sürede olağanüstü bir kongre için gerekli zemin hazırlanmıştır¹⁴⁶. Kongrenin düzenlenme yeri olarak Moskova belirlenmiş ve 1 Mayıs 1917 tarihinde karar kılınmıştır. Türk ve Müslümanların yaşadığı Rusya’nın bütün bölgelerinden dokuz yüz (900) delege kongreye katılmış, bunların yüzden fazlasını ise kadınlar oluşturmuştur¹⁴⁷. 450-500 civarında delege beklenirken sayının bu denli yüksek olması Rusya Müslümanlarının Moskova’da gövde gösterisi yapmalarına

¹⁴³ Hüseyin Baykara, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁴⁴ Mehmet Emin Resûlzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve ...)*, s. 30.

¹⁴⁵ Ceyhun Mecidov, *a.g.t.*, s. 92-93.

¹⁴⁶ İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s. 175.

¹⁴⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi 1914-1918 Genel Savaşı Savaşın Sonu*, C. III, Kısım IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 290.

imkân sunmuştur¹⁴⁸. Rusya’da yaşayan Türk ve Müslümanların katıldığı genel bir toplantı olması sebebiyle bütün Rusya Müslümanlarının “*Umumi Kurultayı*” olarak da adlandırılan kongrenin zabıtları da aynı adla yayımlanmıştır¹⁴⁹. Kongre, Moskova’da Azerbaycan zenginlerinden Şemsi Esadulyayef’in Müslümanlara hediye ettiği binada Rusya Müslümanları Geçici Merkez Bürosu Başkanı Kafkasyalı Ahmed Salihov’un başkanlığında başlamış¹⁵⁰ ve dua okunarak ilk konuşmaların ardından on iki (12) kişilik başkanlık divanı seçilmiştir¹⁵¹.

Kongreye katılan Yabancı Dinler Dairesi Başkanı Katlerifski, bir konuşma yapmıştır. Konuşmasının büyük kısmını Rus İmparatorluğu’nda yaşayan Müslümanların ve Rus olmayan milletlerin din, dil ve eğitim meselelerine ayırarak geleceğin geçmişten farklı olacağı vurgusunda bulunmuştur¹⁵². Ardından Ali Merdan Topçubaşı, Katlerifski’ye teşekkürlerini ileterek konuşmasına başladıktan sonra geçmiş dönemdeki baskı ve zulümleri protesto ederek Müslüman nüfusun geçici Hükümetten isteklerini açıklamıştır¹⁵³. Daha sonra tekrar söz alan Topçubaşı, Kafkasya Şeyhülislam ve Müftüsünün kucaklaşarak her türlü ayrımı reddettiklerini hatırlatmış; Müslümanlar arasında hiçbir ihtilafın olmamasını temenni etmiştir¹⁵⁴.

Letonya, Litvanya ve Polonya millî teşkilâtlarından gelen misafirler; Rusya’nın sadece Ruslara ait olmadığını belirterek İslamiyet hakkında olumlu konuşmalar yapmışlardır. Kazan Kadınlar Kongresi adına konuşan Zahide Burnaşova kadın-erkek eşitliğini savunmuştur. Zahide Burnaşova konuşmasında:

“Müslüman kardeşlerim! 24-27 Nisan’da Kazan’da toplanan Müslüman Kadınları Kongresindeki analarınızın, kız kardeşlerinizin sıcak selamlarını iletiyorum. Kongrede bulunan analarınız, kız kardeşleriniz haklardan yoksunlukları

¹⁴⁸ Necip Hablemitoğlu, *a.g.e*, s. 160-61.

¹⁴⁹ İsmail Türkoğlu, *a.g.m*, s. 97.

¹⁵⁰ Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s. 87.

¹⁵¹ Kongrede seçilmiş olan kişiler: 1-İbrahim Ahtemof, 2-Ayaz İshakî, 3- Ahmed Bey Salihof, 4-Halil Dosmehmetof, 5- Ali Merdan Bey Topçubaşı, 6- Fatih Kerimof, 7-Ubeydullah Hocayef, 8-Selime Yakupova, 9- Hasan Ata Abeşi, 10-İlyas Alkin, 11-Cafer Siyetahmed, 12-Musa Bikiyef’den oluşmaktadır. Bkz.: İhsan Ilgır, *Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 47.

¹⁵² Katlerifski’nin konuşmasının tamamı için bkz.: İhsan Ilgır, *a.g.e*, s. 48-57.

¹⁵³ İsmail Türkoğlu, *a.g.m*, s. 97; Vügar İmanov, *a.g.e*, s. 69-70.

¹⁵⁴ Vügar İmanov, *a.g.e*, s. 70.

üzerinde durup konuştular. Bu hususta bazı kararlar da aldılar. Bu kararlarının siz ataları tarafından alkışlarla kabul edileceğini umuyorlar. Ancak o zaman bizim sosyal, siyasi yaşayışımız düzelecektir. Onlar bu egemen kongreden çok şeyler ve kadınlar hakkında çok hürlükler olacağını ümit ediyorlar. Artık bu kadın, bu erkek denilen sözlere de bir son verilir diyorlar ve buna inanıyorlar”¹⁵⁵ ifadeleriyle mevcut kongreden beklentilerini dile getirmiştir.

Başkanlık divanı; geçici büro tarafından hazırlanan programı kabul ederek Rusya’nın gelecekteki idare şekli, işçiler, toprak-su, kadın-kız, kurucu meclis seçimleri için hazırlık, savaş ve askerî teşkilât, dinî ve medenî işler, eğitim ve mahallî idareler adlı dokuz komisyon oluşturmuştur. Ahmed Salihov konuşmasında Rusya’nın gelecekte parlamenter bir halk cumhuriyeti olmasını ve Müslümanların millî-medenî özerkliklerinin anayasa tarafından garanti altına alınmasını talep etmiştir¹⁵⁶. Mehmed Emin Resulzâde, “Biz Türk-Tatar evladı ve o milletin balalarıyız. Biz Türkoğlu Türk’üz; bununla iftihar ederiz... (Rusya’daki) 30 milyon Müslümanın 29 milyonu Türk’tür. Biz mahalli-millî muhtariyet esasına göre, Azerbaycan, Dağıstan, Türkistan gibi ayrı mahalli hususiyetlere malik olan Türk kavimleri için muhtariyet istiyoruz” diyerek özerklik vurgusu yapmıştır. Kongrede federal sistem kurulması teklifi dört yüz kırk altı (446) kabul, iki yüz yetmiş bir (271) red oyla kabul edilmiştir¹⁵⁷.

İlyas Alkin’in başkanlığında 11 Mayıs tarihli oturumda müftü ve kadı seçimi yapılmıştır. Kurultaya katılan aydınlar, Rızaeddin Fahreddin’i müftülüğe seçmek istemişler ancak Rızaeddin Fahreddin’in müftü olmak istemediğini oğlu aracılığıyla bildirmesi üzerine belirlenen beş aday içinden Alimcan Barudî müftü seçilmiştir¹⁵⁸. Kongrenin önemli gündem maddelerinden biri de Müslüman kadınının geleceği konusu olmuştur. Sert müzakereler neticesinde, Mûsâ Cârullah Bigi ve Âlimcan Barudî gibi din âlimlerinin fikirlerine müracaat edilerek 24-27 Nisan’da Kazan’da yapılan Kadınlar Kurultayında alınan kararlar benimsenmiş ancak buna çok sayıda itiraz gelmiştir. Öte yandan kongrede Merkezî Müslüman Şûrası (millî şûra) kurulması

¹⁵⁵ İhsan Ilgır, *a.g.e*, s. 72.

¹⁵⁶ İsmail Türkoğlu, *a.g.m*, s. 97.

¹⁵⁷ Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ...*, s. 92-93; Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e*, s. 291.

¹⁵⁸ A. Hakimoğlu, “Rusya’daki Müslümanların Merkez-i Diniye Nezâreti ve Yaptığı İşler”, *Türk Kültürü Araştırmaları I*, Yıl 1, S. 1, Ankara 1964, s. 79; Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e*, s. 291; İsmail Türkoğlu, *a.g.e*, s. 179-181.

teklif edilmiştir. Bu konuda kongrenin ikinci oturumunda bir konuşma yapan Ömer Tiregulov; hürriyetin ilânıyla birlikte Müslümanlar Bürosu, Halk Komitesi, Vatandaşlık, Fikir Dağıtma Cemiyeti gibi adlarla birçok millî teşkilâtın kurulmasına rağmen daha önce Duma'da bir tek siyasî teşkilâtın (Müslüman fraksiyonu) bulunduğunu belirterek kurulması düşünülen etkili bir siyasî teşkilâtın niteliğine dair düşüncelerini kongreye sunmuştur¹⁵⁹. Oylama sonunda Millî Şûradan önce kurucu meclis için yapılacak seçim kampanyasında uygulanacak stratejinin tespitine öncelik verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu doğrultuda üç (3) maddelik seçim kampanyasında uygulanacak adımlar belirlenmiştir. Ardından da Millî Şuranın seçimine yönelik kararlar alınarak Şura seçimi yapılmış ve yapılan seçimin ardından kapanış konuşmaları yapılarak kongre tamamlanmıştır¹⁶⁰.

Rusya'da yaşayan hemen hemen bütün Türk boylarının farklı görüşlere sahip temsilcilerinin fikirlerini ilk defa açıkça ifade edebilmiş olmaları, Bütün Rusya Müslümanlarının birinci kongresinin en önemli özelliği olarak dikkat çekmektedir. Çarlık rejiminin çöküşünden sonra Rusya'da geniş bir hürriyet havasının esmesi, Türk boylarının ortak düşmana karşı bir Türk Birliğinin oluşturulması gerektiği hususunu görmelerini engellemiş ayrıca her boy kendi bölgesel sorun ve çıkarlarını düşündüğünden bir gelişme sağlanamamış ve yapılan kongrelerden bir netice de alınamamıştır¹⁶¹.

¹⁵⁹ İsmail Türkoğlu, *a.g.m*, s. 97-98.

¹⁶⁰ Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ...*, s. 103-105; İhsan Ilgır, *a.g.e*, s. 502-516.

¹⁶¹ İsmail Türkoğlu, *a.g.m*, s. 97-98.

II. BÖLÜM

TÜRK BASININDA AZERBAYCAN'IN BAĞIMSIZLIĞI

A. Azerbaycan'ın Bağımsızlığına Giden Yolda Meydana Gelen Gelişmelerin Türk Basınındaki Yansımaları

1. Maverayı Kafkas Hükümeti ve Osmanlı Devleti ile Münasebetlerinin Kamuoyundaki Yansımaları

Rusya'nın bir parçası konumunda olan Kafkasya; kuzeyden Kuban ve Don, kuzeybatıdan Karadeniz ve Osmanlı Devleti, güneyden İran ve doğudan Hazar Denizi ile çevrili bir coğrafyadan meydana gelmektedir. Bu coğrafya, Kafkas Dağları'nın ayırmış olduğu “*Şimal-i Kafkas*” ile “*Maverayı Kafkas*¹⁶²” (Güney Kafkasya) olmak üzere iki kısma bölünmüş durumdadır. Bu bölünme, Rusya'nın giriştiği çeşitli politik adımlarla daimi bir hale getirilmiştir. Kuzey Kafkasya ahalisinin büyük çoğunluğunu Kazaklar oluştururken Maverayı Kafkasya'da Azerbaycan Türkü, Gürcü ve Ermenilerin varlığı bilinmektedir. Burada Rus istatistiklerinden elde edilen nüfus verilerine göre Azerbaycan Türkü 2.653.000, Ermeni 1.782.000 ve Gürcü 1.641.000'dir. Ancak burada aktarılan rakamların güvenilirliği tartışmalıdır. Çünkü bölge nüfusunun 8 milyon üzerinde olduğu tahmin edilmektedir¹⁶³. Ayrıca Ağaoğlu Ahmed, 1917 yılında ele almış olduğu makalesinde Kafkasya nüfusunun takriben on bir milyon (11.000.000) ahaliden meydana geldiğini bunların da yedi milyonunun (7.000.000) Müslüman olduğunu belirtmiştir¹⁶⁴. Bu rakamlar ile Rus makamlarınca aktarılan rakamlar arasında büyük bir fark olması, güvenilirlik açısından dikkat edilmesi gereken bir husustur. Yine Osmanlı basınında Kafkasya nüfusuna dair açıklamalar yapıldığı zaman Rus istatistiklerine tamamen itimat edilmemesi gerektiği vurgusu genel olarak yapılmıştır¹⁶⁵.

Rusya'da meydana gelen 1905 ihtilalinden sonra Maverayı Kafkas hem Bolşeviklerin hem de Menşeviklerin en güçlü olduğu bölgelerden biri olmuştur.

¹⁶² Maverayı Kafkas, Kafkasya'nın güneyini meydana getiren coğrafi bölgedir. Burası için literatürde Transkafkasya, Maverayı Kafkas, Kafkas Berisi, Güney Kafkasya, Kafkas Ardi, Zakavkaz, Cenubi Kafkasya gibi birçok farklı ifade kullanılmaktadır.

¹⁶³ A.M., *Azerbaycan'ın Teşekkülü*, Ahmediye Matbaacılık Şirketi, 1334, s. 3.

¹⁶⁴ Ağaoğlu Ahmed, “Rusya Müslümanları”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 12983, 15 Nisan 1333, s. 1.

¹⁶⁵ “Kafkas Cumhuriyeti”, *Tanin*, No: 3319, 8 Mart 1334, s. 1.

Özellikle Gürcüler ve Ermeniler Çarlık idaresinde önemli bir yer edinmişlerdir¹⁶⁶. Ayrıca Rus idarecilerin Tiflis'in Maverayı Kafkas'ta merkezi bir konumda olmasını kabul etmesi özellikle Gürcülerin elini güçlendirmiştir¹⁶⁷. Şubat 1917 İhtilali ile Maverayı Kafkas'ta Çarlık yönetimi son bulunca Gürcüler öncülüğü tamamen ele geçirmişlerdir. Ancak ihtilalden sonra Kerenskiy Hükümeti¹⁶⁸, Kafkas Genel Valisi Grandük Nikolay Nikoleyeviç'in görevine son vererek Maverayı Kafkasya'da meydana gelen otorite boşluğunu doldurmak istemiştir. Bu sebeple bölge mebuslarından oluşan Maverayı Kafkas Komitesini (Osoby Zakavkazskii Komitet) teşkil ederek Tiflis'e göndermiştir. Komiteye kısaca Ozakom denilmiştir¹⁶⁹. Dördüncü Duma'ya dâhil olan eski vekillerden Müslüman, Gürcü ve Ermeni temsilcilerin vücuda getirdiği bu yapılanma¹⁷⁰, genel valilik gibi hareket ederek hem otorite boşluğunu önlemek hem de bu geçiş döneminin problemsiz atlatılmasını sağlamak düşüncesiyle oluşturulmuştur¹⁷¹. Ancak Kafkasya'ya muhtariyet verilmesi ve burada cumhuriyet tesis edilmesi fikirlerinin bölgede çoktan yayılmış olduğu görülmektedir¹⁷².

Meydana gelmiş olan Komitenin beş (5) kişilik lider kadrosu: Ozakom Başkanı Rus Kadeti V. A. Harlamov, üye Gürcü Menşeviki A. I. Çenkeli, üye Gürcü Sosyal Federalisti Prens Kita G. Abaşidze, üye Tarafsız Müslüman Mehmet Yusuf Caferov ve üye Ermeni Kadeti M. I. Papacanyan'dan oluşmuştur¹⁷³. Ozakom, Maverayı Kafkas halkını memnun edememiş ve onların sorunlarını çözememiştir. Bu yüzden de halk tarafından itibar edilmemiştir. Komiteyi teşkil eden milletlerin ortak kararları ile 7 Kasım 1917 tarihine kadar Rusya ile irtibatlar sürdürülmüştür. Ancak Bolşeviklerin idareyi ele alması, Maverayı Kafkas Komitesi tarafından tanınmamış ve Rusya ile bütün ilişkiler kesilmiştir¹⁷⁴. Bolşeviklere karşı olan bu tepki kısa zaman

¹⁶⁶ Abdullah Saydam, *Kafkasya'da Bağımsızlık Mücadeleleri ve Türkiye*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Trabzon 1993, s. 80.

¹⁶⁷ A.M., *a.g.e.*, s. 3.

¹⁶⁸ 1917 İhtilalinin ardından kurulmuş olan geçici hükümetin öne çıkan isimlerinden biri ve başbakanı olan Aleksandr Kerenskiy'nin adı ile anılan dönem için Kerenskiy Hükümeti ifadesi kullanılmıştır.

¹⁶⁹ Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s. 80.

¹⁷⁰ A.M., *a.g.e.*, s. 14.

¹⁷¹ Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s. 80.

¹⁷² "Rusya İhtilali-Muhtariyet İsteyen İsteyene-Kafkasya'da Cumhuriyet İstiyor", *Tasvir-i Efkar*, No: 2054, 28 Mart 1333, s. 1.

¹⁷³ Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s. 80; Giridi Ahmed Saki, "Rus İnkılabı ve Kafkasya Cumhuriyeti", *Atı*, No: 66, 7 Mart 1334, s. 2; "Kafkas Cumhuriyeti", *Tanin*, No: 3319, 8 Mart 1334, s. 1.

¹⁷⁴ A.M., *a.g.e.*, s. 14.

içinde farklı unsurların birliğine dönüşmüş ve ihtilalden üç hafta sonra 28 Kasım 1917 tarihinde de Maverayı Kafkas Komiserliğinin kurulduğu ilan edilmiştir¹⁷⁵.

Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan temsilcilerinden oluşan bir nevi federasyon şeklinde olan Komiserlikte, mahalli idareler her kavmin kendi elinde bulunmuş ve merkezi Tiflis olmak üzere bir hükümet meydana getirilmiştir¹⁷⁶. Komiserlik dört (4) Müslüman, üç (3) Gürcü, üç (3) Ermeni ve ikisi de (2) Rus olmak üzere on iki (12) kişilik azadan meydana gelmiştir¹⁷⁷. Burada Müslüman azaların sayısının çok daha fazla olması gerekirken seçimin cemiyet üzerine yapılmayarak komite teşkilatı üzerine yapılmış olması bu durumu engellemiştir. Komite teşkilatlanmaları, Rus askerlerinin Kafkasya’da büyük sayılarda bulundukları bir dönemde gerçekleştiği için Ermeni ve Gürcülere Ruslar tarafından tahsis edilmiştir¹⁷⁸. Bu durum çoğunluğu oluşturan Müslümanların hak kaybına uğramasına sebep olmuştur.

Maverayı Kafkas Komiserliği, Sovyet Hükümetini tanımadığını ilan etmiş ancak Rusya ile bağlarını tamamen kesmemiştir. Çünkü Komiserlik, Bolşevik iktidarının fazla sürmeyeceği düşüncesiyle yakında toplanması gereken Rusya Kurucular Meclisinde Rusya’yı ilgilendiren bütün meselelerin meşru yollarla halledileceğine inanmıştır. Ancak Kurucular Meclisinin Bolşevikler tarafından dağıtılması, Maverayı Kafkas Komiserliğinin beklentilerini boşa çıkarmıştır. Bu duruma rağmen Komiserlik, Rusya’nın bir parçası olduğu düşüncesinden vazgeçmemiştir¹⁷⁹. Rusya ile ihtiyatlı ilişkiler içinde olan Komiserlik, hükümet görevini üstlenmiş ve bir kararname ile yüz otuz iki (132) azadan oluşan bir Sehim (Meclis) vücuda getirmiştir. Sehimde Azerbaycan vekilleri, Gürcü ve Ermenilere oranla daha fazla sayıya sahiptir¹⁸⁰. Ancak gerek Komiserlikte gerekse Hükümette Gürcüler en güçlü konumda yer almış ve her ikisinin de başkanları Gürcülerden

¹⁷⁵ Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 123.

¹⁷⁶ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 462.

¹⁷⁷ Giridi Ahmed Saki, “Rus İnkılabı ve Kafkasya Cumhuriyeti”, *Atı*, No: 66, 7 Mart 1334, s. 2; “Kafkas Cumhuriyeti”, *Tanin*, No: 3319, 8 Mart 1334, s. 1.

¹⁷⁸ *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, Neşre Hazırlayanlar; Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov, TEAS Press, İstanbul 2018, s. 37-38.

¹⁷⁹ Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 462.

¹⁸⁰ A.M., *a.g.e.*, s. 15.

olmuştur¹⁸¹. Gürcülerin bu güçlü durumlarına Osmanlı kamuoyunda en çok Ağaoğlu Ahmed itiraz etmiş ve büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bölgede idarenin Müslümanların elinde olması gerektiğini savunmuştur¹⁸².

Bütün Maverayı Kafkas'ta meydana getirilmiş olan en üst kurum olarak ortaya çıkan "*Sehim*"de her milletin kendi içinde seçilmiş bir reisi bulunmaktadır¹⁸³. Ayrıca Hükümeti meydana getiren Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkleri kendi içlerinde müstakil olarak hareket edecekler ve teşkilatlanma yoluna gideceklerdir. Azerbaycan Türkleri, hem askerî hem de teşkilat bakımından bu yapılanmanın içindeki en zayıf konumda olan kısmında yer almıştır. Mecburiyet altında meydana getirilmiş olan bu Hükümet dâhilindeki her millet, kendi ardında güçlü bir devlet bulundurmanın gerekliliğine göre hareket etmiştir¹⁸⁴. Bu doğrultuda Ermeniler, Rusya ve İtilaf Devletleri'nin; Gürcüler şartlara göre Rusya, Almanya veya İngiltere gibi büyük devletlerin safında yer almak için politika geliştirmişlerdir. Azerbaycan Türklerinin ise Osmanlı Devleti'nden başka yardım isteyeceği hiçbir güç olmamıştır¹⁸⁵. Bu şartlar altında Maverayı Kafkas yapılanmasının çok sağlam temellere dayanmadığı açık olmakla birlikte¹⁸⁶ asayişin olmaması, ticaretin durması, hayatın pahalılığı gibi durumların yaşanıyor olması da bölgede meydana gelen Hükümetin geleceğinden pek emin olunamama düşüncesini hâkim kılmıştır¹⁸⁷.

1917 yılının sonları ile 1918 yılının başlarında Azerbaycan Türkleri ve bölgede yaşayan Müslümanlar, büyük bir Ermeni vahşeti yaşamıştır. Rus askerlerini de ardına alan Ermeni çeteleri, Doğu Anadolu ve Kafkaslardaki Müslümanlara tecavüzlerini artırmışlardır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin uyarılarına rağmen devam etmiştir. Brest-Litovsk görüşmelerine katılan Prens Maçabelli, görüştüğü Türk Heyetine de bölgede yaşanan olaylara dair bilgiler vermiştir. Ayrıca Tiflis'te müstakil hükümet kurdukları, Kafkasya'nın vaziyeti, Ermenilerin fesat hareketleri, Avrupa

¹⁸¹ Akdes Nimet Kurat, *a.g.e*, s. 462-463.

¹⁸² Ağaoğlu Ahmet, "Kafkasya", *Tercüman-ı Hakikat*, No: 13295, 25 Şubat 1334, s. 1.

¹⁸³ A.M., *a.g.e*, s. 16.

¹⁸⁴ Vasil Qafarov, "Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu", *Gazi Akademik Bakış*, C. II, S. 3 (2008), s. 143.

¹⁸⁵ Abdullah Saydam, *a.g.e*, s. 82.

¹⁸⁶ *Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü- Bu Günü-Yarını*, ..., s.12.

¹⁸⁷ "Kafkas Cumhuriyeti", *Tanin*, No: 3319, 8 Mart 1334, s. 1.

kamuoyunun bölge Müslümanlarının çekmiş oldukları acıları görmezden gelerek sadece Ermenileri düşündüğüne dair bilgiler aktarmıştır. Bunların yanı sıra Batum ayrı tutularak Kars ve Ardahan civarında Osmanlı hâkimiyetinin kurulması ile iki hükümet arasında ticaretin gelişeceğine dair teklifler aktarılmıştır¹⁸⁸. Ancak Enver Paşa, bu konuda bir adım atılmamasını, Ermenilerin Gürcülerle arasının açılması ve bölgeden çekildikleri bilgisinin verilmesi nedeniyle sürece göre hareket edileceğini bildirmiştir¹⁸⁹. Bu süreçte Brest-Litovsk görüşmelerinin kesintiye uğraması üzerine Türk ordusu Kars, Ardahan ve Batum’u kurtarmak üzere harekete geçmiştir. Ordu ileri harekâtında hiçbir mukavemetle karşılaşmadan ilerlemiştir. Bunun üzerine Maverayı Kafkas Hükümeti durumu değerlendirmek için meclisi toplamış, Türkiye ile müzakere edilmesi kararı Meclis tarafından kabul edilmiştir¹⁹⁰. Osmanlı Devleti’ne iletilen barış talebi için görüşmelerin Tiflis’te yapılması önerilmiştir¹⁹¹. Bağımsız bir Hükümet şeklinde yapılmış olan talebe dair Bab-ı Ali’nin bir değerlendirme yapacağı Osmanlı basınında yer alan haberler arasındadır¹⁹². Ayrıca basında yer alan bir haberde Kafkasya’da yaşanan acıların büyük olduğu vurgulanarak bölgede yapılacak olan barışın önemi üzerinde durulmuştur¹⁹³. Yine bir diğer haberde ise Ağaoğlu Ahmed’in mecliste yapmış olduğu konuşma aktararak bölgedeki Türk nüfusunun büyüklüğüne değinilmiş ve vücuda gelecek bir Hükümetin, Türklerin elinde olması gerektiğinden bahsedilmiştir¹⁹⁴. Ayrıca Ağaoğlu, kaleme almış olduğu bir makalede basına yansıyan konuşmalarına açıklık getirmek gerekliliğinde bulunarak Gürcülerin Kafkasya’da Türklerle yüzyıllardır dost olduklarını vurgulamıştır. Kendisinin Kafkasyalı olması sebebiyle bölgedeki yapıyı bildiğini, kişisel olarak değil devlet meselesi olarak olaylara bakmak gerektiğini vurgulayarak Prens Gegeçkori’nin yapmış olduğu teklifin bütün Kafkasya adına olmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Doğrudan kurulmuş olan bir Gürcü Hükümeti olsaydı teklifin direk kabul edilmesi gerektiğini vurgulayarak bütün Kafkasya’yı ilgilendirdiği için bu görüşmelerin Bakü veya

¹⁸⁸ BOA.HR.SYS, No: 2397/6, v. 9, s. 1-2.

¹⁸⁹ BOA.HR.SYS, No: 2397/6, v. 15.

¹⁹⁰ Akdes Nimet Kurat, *a.g.e*, s. 466.

¹⁹¹ “Kafkasya Bizden Sulh İstiyor”, *Atı*, No: 53, 22 Şubat 1334, s. 1; “Kafkas Hükümetinin Sulh Müzakeratı Teklifi”, *Sabah*, No: 10154, 22 Şubat 1334, s. 2; “Hükümet-i Osmaniye’ye Kafkas Cumhuriyetinin Sulh Talebi”, *Vakit*, No: 124, 22 Şubat 1334, s. 1.

¹⁹² “Kafkas Hükümetinin Sulh Talebi”, *Tanin*, No: 3305, 22 Şubat 1334, s. 4.

¹⁹³ “Kafkasya Sulhu”, *Sabah*, No: 10156, 24 Şubat 1334, s. 1.

¹⁹⁴ “Kafkasya Hükümeti”, *Tanin*, No: 3308, 25 Şubat 1334, s. 1.

Gence’de olması gerekliliği üzerinde durmuştur¹⁹⁵. Çünkü “Kafkasya’da diğer bütün halklardan daha büyük bir nüfusa sahip olan Müslümanlardır. Bu yüzden Kafkasya’nın tamamını ilgilendiren mevzularda Müslümanlar öncü rolü üstlenmeli ve Kafkasya’yı temsilen gelecek olan sulh teklifinin reisliğini Gegeçkori isimli birisi değil Ömer, Mehmet ya da Ali isimlerini taşıyan birisinden gelmesi gerektiğini” söyleyerek teşkil edilecek olan Hükümetin Müslümanların idaresinde olması gerekliliğine vurgu yapmıştır¹⁹⁶. Ağaoğlu’nun mecliste yapmış olduğu konuşma basında özel bir yer almıştır. Mecliste sarf ettiği sözlerin neredeyse tamamı basına yansımıştır¹⁹⁷. Ayrıca yapmış olduğu açıklamalara kendisi de açıklık getirme gerekliliği duymuş ve bir köşe yazısı kaleme almıştır¹⁹⁸. Sabah gazetesinde de Ağaoğlu’nun açıklamalarından yola çıkarak bölgede Müslümanların haklarının gözetilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Ayrıca Ağaoğlu, teklif edilen sulhun hayata geçirilmesi noktasında görev üstlenmiş olan Hükümetin yeterliliği üzerinde durularak sulh teklifini ileten Hükümetin hüviyeti ve kimleri temsil ettiği düşüncesiyle hareket edilmemesi gerektiğini aktarmıştır¹⁹⁹.

Kafkasya’da meydana gelen hadiseler, çeşitli vesilelerle Osmanlı basınında yer almıştır. Basında en çok etkiyi uyandıranlar ise Ağaoğlu Ahmed gibi Kafkasya kökenli aydınlar olmuştur. Ayrıca bölgenin coğrafi dağılışı, konuşulan Türkçenin özelliklerine ve nüfusun yapısına dair bilgiler de paylaşılarak kamuoyunda Kafkasya sürekli yer almıştır²⁰⁰. Yine Kafkasya kökenli bir aydın olan Hüseyinzade Ali’nin de Kafkasya konusunda kamuoyu oluşturmakta olduğu Türk Ocağında vermiş olduğu konferansın gazeteye yansımalarından anlaşılmaktadır²⁰¹.

¹⁹⁵ Ağaoğlu Ahmed, “Kafkasya”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 13295, 25 Şubat 1334, s. 1.

¹⁹⁶ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. II, Birleşim 55, 23 Şubat 1334, s. 443-444.

¹⁹⁷ “Kafkasya Hükümeti”, *Tanin*, No: 3308, 25 Şubat 1334, s. 1.

¹⁹⁸ Ağaoğlu Ahmed, “Kafkasya”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 13295, 25 Şubat 1334, s. 1.

¹⁹⁹ “Kafkasya Sulhu”, *Sabah*, No: 10158, 26 Şubat 1334, s. 1.

²⁰⁰ “Rusya Müslümanları Hakkında”, *Atı*, No: 25, 25 Kânunusani 1334, s. 4; “Kafkasya Hakkında Coğrafi Malumat”, *Vakit*, No: 135, 5 Mart 1334, s. 1; “Kafkasya Kıtası”, *Vakit*, No: 136, 6 Mart 1334, s. 2; Tüccarzade İbrahim Hilmi, “Kafkasya Hakkında Erkam”, *Atı*, No: 66, 7 Mart 1334, s. 3.

²⁰¹ *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, ..., s. 23.

a. Trabzon Görüşmeleri

3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşmasının imzalanmasıyla Elviye-i Selâse (Üç Sancak) yani Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır²⁰². Antlaşma ile 93 harbi hudutlarına kadar olan kısımdaki Rus birlikleri çekilecek ve bölgede yeniden Osmanlı idaresi sağlanacaktır²⁰³. Antlaşmanın imzalanmasıyla birlikte mecliste gündeme gelen konuşmalarda Ağaoğlu Ahmed, imzalanan antlaşmadan dolayı Hükümeti tebrik ettikten sonra Rusya'da yaşayan Müslümanların hakkında teminat istenmediği konusunda bir eleştiride bulunmuştur²⁰⁴. Bunun üzerine Enver Paşa, Rusya'nın her milletin kendi mukadderatının kendileri tarafından belirleneceği konusunda karar alındığını söylemiş bu yüzden bir teminata ihtiyaç olmadığını belirtmiştir. Ayrıca Enver Paşa Kafkasya'da kurulmuş olan ve kurulacak olan Müslüman hükümetlerine her türlü yardıma hazır olduklarını ve onları tanıyacaklarını bildiren bir açıklama yapmıştır²⁰⁵. Ağaoğlu Ahmed'in Mecliste yapmış olduğu konuşmadan hareketle Rusya'da yaşayan Türk-Müslümanların haklarının gözetilmesinden memnuniyet duyan bir heyet, kendisine minnet ve şükranlarını bir telgraf ile Berlin'den bildirmiştir²⁰⁶. Ağaoğlu Ahmed yine Mecliste yapmış olduğu bir konuşmasında Hükümete, gözlerini Osmanlı Devleti'ne dikmiş ve buradan gelecek güzel bir mesaj bekleyen milyonlarca insanın duyması için “*İşte Makam-ı Hilafet, Osmanlı Devleti, Osmanlı Saltanatı sizi unutmuyor, sizi zaten tahattur ediyor ve menfaatinizi de lazım olduğu derecede müdafaa eylemiştir*” dedirtmek istediğini beyan etmiştir²⁰⁷. Gazeteye gönderilmiş olan mektuptan da anlaşıldığı üzere Ağaoğlu'nun düşüncesi ve Hükümetin ifadeleri yerine ulaşmıştır. Osmanlı Meclisinde bu konular konuşulup Rusya ile imzalanan antlaşmanın yankıları sürerken Maverayı Kafkas'ta durum pek sevindirici karşılanmamıştır. Özellikle Batum konusuna

²⁰² Brest-Litovsk Antlaşması hakkında ayrıntılı bilgi için gösterilen kaynağa bakınız: Akdes Nimet Kurat, “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)”, *Belleken*, C. XXXI, S. 123, Yıl 1967, s. 407.

²⁰³ “Musalahamızın Esas Maddeleri”, *Vakit*, No: 136, 6 Mart 1334, s. 1.

²⁰⁴ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. II, Birleşim 62, (4 Mart 1334), s. 658.

²⁰⁵ “Sulhun Şehitlerimize ve Gazilerimize Üç Mükâfatı: Kars, Batum, Ardahan”, *Vakit*, No: 135, 5 Mart 1334, s. 1.

²⁰⁶ Tercüman'ı hakikat gazetesine gönderilen yazıda Hakkı, Salim, Nizami, Zahid, İbrahim, Nermi isimleri yer almaktadır. Bkz. “Almanya'daki Türklerin Bir Teşekkürü”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 13308, 10 Mart 1334, s. 2.

²⁰⁷ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. II, Birleşim 63, s. 710.

Gürcülerin itirazları olduğu gibi Hükümet içinde Ermeni ve Gürcüler Brest-Litovsk Antlaşmasını kabul etmemişlerdir. Bununla birlikte Maverayı Kafkas Hükümeti, Osmanlı Hükümeti'ne telgraf çekerek alınan kararı tanımadıklarını bildirmiştir²⁰⁸. Ayrıca Rusya, İngiltere, Fransa ve Almanya gibi büyük devletlere de aynı doğrultuda telgraf çekmişlerdir²⁰⁹.

Kafkasya Hükümeti'nin bu kararına en büyük tepkiyi yine Ağaoğlu Ahmed vermiştir²¹⁰. Siyasî olarak da Vehip Paşa aracılığıyla yapılması gereken görüşmelere dair kararın bir an önce alınması, Maverayı Kafkas Hükümeti'ne bildirilmiştir. Vehip Paşa'nın bu baskısı neticesinde Maverayı Kafkas Hükümeti, kendi teklifleri olan Tiflis'ten vazgeçmişler ve tarafsız bir bölge olarak Trabzon'da görüşmelerin yapılması için karar almışlardır. Alınan bu karar, Vehip Paşa vasıtasıyla Bab-ı Ali'ye gönderilmiş ve Bab-ı Ali tarafından görüşme için Trabzon'un uygun olduğu kararı verilmiştir²¹¹.

Görüşmeler için Trabzon'a hareket eden Kafkas Hükümeti Heyetinin yüz (100) azadan oluştuğu basına yansımıştır. Bunların on ikisi (12) murahhas, on ikisi (12) birinci kâtip, yirmi dördü (24) ikinci kâtip ve elli biri (51) de müşavir sıfatıyla Trabzon'da bulunmuşlardır²¹². Çenkeli başkanlığındaki heyetin içinde bulunan Müslümanlar ise; Mehmed Emin Rezulzade, İbrahim Haydarov, Haydar Bey Ayaşindze, Halil Bey Has Muhammedov, Mehmed Hasan Hacinski, Akber Ağa Şeyhülislamov ve Mir Yakup Mehdiyef'den oluşmuştur²¹³. Osmanlı Devleti adına Trabzon'da yapılacak olan görüşmeye Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Reisi Miralay Rauf Bey ile Bab-ı Ali Hukuk Müşavirliği Kalemi Müdürü Nusret Bey'in görevlendirildiği

²⁰⁸ “Kafkasya Diyet Meclisi'nin Beyannamesi”, *İkdam*, No: 7583, 21 Mart 1334, s. 2; “Kafkasya Türkiye Sulhunu Tanımıyor”, *Sabah*, No: 10181, 21 Mart 1334, s. 2.

²⁰⁹ Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 467.

²¹⁰ Ağaoğlu Ahmed, “Kafkasya'da Neler Oluyor”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 13321, 23 Mart 1334, s. 1.

²¹¹ Enis Şahin, *a.g.e.*, s. 234-242. Maverayı Kafkas Hükümeti'nin Trabzon'u seçmesindeki önemli bir etken o tarihlerde bu şehrin tarafsız bir bölge olduğu düşüncesi idi. Ancak Sehim tarafından alınan kararın Vehip Paşa'ya iletildiği günden önce Türk ordusu Trabzon'da hâkimiyeti sağlamış ve kendi toprağını işgalden kurtarmıştır. Ancak bundan haberi olmayan Sehimin bu durumu değiştirme gibi bir seçeneği olmamıştır. Çünkü hem bu şehri kendileri seçmiş hem de Türk ordusunun ileri harekâtını bir an önce durdurmaları gerekmekteydi. Bkz. *Aynı eser*, s. 241.

²¹² “Kafkasya Ahvalı”, *Tanin*, No: 3324, 13 Mart 1334, s. 4; Ağaoğlu Ahmed, “Kafkasya'da”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 13315, 17 Mart 1334, s. 1.

²¹³ Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 467-468.

bilgisi yer almıştır²¹⁴. İkdâm gazetesinin 11 Mart 1918²¹⁵ tarihli haberinde, Trabzon’a giden heyetin sulh için değil, görüşme yapılması için hareket etmiş olduğu vurgusu yapılmıştır. Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti azalarından Hilmi ve Rıza beylerin de Trabzon’a gönderilen heyetin içinde yer almak üzere İstanbul’dan hareket etmiş oldukları bildirilmiştir²¹⁶.

10 Mart tarihinde Trabzon’a gelmiş olan Maverayı Kafkas Heyeti ile görüşmelerde bulunmak üzere Miralay Rauf Bey’in başkanlığındaki Türk Heyeti de 12 Mart günü Trabzon’a gelmiştir²¹⁷. İlk görüşmeler 14 Mart tarihinde başlamış fakat bu görüşmelerden bir netice alınamamıştır. Kafkas Heyeti, Brest-Litovsk Antlaşmasını tanımayı reddetmiştir. Bunun üzerine Rauf Bey, 6 Nisan’da Kafkas Heyetinden “*Hem Brest-Litovsk Antlaşmasını tanımaları hem de Türkiye ile müzakerelerde bulunabilmek için Maverayı Kafkas Cumhuriyeti’nin kendini müstakil bir devlet olarak Rusya’dan ayırdığını kesin bir şekilde ilan etmesini*” talep etmiştir. Osmanlı Devleti bu adım ile Kafkasya’yı Rusya’dan ayırma siyasetini uygulamaya koymuştur. Bu talebin ardından Osmanlı ordusu ileri harekâta başlamış ve 14 Nisan’da Batum alınmış ve Nisan ayının sonuna kadar 1877 yılındaki sınırlarına kadar olan bölgede kontrol yeniden sağlanmıştır²¹⁸.

Maverayı Kafkas Heyeti 14 Nisan’da Trabzon’u terk ederek Tiflis’e hareket etmiştir. Çenkeli 22 Nisan’da Seym’e görüşmeler hakkında bilgi vermiştir. Bu dönemde Gegeçkori’nin Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinin tutarsızlığı ve başarısızlığı sebebiyle Maverayı Kafkas Hükümetinde değişiklik gündeme gelmiştir²¹⁹. Osmanlı basınına da yansımış olan bu değişiklik sürecinde Gegeçkori istifa etmiş yerine ise Osmanlı Devleti ile uzlaşma taraftarı olan Çenkeli Hükümetin başkanı olmuştur. Bu değişikliğin önemli olduğu vurgusu yapılarak Çenkeli’nin

²¹⁴ “Kafkasya’ya Gidecek Murahhaslarımız”, *Atı*, No: 68, 9 Mart 1334, s. 1; “Kafkas Murahhaslarımız Trabzon’a Muteveccihen Azimet Ediyorlar”, *İkdâm*, No: 7571, 9 Mart 1334, s. 1; “Kafkas Cumhuriyeti İle Müzakere”, *Sabah*, 10169, 9 Mart 1334, s. 1; “Kafkasya’ya giden Murahhaslarımız”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 13306, 8 Mart 1334, s. 2.

²¹⁵ Gazeteler ve dergilerdeki tarihler Miladi takvime göre çevrilirken Türk Tarih Kurumu Tarih çevirme kılavuzundan yararlanılmıştır. Bkz. <https://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/>

²¹⁶ “Kafkasya İle Müzakerat”, *İkdâm*, No: 7573, 11 Mart 1334, s. 2.

²¹⁷ Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 467.

²¹⁸ Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s. 83.

²¹⁹ Enis Şahin, *a.g.e.*, s. 479-481.

Osmanlı Devleti ile uzlaşma siyaseti içinde olduğunu beyan ettiği aktarılmıştır. Ayrıca bu değişiklikle Kafkasya’da işlerin daha müsait bir ortama geleceği düşünülmüştür²²⁰. Bu değişim ve Osmanlı Devleti’nin askerî harekâtı sonrasında Maverayı Kafkas Meclisi uzun münakaşalardan sonra hem Brest-Litovsk Antlaşmasını kabul etmiş hem de 22 Nisan 1918 tarihinde Maverayı Kafkas Cumhuriyeti’nin bağımsız bir devlet olduğunu ilan etmiştir²²¹.

b. Batum Görüşmeleri

Maverayı Kafkas Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan ettikten sonra Gürcü Çenkeli, hükümet kurma görevini üstlenmiştir. En etkili dört (4) bakanlığı Gürcülere vermiş, beş (5) bakanlığı Azerbaycan Türklerine ve dört (4) bakanlığı da Ermenilere vererek toplam on üç (13) bakanlıktan oluşan bir Hükümet teşkil etmiştir²²². Çenkeli’nin hükümetin başına geçmesi ile birlikte Osmanlı Devleti ile görüşmelerin yapılması konusunda karar kılınmıştır²²³.

Görüşmelere Osmanlı Devleti adına Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey tayin edilmiştir. Halil Bey ve beraberindeki Heyet, Gülnihal Vapuru ile Batum’a hareket etmiştir²²⁴. Maverayı Kafkasya adına ise Çenkeli başkanlığında bir Heyet oluşturulmuş ve görüşmeler 11 Mayıs’ta başlamıştır²²⁵. Müzakereler başladığında

²²⁰ “Kafkasya İşleri: Kafkas Hükûmet-i Muvakkatesinde Mühim Bir Tebeddül” *Tanin*, No: 3367, 25 Nisan 1334, s. 1.

²²¹ Tahir Sümbül, *a.g.e.*, s. 81; A.M., *a.g.e.*, s. 16.

²²² Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s. 83.

²²³ “Kafkasya ile Sulh”, *Vakit*, No: 192, 1 Mayıs 1334, s. 1.

²²⁴ Halil Bey ve heyeti yolcu etmek için Sadrazam, Harbiye Nazırı, Meclis-i Mebusan Reis ve bakanlardan bazıları da vapura kadar gelmişlerdir. Ayrıca Halil Bey ile birlikte vapurda hareket eden Heyetin içinde: “*Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Topçu Refiki Rıza Paşa, Rize Mebusu Sevdî, Erzurum Mebusu Raif Bey, Cedide Mebusu Hasan Rıza Paşa, Canik Mebusu Osman, Karesi Mebusu Galip, Amasya Mebusu Asım beylerde vardır. Ayrıca Batum Vali Vekâletine tayin olan Dâhiliye Nezareti Mülkiye Heyet-i Teftişîye Reisi Hâmid Bey, Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdulhalik Bey, Kars Mutasarrıf Vekili Cemil Bey, Batum Müdde-i Umumisi Kazım, Müntantül Fuad, Kadı Tahsin beylerle Kars Müdde-i Umumisi Sadî, Müstantık Burhaneddin, Kadı Mehmed Ali Beyler’de aynı vapur ile hareket etmişlerdir. Batum maliye müfettişleriyle telgraf müdürü, bir polis komiseri, bir muavin, polis neferi, jandarma memurini, telgraf ve posta memurları ve sair bazı memurin dahi gitmişlerdir. Şimali Kafkasya Heyeti Murahhaslarından Haydar Bey ve rüfekaı da mezkûr vapurla Batum’a azimet eylemişlerdir.*” Bkz. “Kafkasya’ya Azimet”, *Atı*, No: 122, 2 Mayıs 1334, s. 1. Ayrıca Maverayı Kafkasya ile yapılacak olan müzakerelere kendileri de Kafkasyalı olan Karahisar Mebusu Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali Bey de Heyet-i Murahhasa Müşaviri sıfatı ile katılmak üzere 9 Mayıs 1918 tarihinde Gülnihal vapuruyla Batum’a hareket etmişlerdir. Bkz: “Kafkasya Sulh Müzakeratı” *Tanin*, No: 3381, 9 Mayıs 1334, s. 4.

²²⁵ Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 474.

Osmanlı Devleti'nin bölgedeki idare tarzını teşkil edecek bir konumda olması, uluslararası alanda bazı devletleri rahatsız etmiştir. Başta Rusya bu rahatsızlığı dile getirmiş ve Tiflis'e göndermiş olduğu telgraf ile Batum'da alınacak olan kararları tanımayacağını bildirmiştir²²⁶. Ayrıca Rusya'nın Maverayı Kafkasya'nın bağımsızlık kararını tanımaması basında yer almış ve Rusya'nın bu tavrı eleştirilmiştir²²⁷. Milletlerin kendi kaderlerini belirleme prensibini kabul etmiş olan Rusya'nın, Maverayı Kafkasya için neden böyle davrandığı anlamsız bulunmuştur. Maverayı Kafkasya'nın Rusya ve Rusluk ile hiç alakası olmayan bir mevkide olduğuna değinilerek Maverayı Kafkasya'nın Türk ve Müslüman diyarı olduğu Bolşeviklerin bu sebeple düşmanca bir tavır içinde olduğu vurgusu yapılmıştır. Yine bölgeye müdahalenin sadece Bolşeviklerle sınırlı kalmadığı İngilizlerin de bölgedeki Türk ve Müslümanlara karşı Bolşeviklerle birlikte diğer ecnebi unsurları da kullanmaya çalıştığı aktarılmıştır. Bu durumun ciddi bir tehdit ve tehlike olduğu vurgulanarak yapılması gereken; *“Bu vaziyet karşısında bize terettüp eden vazife aciz seslerin anlaşılmasız iddialarını bir tarafa bırakarak mevcudiyetimiz, kardeşlerimiz için icap edenini yapmaktır. Arkamızda hakk-ı mevcudiyet, hakk-ı istiklal, hakk-ı istikbal gibi yıkılmaz, sarsılmaz bir istinatgâh var”* sözleri ile aktarılmıştır²²⁸. Bu dönem basında Kafkasya'nın durumuna dair birçok köşe yazısı yer almıştır. Genel algının ise, Kafkasya'da Osmanlı Devleti'nden manen de olsa yardım bekleyen kardeşlerinin huzur ve rahatı için adım atması gerektiği vurgulanmış ve Kafkasya'nın gelen vaziyeti hakkında bilgi verilmiştir²²⁹.

Görüşmelere Çenkeli uluslararası bir özellik katmak için Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın da katılması noktasında ısrar etmiş ve Brest-Litovsk Antlaşmasının koşullarının uygulanmasını istemiştir. Osmanlı Devleti ise Brest-Litovsk Antlaşmasından sonra kan dökülmüş olması nedeniyle bu antlaşmanın koşullarının artık temel olamayacağını belirtmiştir²³⁰. Osmanlı Devleti ayrıca Ermenileri olabildiğince güçsüz bırakarak Ahıska ve Ahılkelek gibi yerleri Osmanlı

²²⁶ Tahir Sünbül, *a.g.e*, s. 82.

²²⁷ “Kafkasya Meselesi”, *Tanin*, No: 3401, 29 Mayıs 1334, s. 2.

²²⁸ “Cenubi Kafkasya İstiklali”, *Zaman*, No: 56, 29 Mayıs 1334, s. 2.

²²⁹ Veliyüddin, “Kafkasya İşleri”, *Zaman*, No: 57, 30 Mayıs 1334, s. 1.

²³⁰ Tadeusz Świątochowski, *a.g.e*, s. 170.

idaresine almak ve Azerbaycan'da sağlam bir idare tesis etmek amaçları ile hareket etmiştir²³¹. Bununla birlikte Türk Heyeti, Maverayı Kafkas Cumhuriyeti'nin sağlam temellere dayalı olmadığını, bu konfederasyona tabi olan her milletin ayrı ayrı bağımsızlıklarını ilan etmeleri halinde kendileri ile barış imzalayacağını belirtmiştir. Bunun üzerine “*gerçekte bir birlik yokken Maverayı Kafkas'ın birliğinden söz etmek imkânsız*”²³² düşüncesinin hâkim olduğu Meclis 26 Mayıs tarihinde Tiflis'te yaptığı son toplantısında kendisini feshetmiş ve Cumhuriyetin sona erdiğine karar vermiştir²³³. Son toplantıda alınan kararla birlikte aynı gün Gürcüler Almanların desteğinden güç bularak kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir²³⁴. Ardından da 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan ve Ermenistan'da bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir²³⁵.

Maverayı Kafkas devletlerinin ayrı ayrı bağımsızlıklarını ilan etmesiyle birlikte Batum'da yürütülen görüşmeler her bir ülke ile ayrı ayrı antlaşma imzalanmak üzere devam etmiştir. Bu dönemde Azerbaycan Heyeti ile Türkiye Heyeti arasında samimi ilişkiler sürdürülmeye devam edilmiştir. Türkiye ile Azerbaycan arasında bir savaş olmadığı için sadece dostluk antlaşması imzalanırken Gürcü ve Ermenilerle barış ve dostluk antlaşması imzalanmıştır. Azerbaycan Heyeti ile yapılan görüşmeler kısa sürede tamamlanmış, 2 Haziran 1918 tarihinde taslak metin hazırlanmış ancak toplu imza için diğer görüşmelerin de neticelenmesi beklenerek 4 Haziran 1918 tarihi tüm taraflar için ortak imza günü olmuş ve imzalar bu tarihte atılmıştır²³⁶. Batum'da taraflarla yapılan antlaşmalara ilaveten diğer bazı hususların görüşülmesi için İstanbul'da uluslararası bir toplantı düzenlenmesi kararı alınmıştır.

Osmanlı basınına Batum Görüşmelerinin neticesi konusunda yansıyan bilgiler ilk başta net değildir. “*Vakit*” gazetesine yansıyan bir habere göre heyetler

²³¹ Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s. 83.

²³² Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.*, s. 172.

²³³ Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s. 83.

²³⁴ Mehmed Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, Yay. Haz. Yavuz Akpınar vd., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 45.

²³⁵ A.M., *a.g.e.*, s. 16-17; Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s. 83.

²³⁶ Enis Şahin, “Azerbaycan'ın Bağımsızlık Sürecinde Türkiye ve Batum Antlaşmaları (Mayıs- Haziran 1918)”, *Büyük Devletler Kışkırtıcı Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, Editörler: Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 81-82. Batum Görüşmeleri sonrası imzalan antlaşmalar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. *Aynı eser*, s. 73-94; Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002.

arasında anlaşmanın sağlandığı ancak neticenin yakında belli olacağı bildirilmiştir²³⁷. Zaman gazetesinin haberine göre ise ecnebi gazetelerden biri Batum Görüşmelerinin kesintiye uğradığını iddia etmiştir. Ancak haberde, bu iddianın gerçekte ilgisi olmadığı belirtilmiş ve taraflar arasında sıkı bir dostluk siyaseti takip edildiği aktarılmıştır. Görüşmelerin kesintiye uğramasının mevzubahis olamayacağı konusunda bir açıklama yapılmıştır. Çünkü Kafkasya halkının bütün ümidini Türkiye'ye bağlamış olduğu ve bunların İngiliz ve Bolşevik tehdidine maruz bırakılamayacağı vurgulanmıştır²³⁸. Batum Görüşmeleri kararlarının tam anlamıyla basına ulaşması ile birlikte neticeye dair haberlerde; Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan hükümetlerinin kurulduğu; görüşmelere bu hükümetlerle İstanbul'da ayrı ayrı devam edeceği bilgisi yer almıştır²³⁹.

B. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluşu

1. Azerbaycan'ın Bağımsızlığı ve Türk Basınındaki Yankıları

a. Azerbaycan'ın Bağımsızlığı

Maverayı Kafkas Federasyonunun dağılmasından sonra Azerbaycan temsilcileri Azerbaycan Millî Şûrasını kurmuşlardır. Millî Şûra başkanlığına Müsavat lideri Mehmed Emin Resulzade seçilirken²⁴⁰ yardımcılığına da H. Ağayev ve M. Seyidov seçilmiştir²⁴¹. Millî Şûra, 28 Mayıs'ta önemli bir toplantı yapmıştır. Yirmi dört (24) kişiden oluşan Şûranın yapmış olduğu bu toplantıda 1. H. Ağayev'in Gence'deki son olaylar hakkındaki bilgilendirmesi, 2. M. E. Resulzade'nin Batum'dan gönderdiği telgraf ve mektubunun okunması, 3. Federasyonun dağılması ve Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ile ilgili olarak Azerbaycan'ın durumu üzerinde durulmuştur. Üçüncü maddeye bağlı olarak Şûra üyelerinden H. Hasmamedov, Azerbaycan'ın bağımsız devlet olarak ilan edilmesi gerektiğini

²³⁷ “Cenubî Kafkasya Sulh İmzalandı”, *Vakit*, No: 232, 10 Haziran 1334, s. 1.

²³⁸ *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, ..., s. 105.

²³⁹ “Batum Müzakerati”, *Tanin*, No: 3414, 11 Haziran 1334, s. 1; “Batum Müzakerati Neticesi”, *Ati*, No: 163, 12 Haziran 1334, s. 2; “Cenubî Kafkasya ile Sulh Akdi”, *İkdam*, No: 7666, 12 Haziran 1334, s. 1.

²⁴⁰ Mirza Bala Mehmetzade, *a.g.e.*, s. 89.

²⁴¹ Nesiman Yaqublu, *Bakı'nın Qurtuluşu*, Elm ve Tehsil, Bakü 2010, s. 9.

bildirmiştir. Fethali Han Hoyski, bağımsızlığı ilan etmeden önce diğer devletlerle barış görüşmeleri yapmak ve bazı meseleleri aydınlatmak için Şûranın tam hukukî Azerbaycan Hükümeti’ni kurmasını teklif etmiştir. Millî Şûra, 28 Mayıs 1918 tarihinde yirmi iki (22) oyla (S. M. Geniyev ve C. Ahundov tarafsız kaldı) Azerbaycan’ın bağımsızlığının ilan edilmesi kararından sonra, altı (6) maddeden oluşan “İstiklal Beyannamesi”ni (o dönemin kaynaklarına göre “Akidname” veya “Misak-ı Milli”) ilan etmiştir²⁴².

Bu önemli belge aynen şöyledir:

“Büyük Rusya inkılabının cereyanında devlet vücudunun ayrı ayrı hisselerine ayrılması ile Zakavkaziya’nın Rus orduları tarafından terkini mucib bir vaziyet-i siyasiye hâsıl oldu. Kendi kuva-yı mahsusalarına terk olunan Zakavkaziya milletleri, mukadderatlarının idaresini bizzat kendi ellerine alarak Zakavkaziya Koşma Halk Cumhuriyetini tesis ettiler. Vekayi-i siyasiyenin inkişaf etmesi üzerine Gürcü milleti Zakavkaziya Koşma Halk Cumhuriyeti cüz’ünden çıkipta müstakil Gürcü Halk Cumhuriyeti tesisini salah gördü.

Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında zuhur eden muharebenin tesviyesi yüzünden hâsıl olan vaziyet-i hazır-i siyasiye ve memleket dâhilinde bulunan misilsiz anarşi Cenub Şarki Zakavkaziya’dan ibaret bulunan Azerbaycan’a dahi bulunduğu harici ve dâhili müşkülattan çıkmak için hususi bir devlet teşkilatı kurmak lüzumunu telkin ediyor.

Buna binaen ârâ-yı umumiye ile intihab olunan Azerbaycan Şûra-yı Milliye-i İslamiyyesi bütün cemaate ilan ediyor ki;

1. Bugünden itibaren Azerbaycan halkı hâkimiyet hakkında malik olduğu gibi Cenubi-Şarki Zakavkaziya’dan ibaret Azerbaycan dahi kâmile’l-hukuk müstakil bir devlettir.

2. Müstakil Azerbaycan Devleti’nin şekl-i idaresi halk cumhuriyeti olarak takarrür ediyor.

²⁴² Nesiman Yaqublu, *Azerbaycan Milli İstiklal Mübarizesi ...*, s. 47.

3. *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletlere ve bilhassa, hem-civar olduğu millet ve devletlere münasebât-ı hasene tesisine azmeder.*

4. *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti millet, mezhep, sınıf, silk ve cins farkı gözlemeden kalemrevinde yaşayan bütün vatandaşlarına hukuk-ı siyasiyye ve vataniyye temin eyler.*

5. *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arazisi dâhilinde yaşayan bil-cümle milletlere serbestane inkişafı için geniş meydan bırakır.*

6. *Meclis-i Müessesan toplanıncaya kadar Azerbaycan idaresinin başında ârâ-y-umumiye ile intihab olunmuş Şûra-yı Milli ve Şûra-yı Milliye karşı me'sul Hükümet-i Muvakkate durur.*²⁴³

İstiklal Beyannamesinden sonra ilk Azerbaycan Hükümeti kurulmuştur. Fethali Han Hoyski'nin kurduğu ilk hükümet dokuz (9) kişiden oluşmuştur. Fethali Han Hoyski icra organının başkanı seçilmiştir. Kurulan ilk Hükümette: Bakanlar Kurulu Başkanlığı ve İçişleri Bakanlığına Fethali Han Hoyski, Harbiye Bakanlığına Hüsrevpaşa Sultanov, Halk Maarifi ve Maliye Bakanlığına Nesib Yusufbeyli, Dışişleri Bakanlığına Mehmed Hasan Hacinski, Posta Telgraf ve Yollar Bakanlığına Hudadad Melikaslanov, Ekincilik ve Emek Bakanlığına Ekberağa Şeyhülislamov, Adilye Bakanlığına Halil Has Mehmedov, Ticaret ve Sanayi Bakanlığına Mehmed Yusuf Caferov, Devlet Bakanlığına Cemo Hacinski gibi isimler atanmıştır²⁴⁴.

Yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Başbakanı Fethali Han Hoyski'nin ilk işlerinden biri, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulduğunu dış dünyaya duyurmak olmuştur. Bu konuda 30 Mayıs 1918 tarihinde yayımlanan ve aşağıda aktarılan bildiri; Paris, Roma, Berlin, Viyana, Washington, Moskova, Sofya,

²⁴³ Halil Bal, *a.g.e*, s. 173-175; Nesiman Yaqublu, *Azerbaycan Milli İstiklal Mübarizesi ...*, s.48; Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920 Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1998, s. 95-96; Nesiman Yaqublu, *Bakı'nın Qurtuluşu...*, s. 10.

²⁴⁴ Nesiman Yaqublu, *Azerbaycan Milli İstiklal Mübarizesi ...*, s. 47.

İstanbul, Londra, Tokyo, Tahran, Bükreş, Madrid, Stokholm, Kiyev, Kristiyanya, Kopenhag, Lahey'e gönderilmiştir²⁴⁵.

Bildiri şu ifadelerden oluşmaktadır:

“Gürcistan’ın ittihaddan çıkması üzerine Maveraya-yı Kafkas Müttehid Cumhuriyet”i inhilal eylemiştir. Şehr-i hâlin 28’nci günü akd-ı içtima eden “Azerbaycan Şûra-yı Millisi” Maveraya-yı Kafkas’ın cenubi şarkisinin vaki olan Azerbaycan’ın istiklalini ilan ve Azerbaycan Cumhuriyeti’ni teşkil eylemiştir. Keyfiyetden hükümet-i metbuanızın haberdar edilmesini suret-i mahsusada rica eyler ve ihtiramât-ı faikamı takdim ile kesb-i şeref ederim. Hükümetin şimdilik “makarr-ı muvakkatı” Elizavetpol’dur. 30 Mayıs 1918.

*Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Başkanı Hoyski”*²⁴⁶.

Azerbaycan bağımsızlığını yeni ilan ettiği için dış teşkilatı bulunmaması bazı zorluklar meydana getirmiştir. Bu zorlukların çözümü noktasında Osmanlı Devleti’nin Hariciye teşkilatından yararlanma yoluna gidilmiştir²⁴⁷. Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacinski, Osmanlı Hariciye Nazırına gönderdiği telgrafta, *“Yeni kurulmuş Azerbaycan Devleti, Avrupa merkezlerinde temsilcilikler kurmakta zorluk çekiyor. Osmanlı Devleti, Azerbaycan’la Avrupa Devletleri arasında arabulucu olmayı kabul eder mi?”* diye sormuş, Osmanlı Hariciye Nezareti de kuruluş döneminde Azerbaycan’a dış ilişkilerinde yardımcı olmuştur²⁴⁸.

Maverayı Kafkas’ın dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasında Batum’da 4 Haziran 1918 tarihinde bir *“Dostluk Antlaşması”* imzalamıştır. Bu antlaşma ile *“Bir taraftan Osmanlı Hükümeti diğer taraftansa kendi bağımsızlığını ilan etmiş Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti kendileri arasında siyasi, hukuki, iktisadi ve entelektüel zeminde iyi dostluk ilişkilerini*

²⁴⁵ Bilal N. Şimşir, *Azerbaycan Azerbaycan’ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2011, s. 26; Hüseyin Baykara, *a.g.e*, s.261.

²⁴⁶ Vügar İmanov, *Azerbaycan Osmanlı İlişkileri(1918)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2006, s.32-33; A.M., *a.g.e*, s. 17-18.

²⁴⁷ Türk basınına göre Osmanlı Devleti Azerbaycan ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Mehmet Kaya, *Türk Basınına Göre Kuzey Azerbaycan-Türkiye Siyasi İlişkileri(1918-1920)*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1993.

²⁴⁸ Bilal N. Şimşir, *a.g.e*, s.26.

berkarar etmekte karşılıklı surette anlaşmışlardır”²⁴⁹. Azerbaycan Hükümeti, kurulmuş olan bu ilişkinin önemli bir sonucu olan Batum Antlaşmasının 4. maddesine dayanarak Osmanlı Devleti’nden yardım isteme kararı almıştır. Bunun üzerine henüz Batum’da bulunan Millî Şûra Başkanı Mehmed Emin Resulzade ve Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacinski askerî yardım gönderilmesi için birer mektupla Osmanlı Devleti’ne başvurmuşlardır²⁵⁰. Bu talebe hızlı bir şekilde olumlu yanıt veren Osmanlı Yönetimi, müttefiki Almanya’nın tepkisinden endişe duyması sebebiyle Osmanlı Devleti’ne bağlı olmadığı izlenimi yaratmak için *Kafkas İslam Ordusu* adıyla yeni bir birlik oluşturmuş ve başına da Enver Paşa’nın kardeşi Nuri Paşa’yı getirmiştir²⁵¹. Bu askerî görevde Nuri Paşa’ya siyasî müşavir olarak da aslen Kafkasyalı olan Ahmet Ağaoğlu eşlik etmiştir²⁵².

Yeni kurulmuş olan Azerbaycan Hükümeti Millî Şûra Reisi Mehmed Emin Resulzade, Azerbaycan’ın bağımsızlığını şöyle anlatmaktadır: “*Bugün biz demokrasinin ilk zaferini kutluyor ve İslam dünyasında teşekkül eden ilk Türk Cumhuriyeti’nin de ilan olunduğu gün olarak tarih sayfalarına geçmenin de gururunu yaşıyoruz*”²⁵³. Bu gurur içinde Osmanlı Devleti ile yapılacak olan görüşmelere katılmak üzere İstanbul’a hareket edilmiştir. İstanbul’da Osmanlı basınında birçok röportaj yapılmış ve İlk Türk Cumhuriyeti’nin teşkilatı hakkında kamuoyuna bilgi aktarılmıştır.

b. Azerbaycan’ın Bağımsızlığının İlanının Türk Basınındaki Yankıları

Maverayı Kafkasya Federasyonu, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan’ın bağımsızlıklarını ilan etmesi ile dağılmıştır. Ancak bu üçlü yapılanmadan ayrılan ve

²⁴⁹ Mehman Ağayev, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 39.

²⁵⁰ Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1996, s. 161-162.

²⁵¹ Nesip L. Nesipli, *Kuzey Azerbaycan İstiklâlden İkinci İşgale (1918-1920)*, Altınordu Yayınları, Ankara 2018, s. 57-58. Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycan harekâtının Osmanlı ve Batı basınındaki yansımaları için bkz: Umut Dumangür, *Osmanlı ve Batı Basınında Kafkas İslam Ordusu’nun Azerbaycan Harekâtı (Mart 1918-Ağustos 1918)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019.

²⁵² Qiyas Şükürov, “Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azerbaycan’da İstiklal ve İlhak Tartışmaları (Ocak-Haziran 1918)”, *Büyük Devletlerin Kıskacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, Editörler: Qiyas Şükürov; Vasif Qafarov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 49.

²⁵³ Niyazi Qasimov, “Paris Barış Konferansı’nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti’nin Çalışmaları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. IV, S. 11, s. 81.

yönetimde en etkili kadrolara sahip olan Gürcüler bağımsızlığını ilan eden ilk millet olmuştur. 26 Mayıs 1918 tarihinde Tiflis'te yapılan toplantıdan sonra Gürcüler Almanlardan aldıkları destekle kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Ardından da 28 Mayıs tarihinde Azerbaycan ve Ermenistan da bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Osmanlı basınında bu bağımsızlık haberleri öncelikle Gürcistan'ın istiklali başlığı ile duyurulmuştur. 26 Mayıs'ta ilan edilen karar, Osmanlı basınında 11 Haziran 1918 tarihinde yayınlanan haberler ile duyurulmuştur²⁵⁴. Gürcistan'ın ilk bağımsızlık ilan eden devlet olması, basında daha fazla yer almasına sebep olmuştur. Kardeş millet olarak görülen Azerbaycan'ın bağımsızlığı; basında Gürcistan'ın bağımsızlığının duyurulduğu şekli ile doğrudan bir haber olarak yer almamış, Batum Görüşmelerinin sonucunda alınan kararlara dair yayınlanmış olan haberlerin içerisinde verilmiştir²⁵⁵. Bundaki etkinin Osmanlı basınında Gürcistan'ın bağımsızlık haberinin alındığı esnada tam anlamıyla Batum Görüşmelerinin neticesine dair bilgi olmamasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Batum Görüşmeleri neticesinde bağımsızlığını ilan etmiş olan üç Hükümet için Osmanlı basınında genel haberler verilmiş, görüşmelerin kesin neticesini İstanbul'da alacağına dair görüşler bildirilmiştir. Bu dönemde basında yer alan bilgiler daha çok Kafkasya'nın Osmanlı Devleti için ne kadar önemli olduğu konusunda olmuştur. Ayrıca Rusya'nın Kafkasya'daki hükümetlerin bağımsızlıklarını tanıması gerektiği konusunda da makaleler yer almıştır²⁵⁶. Rusya ise Kafkasya'da meydana gelen bu hareketlerden rahatsız olmuştur²⁵⁷.

Batum Görüşmelerinin ardından temaların İstanbul'da devam edeceği bilgisi ile birlikte Osmanlı basını, İstanbul Görüşmelerini gündemine almıştır. Bu doğrultuda görüşmelere katılmak üzere Kafkas Hükümet temsilcilerini getirmek için bir vapur gönderilmiş ve her Hükümetten iki temsilcinin bu vapurla gelmesi sağlanacağına dair

²⁵⁴ “Gürcistan İlan-ı İstiklal Etti”, *Zaman*, No: 69, 11 Haziran 1334, s. 1; “Gürcistan İstiklali”, *Atı*, No: 162, 11 Haziran 1334, s. 1; “Gürcü Devleti”, *İkdam*, No: 7665, 11 Haziran 1334, s. 1; “Yeni Bir Hükümet: Gürcistan İstiklal İlan Etmiş”, *Sabah*, No: 10263, 11 Haziran 1334, s. 1; “Gürcü İstiklali”, *Tanin*, No: 3414, 11 Haziran 1334, s. 1.

²⁵⁵ “Batum Müzakatı”, *Tanin*, No: 3414, 11 Haziran 1334, s. 1; “Batum Müzakeratı Neticesi”, *Atı*, No: 163, 12 Haziran 1334, s. 2; “Kafkasya'da Üç Hükümet”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2483, 12 Haziran 1334, s. 1; “Cenubî Kafkasya ile Sulh Akdi”, *İkdam*, No: 7666, 12 Haziran 1334, s. 1.

²⁵⁶ “Kafkasya Meseleleri”, *Tanin*, No: 3416, 13 Haziran 1334, s. 1.

²⁵⁷ “Kafkasya Meselesi”, *İkdam*, No: 7667, 13 Haziran 1334, s. 1.

bilgi aktarılmıştır²⁵⁸. Birçok gazetede İstanbul Görüşmeleri için gelecek olan temsilcilerin hareketlerine dair bilgiler paylaşılmıştır²⁵⁹. Bu takip sürecinde üç Hükümetin temsilcilerinin gelmesi beklenirken öncelikle Gürcü ve Ermeni heyetleri gelmiş, Azerbaycan Heyetinin gelişi ise gecikmiştir²⁶⁰. Azerbaycan Heyetinin İstanbul'a olan hareketi gün gün takip edilmiş, yapılmış olan haberlerde her gün gecikmeye dair bilgiler aktarılmıştır²⁶¹. Bu gecikmenin ardından Azerbaycan Heyeti 24 Haziran 1918 tarihinde akşam saat sekiz buçuk civarlarında Gülnihal Vapuru ile Galata rıhtımına yanaşarak İstanbul'a ulaşmıştır²⁶². Heyette, heyet başkanı Mehmed Emin Resulzade, aza olarak Halil Bey Hasmehmedov, Arslan Bey Safikurdski, Askerî temsilci olarak Miralay Abdülhamid Kaydebaşı, Ahmed Bey Pepinov, müşavir olarak Ekber Ağa Şeyhülislamov ve Kâtip Abbas Atamalibeyov, Mehmet Bey Hanmehmedov gibi isimler yer almıştır²⁶³. "Vakit" gazetesi görüşmeler için İstanbul'a gelen temsilciler hakkında bilgi verdiği bir haberinde, Resulzade'nin hayatına dair de bilgi paylaşmıştır. Bu yazıda Resulzade: "*takriben otuz beş kırk yaşlarında, zeki, haluk (İyi ahlaklı), azimkâr ve mütevazı bir zattır. İlk ve ikinci derece eğitimini Kafkasya'da tamamlamış ve Kafkasya'daki Rus mezalimi aleyhinde çalışmaya başlayarak memleketinin geleceği için uğraşmıştır. İran inkılabının meydana gelmesi ile birlikte oraya firar ederek, Tahran'da Demokrat Fırkasının yayın organı olan Nev-Bahar gazetesinin başmuharrirliğini yapmıştır. Kendisi Balkan savaşları zamanında İstanbul'a gelmiş ve o zaman çeşitli gazetelerde, Türk Yurdu mecmuasında bazı makaleler neşretmiştir. Resulzade Türkçeyi İstanbul Türkçesine yakın bir şive ile konuşmakta*" şeklinde tanıtılmıştır²⁶⁴. "Haftalık Gazete" ise Resulzade ile birlikte diğer Azerbaycan temsilcileri hakkında da bilgi vermiştir²⁶⁵.

²⁵⁸ "Halil Bey'in Avdeti", *Vakit*, No: 236, 14 Haziran 1334, s. 1.

²⁵⁹ "Cenubî Kafkasya Murahhaslarının Muvasalatı", *Tanin*, No: 3423, 20 Haziran 1334, s. 1; "İstanbul Konferansı", *İkdam*, No: 7673, 19 Haziran 1334, s. 1; "Cenubî Kafkas Heyet-i Murahhasası'nın Muvasalatı", *Ati*, No: 171, 20 Haziran 1334, s. 1.

²⁶⁰ "İstanbul Konferansı: Gürcü ve Ermeni Murahhasları Geldi", *Vakit*, No: 242, 20 Haziran 1334, s. 1.

²⁶¹ *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, ..., s. 119-120, 123, 126, 133, 137.

²⁶² "Azerbaycan ve Dağıstan Murahhasları", *İkdam*, No: 7679, 25 Haziran 1334, s. 2.

²⁶³ "Şimali Kafkas ve Azerbaycan Heyet-i Murahhasaları'nın Şehrimize Muvasalatı", *Zaman*, No: 83, 25 Haziran 1334, s. 2; "Azerbaycan Heyeti", *İkdam*, No: 7679, 25 Haziran 1334, s. 2.

²⁶⁴ "İstanbul Konferansı Murahhasları", *Vakit*, No: 250, 28 Haziran 1334, s. 1. Haberde Resulzade'nin resmi de yayınlanmıştır. Bkz. Ek 1.

²⁶⁵ "Safikurdlu Arslan Bey: 35 yaşında, Gence'de doğmuştur. Petersburg Hukuk Fakültesi'nden mezun, Gence avukatlarından ve millet yardım severlerindendir. Harp esnasında Müslüman siyasi mahkûmları

Azerbaycan Heyetinin İstanbul'a ulaşmasının hemen ertesi günü; 25 Haziran'da, Resulzade ile ilk görüşmeler yapılmaya başlanmıştır. Görüşmelerde Kafkasya'da meydana gelen Azerbaycan Devleti için “*din ve kan kardeşi*” vurgusu yapılmıştır. Ayrıca yapılan görüşmenin, yeni cumhuriyeti tanımak ve İstanbul Görüşmelerinden beklentilerini anlamak için yapıldığına değinilmiştir. Mehmet Emin Resulzade bu görüşmede, Azerbaycan Türklerinin öncelikle muhtariyet istediklerine değinmiştir. Ancak Bolşevik harekâtının ardından Maverayı Kafkasya Hükümeti meydana gelmiş ve bu hükümetten Gürcülerin bağımsızlığını ilan ederek ayrılması neticesinde, Azerbaycan'ın da bağımsızlığını ilan etmek durumunda kaldığından bahsetmiştir²⁶⁶. Resulzade aynı doğrultuda “*Sabah*” gazetesi muharriri ile yaptığı görüşmede de bağımsızlığını ilan eden üç hükümetin yüzyıllardır birlikte yaşadıklarını, aralarında bir sorun olmadığını ancak aralarındaki ayrılığa Gürcülerin bağımsızlığını ilan etmesinin neden olduğunu bildirmiştir. Ayrıca burada Gürcüleri suçlamadığını, yaşanmış olan olayı anlatmak istediğini belirtmiştir. Bununla birlikte Resulzade Gürcülerin *ilan-ı istiklal etmekle hiç şüphesiz millî ve pek şayan-ı hürmət mülâhazata Tevfik-i hareket etmiş olduklarını* vurgulamıştır²⁶⁷.

müdâfaa etmiştir. Bakü Cemiyet-i Hayriyesi tarafından Osmanlı cephesinde harp felaketine uğramışlara yardım etmekle görevlendirilmiştir. Maverayı Kafkas Diet azasından ve Sosyalist Revolusiyoner Fırkası'ndan ve şimdi Meclis-i Milli azasındandır. Halil Bey Hasmehmed: 40 yaşında, Gence'de doğmuştur. Moskova'da Hukuk okumuştur. İkinci ve Üçüncü Duma azasındandır. Çarlık zamanında Gence Belediye Reisliği yapmıştır. Maverayı Kafkas Dieti azasından ve bir müddet Nafia Nazırlığı görevlerini yerine getirmiştir. Şimdi Adliye Nazırlığıdır. Müsavat Fırkasındandır. Ahmet Cevdet Bey Pepinov: 25 yaşında, Ahıska'da doğmuştur. Moskova Hukuk Fakültesinden mezundur. Açık Söz gazetesi muharrirlerindendir. Tiflis'deki Albayrak gazetesi müdürü ve Menşevik Fırkasındandır. Van ve Karakilise taraflarında Harp felakesine uğramışlarımıza yardımda bulunmuştur. Maverayı Kafkas Dieti azasındandır. Şimdi Meclis-i Milli Azasındandır. Heyet-i Murahhasa Başkâtibidir. Miralay Abdülhamid Bey Kaydebaşı: 33 yaşında, babası ve ailesi Erzurumlu, Petesburg Harbiye mektebinden mezundur. Alman ve Avusturya cepheleleri muharebelerine katılmıştır. Kafkas Askeri Teşkilat Heyeti Başkanlığı, İslam Şûra-yı Harbi azalığı, İslam Ordu Karargâh Zabitliği, Batum Müzakerat-ı Sulhiyesi Askeri Müşavirliği görevlerinde bulunmuştur. Şimdi ise Azerbaycan Heyet-i Murahhasası askeri müşaviridir. Ekber Ağa Şeyhülislamzade: 27 yaşında, Revan'da doğmuştur. Petersburg Yol Mühendisliği Mektebi mezunudur. Müslüman Sosyal-Demokrat Menşevik Himmet Fırkası'na mensuptur. Rusya Müslümanları Petersburg Merkez Komitesi Azalığı, Maverayı Kafkas Diet azalığı, Geçekori Kabinesinde Dahiliye Müsteşarlığı, Han Hoyski Kabinesinde Mesai ve Ziraat Nazırlığı görevlerinde bulunmuştur. Azerbaycan Meclis-i Milli azasındandır. Şimdi Azerbaycan Heyet-i Murahhasası etnografya ve topografya müşaviridir.” Bkz: Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920, ..., s. 181.

²⁶⁶ “Azerbaycan ve Dağıstan Murahhaslarıyla Mülakat, Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Meclisi Reisi Resulzade Mehmed Emin Bey'in Muharririmize Beyanatı”, *Vakit*, No: 248, 26 Haziran 1334, s. 1.

²⁶⁷ “Kafkas Murahhaslarının Muvasalatı”, *Sabah*, No: 10278, 26 Haziran 1334, s. 1.

Resulzade, gazete temsilcileri ile yaptığı görüşmelerde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin esaslarına dair bilgiler vermiştir. Bu doğrultuda Azerbaycan Hükümetini şu şekilde tanıtmıştır: “*Azerbaycan Cumhuriyeti bir hükümettir. Hâkimiyet-i Milliye, Milli Meclis'in elindedir. Milli Meclis, Maverayı Kafkasya'dan Müslümanlar namına Maverayı Kafkas Dieti'ne seçilmiş olan azalardan oluşmuştur.*” Meclis başkanlığı görevini Resulzade üstlenmiştir. Millî Meclis tarafından görevlendirilmiş olan Fethali Han Hoyski başkanlığındaki Hükümet, altı ayı geçmemek üzere seçim ile Azerbaycan Kurucu Meclisini oluşturacaktır. Kurucu Meclis Azerbaycan Hükümeti'nin gelecekteki şeklini ve kanunlarını belirleyecektir. Azerbaycan Bakü, Gence ve İrevan vilayetlerinden oluşmaktadır. Ayrıca Tiflis sancağının bir kısmı ile diğer bazı sancaklar da bu havzaya dâhildir. Resulzade Azerbaycan Hükümeti'nin bahsedilen toprakları haricinde *hiçbir toprak üzerinde hiçbir emel, hiçbir niyet hiçbir maksat* göstermediklerini ifade etmiştir²⁶⁸. Resulzade'nin bu ifadeyi, İran'ın rahatsızlığını gidermek için kullandığı düşünülmektedir. Çünkü bu dönemde Azerbaycan Devleti'nin bağımsızlığını ilan etmesi özellikle İran'ı rahatsız etmiştir. O zamana kadar coğrafi bir isim olan “*Azerbaycan*” millî bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Henüz sınırları kesin belirlenmemiş bu yeni devletin Azerbaycan adını almasına İran'dan itiraz gelmiştir. Azerbaycan Hükümeti de İran'ı yatıştırmak için dış işlerinde “*Kafkas Azerbaycan'ı*” terimini kullanmıştır²⁶⁹. Resulzade İran ile yaşanan bu sorun hakkında; “*Azerbaycan ismini suitevil ederek yeni teşekkül etmiş olan hükümetin İran Azerbaycan'ı hakkındaki niyatına dair ortada dolaşmakta bulunan şayiaların mutlaka dostlarımız bulunmayan mahfiller tarafından ve bir maksad-ı mahsus ile ortaya çıkarıldığı*” ifadelerini kullanmıştır. Bunun Osmanlı matbuatı tarafından aktardığı şekilde izah edilmesini istemiş ve İranlıların bu beyanata samimiyetle inanmalarını rica etmiştir²⁷⁰. Bu durum Osmanlı basınında yer alan haberler arasında da yer almış ve bir açıklama getirilmeye çalışılmıştır. Buna göre “Tanin”de kaleme alınmış olan bir makalede Kafkasya'da bağımsızlık ilan etmiş olan Azerbaycan ile İran'ın kuzeyine ait olan Azerbaycan'ın bir alakası olmadığı vurgusu

²⁶⁸ “Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Meclisi Reisi Resulzade Mehmed Emin Bey'in Muharririmize Beyanâtı”, *Vakit*, No: 248, 26 Haziran 1334, s. 1.

²⁶⁹ Halil Bal, *a.g.e.*, s. 177.

²⁷⁰ “Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Meclisi Reisi Resulzade Mehmed Emin Bey'in Muharririmize Beyanâtı”, *Vakit*, No: 248, 26 Haziran 1334, s. 1.

yapılmıştır. Azerbaycan isminin bu bölgede yaşayan Türklerin buraya vermiş oldukları eski bir unvanın yenilenmesinden başka bir şey olmadığı, İran'ın istiklal ve toprak bütünlüğünü ihlal edecek tarzda bir siyaset takip edilmediği aktarılmıştır²⁷¹.

Yine 25 Haziran tarihinde “Atı” gazetesi muharrirleri Azerbaycan Heyeti ile bir görüşme daha yapmıştır. Resulzade, Azerbaycan'ın nüfusunun üç milyonun üzerinde olduğunu belirtmiştir. Hükümet teşkilatının tamamlanmış olduğuna değinerek on iki (12) kişilik bakanlıkların başında Fethali Han Hoyski olduğunu bildirmiş ve bakanlıkların kimlere verileceğine dair açıklamalarda bulunmuştur²⁷². Resulzade'ye yöneltilen “*Kafkasya'nın kapalılığı ve güçlü bir komşu ile dostluk ve ittifak etmeden yaşamalarının zor olduğuna*” dair sorulan bir soruya ise Maverayı Kafkasya'nın konfederasyon halinde kalması taraftarı olduklarını, ancak istiklalin bir zaruret olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca güçlü komşu devletin Türkiye olduğunu söyleyerek Türkiye ile sıkı bir dostluk içinde yaşamaları gerektiğini ifade etmiştir²⁷³. Resulzade “*İkdam*” gazetesi muharririne verdiği bir başka röportajda da aynı doğrultuda bilgiler vermiş ayrıca Azerbaycan'ın Türklerin yerleşik olduğu bir coğrafya olduğuna ve lisanlarının Osmanlı lisanından sadece lehçe ve şive farkı olduğuna değinmiştir. Son olarak, Batum'da yapılmış olan antlaşmanın ardından, bazı sınır konularının da İstanbul'da gündeme geleceğinden bahsetmiştir²⁷⁴. Bir diğer görüşme ise, daha önce İstanbul'da bulunduğu dönemde *Âlem-i İslam* muharrirliği yaptığı “*Tasvir-i Efkâr*” gazetesi ile yapılmıştır. Gazete muharririnin soruları doğrultusunda Azerbaycan Hükümeti ve idare şekli; Türkiye, Rusya ve diğer Kafkasya

²⁷¹ “Kafkasya Meseleleri”, *Tanin*, No, 3416, 13 Haziran 1334, s. 1.

²⁷² Azerbaycan'da ilk Hükümet kurulduktan sonra geçici başkent ilan edilen Gence'de faaliyetler yürütmek üzere buraya hareket edilmiştir. Gence'ye harekette Nuri Paşa, Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'ne ilhak olmasını isteyen kişilerin etkisinde kalmıştır. Bu etki neticesinde Hükümet istifa etmek zorunda kalmış ve Haziran Krizi yaşanmıştır. bkz: Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 107-112. Hükümet'in istifa etmesi ile ortaya çıkan kriz kısa sürede atlatılmış ve yeni Hükümet kurulmuştur. Bu Hükümet on iki (12) kişiden oluşmuştur. On iki (12) kişilik Hükümetin başında Fethali Han Hoyski yer almıştır. Hükümette ayrıca Hariciye Nazırı Mehmed Hasan Hacinski, Maarif Nazırı Yusufbeyzade Nasib, Adliye Nazırı Halil Bey Hasmehmedoğlu, Turuk ve Meabir Nazırı Melikaslanov Hüdada beyler tayin edilmiştir. Ayrıca kabinede Doktor Sultanov Hüsrev, Refibeyzade Hüdada, Topçubaşov Ali Merdan, Refizade Musa, Cavanşir Behbud Ağa, Ağa Aşurov, Emircanov Abdülali Bey gibi isimler de yer almıştır. Resulzade'nin burada aktarmış olduğu Hükümet üyeleri Haziran Krizi sonrası oluşturulmuş olan Hükümete aittir. Bkz: “Azerbaycan Murahhaslarıyla Mülakat”, *Atı*, No: 177, 26 Haziran 1334, s. 1-2.

²⁷³ “Azerbaycan Murahhaslarıyla Mülakat”, *Atı*, No: 177, 26 Haziran 1334, s. 1-2.

²⁷⁴ *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, ..., s. 150-151.

hükümetleri ile olan ilişkilerine dair açıklamalarda bulunmuştur. Türkiye ile olan ilişkileri sorusuna, “*Azerbaycan, Türkiye’yi birader nazarıyla görüyor*” ifadesi ile karşılık vermiş, Türk ordusunun yardımlarından dolayı halktaki sevgiden bahsetmiştir²⁷⁵.

Azerbaycan Heyeti İstanbul’a geldikleri andan itibaren basının takibinde olmuş ve Azerbaycan hakkında bilgi alınmaya çalışılarak görüşmeler yapılmıştır. Resulzade’ye ulaşamadığı durumlarda Heyetten bilgiler alınmış ve gazetelerde yayınlanmıştır. Azerbaycan Heyeti ile Pera Palas otelinde yapılan görüşmede, Heyetin aktarmış olduğu bilgiler Resulzade’nin aktardığı bilgiler ile aynı doğrultuda olmuştur. Heyet, Gürcistan’ın bağımsızlığını ilan etmesi ve kendi hükümetini teşkil etmesi üzerine “*biz de bilmeceburiye İstiklalimizi ilan ettik*” ifadeleri ile bağımsızlık sürecine değinmiştir. Ayrıca geçici merkezin Gence olduğunu ancak en kısa sürede Bolşeviklerin elinde olan Bakü şehrinin geri alınıp merkezin buraya taşınacağını da ifade etmişlerdir²⁷⁶.

Osmanlı basınının ortaya koymuş olduğu bilgiler, bize merak edilen soruların da cevaplarını açıklamaktadır. Görüşme yapmak için giden muharrirlerin soruları ve bunlara aldıkları cevapları da kamuoyunu ayrıntılı bir şekilde bilgilendirmeye yöneliktir. Bu doğrultuda Azerbaycan Hükümeti’nin nasıl oluşturulduğu ve yapısı sıklıkla sorulan sorular arasında olmuştur. Ayrıca Batum Görüşmelerinde alınan kararlar doğrultusunda diğer Gürcistan ve Ermenistan hükümetleri ile sınırların nasıl belirlendiği de merak edilmiştir. “*Tanin*” gazetesi, “*ırktaş ve dindaşlarımızdan bir hükümet olduğu için*” murahhaslarını Mehmet Emin Rusulzade ile mülakata göndermiş olduklarını ifade etmiş ancak Resulzade’nin Sadrazam paşayı ziyarete gidecek olması sebebiyle başkâtibi Ahmet Cevdet Bey’le yapılmış olan görüşmeye gazetelerinde yer vermiştir. Ahmet Cevdet Bey, Batum Antlaşması hakkında sorulan soruya; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında bir savaş hali olmadığı, bu yüzden dostluk antlaşması imzalandığını ifade etmiştir. Cevdet Bey sınırlar konusunda bu üç

²⁷⁵ “Azerbaycan Murahhaslarıyla Mülakat”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2497, 26 Haziran 1334, s. 1-2.

²⁷⁶ “Kafkas Murahhaslarının Muvasalatı”, *Sabah*, No: 10278, 26 Haziran 1334, s. 1. Azerbaycan Heyetinin, 25 Haziran günü saat dört buçuk civarında Bab-ı Ali’de Sadrazam Paşa ve ardından Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi’yi ziyaret ettikleri bilgisi İkdâm gazetesinde yer almıştır. *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, ..., s. 152.

hükümet arasında bir ihtilaf olmadığını ancak sınırların İstanbul'daki görüşmelerde belirleneceğini bildirmiştir. Azerbaycan ve diğer iki hükümetin sınır ve nüfuslarına dair bilgiler vermiş ve Şimali Kafkasya'nın, Bolşeviklerden kurtarılmasından sonra Azerbaycan ile belki de birleşeceğine değinmiştir. Ahmet Cevdet Bey; muharririn Maverayı Kafkasya'da üç ayrı hükümetin meydana gelmesinin nedenini, bu üç hükümet arasındaki ilişkileri, askerî durumlarını ve Azerbaycan Hükümeti'nin teşekkülü hakkında sorduğu soruları daha önce Resulzade'nin aktardığı ifadelerle açıklamıştır. Cevdet Bey son olarak ekonomik duruma değinmiş ve “*ekinlerimiz, mahsulatımız şimdiye kadar misli görülmemiş derecede mebzuldür. Hatta Azerbaycan ahalisi bu bereket ve mebzuliyeti Osmanlıların uğurluluğuna haml ile iftihar etmektedir*” diyerek halkın Osmanlı Devleti'ne olan ilgisini göstermiştir²⁷⁷.

Azerbaycan Heyeti sadece Türk basını tarafından merak edilmemiş yabancı gazete muharrirleri de görüşme yapmıştır. Azerbaycan Heyeti başkâtibi Ahmet Bey Pepinov'un “Le-Soir” gazetesine verdiği bilgilerde, Azerbaycan'ın istiklaline giden yolda Kafkasya'da meydana gelen hadiselerden kısaca bahsetmiştir. Ayrıca Azerbaycan Hükümeti hakkında da bilgi vererek Azerbaycan'da 1. Müsavat, 2. Sosyal-Demokrat, 3. İhtilalcı Sosyalist ve 4. İttihad-ı İslam isimlerinde dört siyasî partinin olduğuna değinmiştir. Kabinenin büyük çoğunluğunu Müsavat Partisinin oluşturduğuna değinerek kısa zaman içinde Kurucu Meclisin seçimlerinin yapılacağını bildirmiştir²⁷⁸.

Azerbaycan Heyeti 25 Haziran günü yoğun mülakat temposu içinde saat dört buçuk civarlarında Bab-ı Ali'de Sadrazam Paşayı ve ardından Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi'yi ziyaret etmiştir²⁷⁹. İkinci gün ise Adliye Nazırı Halil Bey iadeyi ziyarette bulunmuştur. Azerbaycanlı murahhaslara kartlarını bırakmış olmalarından görüşmede Başkumandan Enver Paşa ve sefirlerin de bulunduğu anlaşılmaktadır²⁸⁰. Öğleden sonra saat dört civarlarında otomobillerle Dâhiliye Nezaretine gelmişler, Şube-i Murahhasa Müdürü Atina Sefir-i Sabıkı Muhtar Bey'i ziyaret etmişlerdir²⁸¹. Ayrıca

²⁷⁷ “Azerbaycan Murahhaslarıyla Mülakat”, *Tanin*, No: 3429, 26 Haziran 1334, s. 1-2.

²⁷⁸ “Azerbaycan'ın Millî Teşkilatı: Ahmed Bey Pepinov'un Beyanâtı”, *Sabah*, No: 10281, 29 Haziran 1334, s. 2.

²⁷⁹ *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, ..., s. 152.

²⁸⁰ “İade-i Ziyaret”, *Sabah*, No: 10279, 27 Haziran 1334, s. 1.

²⁸¹ “Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya Murahhasları”, *Sabah*, No: 10279, 27 Haziran 1334, s. 1.

Azerbaycan ve Şimali Kafkasya Murahhaslarına refakat etmesi için görevlendirilen Nuri ve Ruhi beyler ile birlikte Şeyhülislam, Maarif, Nafia ve Ticaret nezaretlerini ziyaret etmişler ve kartvizit bırakmışlardır. Son olarak Almanya Sefarethanesinde Sefir Kont Bernstorff'u ziyaret etmişlerdir²⁸². Bu görüşmelerin içerikleri hakkında bir bilgi yer almamakla birlikte Azerbaycan ve Şimali Kafkasya Heyetinin bütün hareketleri gazetelerde yer almıştır. Şimali Kafkasya ve Azerbaycan heyetleri yapmış oldukları görüşmelerde hep birlikte hareket etmişlerdir. Bu durumun iki hükümetin konfederasyon olarak birleşme düşüncelerinden kaynaklandığı noktasında bir yorum yapmak yerinde olabilir.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ile birlikte basında gelişmeler sürekli takip edilmiştir. Azerbaycan aleyhine gelişen bir durum olması halinde bazı gazeteler tepkilerini belirten ifadeler kullanmışlardır. Bu haberlerden birinde “*Ati*” gazetesi; Konstantinapol Ajansından almış olduğu bir telgraftan yola çıkarak Rusya ile Almanya'nın anlaşmış olduklarını, Rusya'nın Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıdığını ancak Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'nın bağımsızlıklarını tanımadığını bildirmiştir. “*Ati*” gazetesi bu telgrafa tepki göstererek sadece Hristiyan Gürcistan'ın istiklalinin tasdik edilmesine öte yandan Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'nın istiklalinin tanınmamasına tepki göstermiştir²⁸³. Aynı gün yayınlanan “*İkdam*” gazetesi ise almış oldukları bu haber karşısında büyük bir hayret içerisinde kaldıklarını belirtmiş ve “*Bakü yani Türklüğün makar ve merkezi olan o güzel Türk-Müslüman şehri Rusların elinde ibka ediliyor*” ifadesi ile tepki göstermiştir. Dindaş ve ırkdaşımız olan Azerbaycan Türklerinin bu kararla hala Rus kölesi olarak kalacaklarından yakınılmıştır. Bu hareketin; Bolşeviklerin ilan etmiş oldukları nazariye ile taban tabana zıt olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin de menfaatine zarar verecek mahiyette olduğuna değinilmiştir²⁸⁴.

Bu haberler üzerine yapılan bir mülakatta Mehmet Emin Resulzade, Almanya ile Rusya'nın anlaşmalarına dair haberlerin henüz bir resmiyet kazanmadığını sadece

²⁸² “Heyet-i Murahhasa'nın Ziyaretleri”, *İkdam*, No: 7681, 27 Haziran 1334, s. 2.

²⁸³ “Bakü ve Kafkasya Yine Ruslarda mı Kalıyor? Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'nın İstiklalini Tanımıyorlar mı?”, *Ati*, No: 237, 1 Eylül 1334, s. 3.

²⁸⁴ “Rusya ve Almanya Arasında İtilaf”, *İkdam*, No: 7744, 1 Eylül 1334, s. 1.

gazetelerden aktarılan bilgiler olduğunu belirtmiştir²⁸⁵. Ayrıca Almanya'nın Azerbaycan'ın istiklalini Bolşeviklere tasdik ettirememesi aczi içinde olduğunu bildirmiştir. Gürcistan'ın istiklalinin tasdik edilmesinin sebebinin burada asayişin sağlanmış olduğuna bağlanmasına tepki göstermiştir. Azerbaycan'daki asayişin Gürcistan'da hatta Rusya'nın başkenti olan Moskova'da bile olmadığını da ifade etmiştir. Sonrasında ise Bakü'nün öneminden bahsetmiş ve Bakü'süz Azerbaycan'ı başsız bir gövdeye benzetmiştir. Bu amaç için her türlü mücadele içinde olacaklarını, Almanya hatta *hami-i tabii* oldukları Türkiye bile karşı çıksa Bakü'den vazgeçmeyeceklerini ifade etmiştir²⁸⁶.

Azerbaycan'da yeni teşekkül etmiş olan Hükümet, Osmanlı basını tarafından merak edilmiş ve görüldüğü gibi Hükümetin temsilcileriyle geldikleri ilk günden itibaren mülakatlar yapılarak gazetelerde neşredilmiştir. Bazı gazeteler bu görüşmelere başlamadan önce kardeşlik ve dindaşlık vurgusu yapmış ve yeni devlete olan samimiyet vurgulanmıştır. Azerbaycan, Osmanlı basınında hep gündemde olan bir konu olmakla beraber Azerbaycan Hükümeti'nde ve idarî yapılanmasında meydana gelen gelişme ve değişiklikler, Bakü'nün durumu vs bütün gazeteler tarafından yakından takip edilmiştir²⁸⁷. Örneğin 21 Ağustos 1918 tarihli bir haberde, Azerbaycan Hükümeti'nin bayrak olarak Osmanlı bayrağının aynısını kabul ettiği ancak yıldızın beş köşeli olmayıp sekiz köşeli olduğu aktarılmıştır²⁸⁸. Aynı haber "*Haftalık Gazetenin*" 19 Eylül 1918 tarihli sayısında da görülmektedir. Haber "*Yeni Ay-Yıldızlar Doğuyor*" başlığını taşımış ve Azerbaycan Bayrağının Osmanlı Bayrağı ile aynı olduğu yalnız yıldızının sekiz köşeli olduğu aktarılmıştır. Ayrıca o dönem için Ay

²⁸⁵ Osmanlı Devleti'nin yakın müttefiki Almanya, Kafkasya'da meydana gelen gelişmelerden rahatsız olmuştur. Bu doğrultuda müttefiki Osmanlı Devleti'ni durdurmak için çeşitli yollar aramış ve bunu Sovyet Rusya ile yapmış olduğu bir antlaşma ile sağlama almak istemiştir. Uzun süreli diplomatik adımların sonucunda 27 Ağustos 1918 tarihinde Berlin'de Almanya ile Sovyet Rusya arasında, "Brest-Litovsk Antlaşmasına Ek" adını taşıyan bir antlaşma imzalanmıştır. Buna göre Almanya Türk ordusunun Kafkasya'da ilerlemesine ve Azerbaycan arazisine girmesine engel olacak, Azerbaycan arazisinin Kür Nehri'ne kadar olan kısmının Sovyet Rusya'ya terk edilmesine çalışacaktır. Buna karşılık Bakü petrolünün yarısı Almanya'ya verilecektir. Rusya bu antlaşmayla Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımaya itiraz etmeyeceğini bildirmiştir. Enis Şahin, *a.g.m*, s. 83. Bu tarihte Rusya ile Almanya arasında imzalanan bu antlaşmaya dair, Resulzade'nin henüz resmî bir bilgisi olmadığı anlaşılmaktadır.

²⁸⁶ "Kafkasya Mesaili-Azerbaycanlıların Mütalaası", *Zaman*, No: 149, 2 Eylül 1334, s. 3.

²⁸⁷ Bakü'nün Kurtuluşunun Osmanlı Basınındaki Yansımaları için bkz: İlyas Ak, "Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Kurtarması", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 64, Ocak 2019 Erzurum, s. 385-408.

²⁸⁸ "Azerbaycan Bayrağı", *İkdam*, No: 7733, 21 Ağustos 1334, s. 1.

yıldızlı bayrakların dörde ulaştığı; Osmanlı, Mısır, Tunus ve Azerbaycan bayraklarının ay yıldızlı olduklarına değinilmiştir²⁸⁹. Erken tarihte basına yansıyan bu bilgilerden sonra 22 Ekim 1919 tarihinde yapılan bir mülakatta Azerbaycan'ın bayrağının rengi sorulmuş; mavi, kırmızı ve yeşil renklerden ibaret, ortadaki kırmızının üzerinde bir ay ve sekiz köşeli bir yıldız vardır şeklinde tarif edilmiştir²⁹⁰. 10 Ocak 1920 tarihli Tasvir-i Efkâr gazetesinin haberinde Azerbaycan'ın bayrağının resmi²⁹¹ yayımlanmış ve anlamına dair bilgi aktarılmıştır. Bu açıklamada bayrak; yukarıda mavi, ortada kırmızı, altta da yeşil renklerden oluşmaktadır. Ay ve sekiz köşeli yıldız beyaz renkte olup kırmızı renk üzerinde yer almaktadır. Bu renklerden mavi olanın Türklerin kadim gök bayrağını, yeşilin İslamiyet âlemini, Ay yıldızlı kırmızı rengin ise Müslüman Türk Hükümeti'ni işaret etmekte olduğu bilgisi aktarılmıştır²⁹².

C. Paris Barış Konferansında Azerbaycan'ın Bağımsızlığının Tanınması ve Türk Basınındaki Yankıları

1. Paris Barış Konferansına Azerbaycan Heyetinin Kabulü

Bağımsızlığını ilan etmiş olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin, ilandan sonra ki süreçte takip ettiği önemli adımlar olmuştur. Öncelikli adımın Bakü'nün kurtarılması olduğu söylenebilir. Ayrıca devlet yapılanmasının sağlanması konusunda önemli girişimlerde bulunulmuştur. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti Azerbaycan için bir rol model teşkil etmiş, kurumsal yapılanma konusunda büyük destek sağlanmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin diğer bir önemli amacı ise Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması olmuştur. Bağımsızlığın tanınması devletin kalıcılığı için önemlidir. Çünkü Avrupalı devletlerin bağımsızlığı tanımaları, Rusya'nın iddia ve saldırılarının önlenmesinde önemli bir rol oynayacağı düşünülmüştür²⁹³.

²⁸⁹ “Yeni Ay-Yıldızlar Doğuyor”, *Haftalık Gazete*, No: 13, 19 Eylül 1334, s. 10; Ancak bilindiği üzere Azerbaycan bayrağı 9 Kasım 1918 tarihinde kabul edilmiş, üstte mavi, ortada kırmızı ve altta yeşil şeritlerin olduğu üzerinde hilal ve sekiz köşeli yıldızdan meydana gelmektedir.

²⁹⁰ “Azerbaycan Türk Hükümeti Ne Halde? Azerbaycan Rical-ı Siyasiyesinden Bir Zatın Beyanâtı”, *Yeni Gün*, No: 215, 22 Teşrinievvel 1335, s. 1.

²⁹¹ Gazetede yer alan Bayrak Resmi için bkz. Ek 6.

²⁹² “Azerbaycan Bayrağı”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2954, 10 Kânunusani 1336, s. 1.

²⁹³ Nesip L. Nesipli, *a.g.e.*, s. 171.

Ocak 1919 tarihinde toplanan Paris Barış Konferansı dünya güçlerini bir araya getirmiştir. Önemli bir fırsat yaratan bu toplantıya Azerbaycan Hükümeti bir Heyet göndererek Azerbaycan'ın bağımsızlığının Avrupalı devletlerce tanınması için girişimlerde bulunmak istemiştir. Bu amaçla Azerbaycan Parlamentosu Ali Merdan Topçubaşı başkanlığında bir Heyetin Paris'e gönderilmesini kararlaştırmıştır. Ancak bu Heyetin Paris'e gitmesi kolay olmamıştır. Azerbaycan Heyeti, İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri temsilcilerinden Paris'e gidiş vizesi alabilmek için uzun süre beklemiştir²⁹⁴. 20 Ocak 1919 tarihinde İstanbul'a gelen Azerbaycan Heyeti, daha İstanbul'a ilk geldikleri anda İtilaf askerlerinin sebep olduğu bazı sıkıntılar yaşamıştır. Hüseyinzade Ali Bey, Bekirağa Bölüğünde bir süre hapsedildikten sonra kurtulmuş²⁹⁵ ancak Ahmet Ağaoğlu İttihat ve Terakki Partisinin liderlerinden biri olduğu gerekçesi ile tutuklanarak Malta'ya sürülmüştür²⁹⁶. Bu şartlar altında Azerbaycan Heyeti, Paris'e gidiş için uzun süre vize beklemiştir. Bu süre zarfında İstanbul'da birçok görüşme yapmışlardır. Bu görüşmeler Osmanlı basınında geniş yer bulmuştur. Ali Merdan Bey'in İstanbul'a gelişinden iki gün sonra yapılan mülakatta, öncelikle Azerbaycan'ın teşkilatı ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının İtilaf Devletleri tarafından tasdik edilip edilmediği konusunda bilgi istenmiştir²⁹⁷.

Azerbaycan Heyeti, 24 Şubat tarihinde Hariciye Nazırı Mustafa Reşad Paşa ile görüşmüştür. Bu görüşmede Azerbaycan'ın bağımsızlığının tasdiki için Osmanlı Devleti'nin yardımına ihtiyaçları olduğu belirtilerek bu konuda Osmanlı Devleti'nin desteği istenmiştir²⁹⁸. Mondros Mütarekesinin etkilerinin Osmanlı Devleti üzerinde hissedilmeye başlaması ile birlikte Azerbaycan'a yardımlar minimum seviyeye inmiş ve diplomatik temsilci atanması da İtilaf Devletleri tarafından "Pan-Türkizm eğilimi" olarak görülmüştür²⁹⁹. Osmanlı Devleti, bu zor şartlar altında bile her türlü destek konusunda Azerbaycan Devleti'nin yanında olmaya çalışmıştır. Ancak Avrupa

²⁹⁴ Yasin Coşkun, "Azerbaycan'ın Paris Barış Konferansındaki Diplomatik Faaliyetlerine Bir Örnek: Azerbaycan ve İngiliz Heyetleri Arasındaki Görüşmeler", *1918'den Günümüze Azerbaycan 100. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Uluslararası Kongresi Bildiriler Kitabı*, Ed. Mehmet Topal, Rıza Mammadov, 26-27 Mayıs 2018 Eskişehir, s. 178.

²⁹⁵ Dursun Ali Akbulut, "Paris Barış Konferansı Yolunda Azerbaycan Cumhuriyeti", *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmalar Dergisi*, Yıl. 2, Kafkas Özel Sayısı, s. 29.

²⁹⁶ Nesip L. Nesipli, *a.g.e.*, s. 175.

²⁹⁷ *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, ..., s. 466-467.

²⁹⁸ "Azerbaycan Heyeti", *İkdam*, No: 7918, 25 Şubat 1335, s. 2.

²⁹⁹ Nesip L. Nesipli, *a.g.e.*, s. 172-173.

devletleri Osmanlı Devleti ile aynı görüşte değildi. Azerbaycan Heyetinin Paris'te yapılan görüşmelere katılmasına bile birçok zorluk çıkarmışlardı. Oysa bu dönemde aynı kaderi paylaşan Ermenistan ve Gürcistan temsilcileri gidiş konusunda izin almış ve Paris'te lobi faaliyetlerine başlamışlardır³⁰⁰. Yapılan görüşmeler ve geçen üç aya yakın sürenin ardından girişimler netice vermiştir. Ancak İngilizler Azerbaycan Heyetinin bütün azaları ile birlikte gitmelerine müsaade ederken Fransızlar Heyetten sadece iki kişinin Paris'e gidebileceğini bildirmiştir³⁰¹. 24 Nisan'da yayımlanan bir haberden anlaşıldığı üzere ilerleyen süreçte bu sorunun da aşılmasıyla birlikte, Azerbaycan Heyeti 23 Nisan tarihinde Paris'e doğru hareket ederek İstanbul'dan ayrılmıştır³⁰².

2. Azerbaycan'ın Bağımsızlığının Tanınmasının Osmanlı Basınındaki Yankıları

Bağımsızlığını ilan ettikten sonra tekrar Rusya'nın kontrolüne girmek istemeyen Azerbaycan Hükümeti, İtilaf Devletleri'nin Azerbaycan'ın yeniden Rusya'ya bağlanmasını öngören bir karar almasından endişe duymuştur. Azerbaycan Heyeti de Paris'te diplomatik faaliyetlerde bulunarak böyle bir olasılığın önüne geçmeye ve bağımsızlıklarının tanınmasını sağlamaya çalışmışlardır³⁰³. Bu konuda elde edilen ilk bilgi, 1 Haziran 1919 tarihli habere ait olup Paris'e ulaşan Azerbaycan ve Şimali Kafkas Heyetleri temsilcileri, Mösyö Wilson tarafından kabul edilmiş ve görüşmede heyetler memleketlerinin taleplerini iletmişlerdir³⁰⁴. Bununla birlikte Azerbaycan ve Şimali Kafkasya hükümetlerinin Paris temsilcileri; Gürcistan, Kuban ve Rusya'da yeni meydana gelmiş olan cumhuriyetlerinin temsilcileriyle birlikte 8 Ekim 1919 tarihinde barış konferansı reisi Mösyö Georges Clemenceau'ya bir mektup

³⁰⁰ Yasin Coşkun, a.g.m, s. 178.

³⁰¹ "Azerbaycan ve Kafkas Murahhasları Yarın Gidiyor", *Zaman*, No: 335, 14 Mart 1335, s. 1; "Azerbaycan ve İtilaf", *Yeni Gün*, No: 194, 18 Mart 1335, s. 2.

³⁰² *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, ..., s. 510.

³⁰³ Yasin Coşkun, a.g.m, s. 178.

³⁰⁴ "Azerbaycan ve Kafkas Murahhasları Reiscumhur Wilson Nezdinde", *Hadisat*, No: 152, 1 Haziran 1335, s. 1.

göndermişlerdir. Mektupta, Kafkasya'daki durum aktarılmış ve mektubu gönderen hükümetlerinin istiklalini tasdik etmeleri istenmiştir³⁰⁵.

Azerbaycan Heyetinin Paris'teki görüşmeleri ve faaliyetleri devam ederken Osmanlı basınında Azerbaycan sıklıkla yer almaya devam etmiştir. 27 Temmuz 1919 tarihli “*Sabah*” gazetesinin yapmış olduğu bir haberde “*General Denikin Bilahare Rus meclis-i Müessesanı tarafından tasdik olunmak şartıyla Azerbaycan'ın istiklalini tanıdığını ve Azerbaycan ahalisi tarafından Rus Ordusuna karşı bir hareket-i hasımane vaki olmadıkça Azerbaycan arazisine tecaviüz edilmeyeceğini ilan eylemiştir*” bilgisi yer almıştır³⁰⁶. 17 Eylül 1919 tarihli haberde ise Fransa Hariciye Nazırına yöneltilen bir soru üzerine verilmiş olan cevaptan Fransa'nın Kafkasya Cumhuriyetlerinin istiklallerini tasdik etmediği anlaşılmaktadır³⁰⁷. “*Vakit*” gazetesinin Azerbaycan'daki son durumlara dair yayınlamış olduğu 14 Ekim 1919 tarihli bir haberde, Azerbaycan Türklerinin barış konferansından çıkacak kararı sabırsızlıkla bekledikleri vurgulanmış olup eğer çoğunluğu Türk ve Müslüman olan bu devletin hakkı konferansta müdafaa edilmezse, Azerbaycanlıların kendi haklarını bizzat müdafaa edecekleri belirtilmiştir³⁰⁸.

Avrupalı devletlerin Azerbaycan hakkında vermesi beklenen karar, 18 Ocak 1920 tarihli gazete haberlerinde netleşmeye başlamıştır. İngiltere Fevkalade Komiserliği tarafından bildirilen 16 Ocak 1920 tarihli resmî telgraftan aktarıldığı şekliyle; “*Paris Meclis-i Alisi'nde bulunan Düvel-i Müttefika Mümessilleri tarafından Gürcistan ve Azerbaycan Cumhuriyetlerinin tesis ve tasdikine karar verdikleri resmen ilan olunur*” bilgisi, Azerbaycan'ın bağımsızlığı konusunu netleştirmiştir³⁰⁹. Sulh Konferansının 12 Ocak'ta yapmış olduğu toplantıda Lord Curzon'un teklifi ile

³⁰⁵ “Türk Dünyası Haberleri-Kafkasya Türkleri ve Sulh Konferansı”, *Türk Dünyası*, No: 57, 24 Teşrinievvel 1335, s. 3.

³⁰⁶ *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, ..., s. 519.

³⁰⁷ *Aynı eser*, s. 529-530.

³⁰⁸ “Kafkasya'da Son Vaziyet”, *Vakit*, No: 700, 14 Teşrinievvel 1335, s. 3. Bu haber, Şerif bey isimli biri tarafından Vakit gazetesi muharririne verilmiş olan beyanattan aktarılmıştır.

³⁰⁹ “İngiliz Fevkalade Komiserliği Tarafından Tebliğ-i Resmîdir: Maveray-yı Kafkas Cumhuriyetleri”, *İleri*, No: 729, 18 Kânunusani 1336, s. 1; “Maveray-yı Kafkas Cumhuriyetleri”, *İkdam*, No: 8238, 18 Kânunusani 1336, s. 1; “Maveray-yı Kafkas Cumhuriyetleri'ni Düvel-i Müttefika Resmen Tanımıştır”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2962, 18 Kânunusani 1336, s. 4.

Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetlerinin bağımsızlıkları tasdik edilmiştir³¹⁰. Bununla birlikte basına yansıyan 10 Şubat tarihli telgraftan elde edilen Japonya'nın da Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıdığı bilgisi kamuoyu ile paylaşılmıştır³¹¹.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettiği dönemde Batum Görüşmelerinin neticeleri arasında aktarılmış olan durum şimdi bağımsızlığın tasdiki ile büyük bir etki yaratmıştır. Birçok gazete bu habere dair bilgiler paylaşmıştır. “Yeni Gün” gazetesi bu haberi “*Türklük Âleminde Mesut Bir Hadise: Azerbaycan'ın İstiklalinin Tasdiki*” başlığı ile duyurmuştur. Haberde, “*Cenab-ı Hakk'a şükürler ki ahval ve hadisat Türkiye'nin bu elim ve feci günlerinde de Türkleri ümitvar ve müteselli edecek mesut bir tezahüre vücut verdi*” ifadeleri ile Türkiye'nin yaşadığı bu zor günlerde alınan haberin umut verici olduğuna vurgu yapılmıştır. Bu haberin sadece Azerbaycan Türkleri için değil, bütün Türk tarihinin en mesut günlerinden biri olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca haberde, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması “*Türklüğün mevcudiyetinin tanındığının göstergesi olarak görülmüştür. Son olarak Azerbaycanlı kardeşlerimi bu muvaffakiyetlerinden dolayı bütün kalbimiz, ruhumuz, mevcudiyetimizle ve kemal-ı heyecan ile tebrik ederek, bu haberin umum Türklüğün istiklali hususunda hayırlı bir vasıta olmasını temenni etmiş*” ifadelerine de yer verilerek duyulmuş olan mutluluk ve heyecan dile getirilmiştir. Bununla birlikte haberde; Nesip Bey Yusufbeyli, Mehmed Emin Resulzade, Fethali Han Hoyski ve Ali Merdan Topçubaşı'nın yanı sıra Azerbaycan Millet Meclisi binası ile Bakü İstasyon binasının resimleri paylaşılarak haklarında kısa bilgiler verilmiştir³¹².

“Vakit” gazetesi Azerbaycan'ın istiklalinin tasdiki sonrası yayınladığı makalede, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması başarısını Şark siyaseti taraftarlarının rakiplerine karşı kazanmış oldukları bir üstünlük olarak yorumlamıştır. Ayrıca Azerbaycan'ın bugünkü vaziyetine değinilmiştir. Sınırları, nüfusu, hükümet

³¹⁰ “Azerbaycan ve Gürcistan İstiklalinin Tasdiki Haberi”, *Yeni Gün*, No: 303, 18 Kânunusani 1336, s. 1-2.

³¹¹ “Azerbaycan İstiklali Japonya Tarafından Tasdik Edildi”, *İkdam*, No: 8263, 12 Şubat 1336, s. 1.

³¹² “Türklük Âleminde Mesut Bir Hadise: Azerbaycan'ın İstiklalinin Tasdiki”, *Yeni Gün*, No: 303, 18 Kânunusani 1336, s. 1. Resimler için bkz: Ek 7.

şekline dair bilgiler ile eğitim, kültür vs. alanlarda yapılan faaliyetler hakkında da bilgi verilmiştir³¹³.

“İkdam” gazetesinde kaleme alınmış olan makalede, Azerbaycan’ın istiklal süreci aktarılmış ve Azerbaycan’ın bağımsızlığının Paris Konferansında tasdik edilmesiyle meydana gelen yeni Türk devletinin bütün Türkleri mesut ettiği belirtilmiştir. Ayrıca bu zorlu istiklal mücadelesinde Rusya’nın uyguladığı baskılara karşı *milli esaslar ve milliyetperverlik* fikirleriyle karşılık verildiği aktarılmıştır. Rusya’nın Azerbaycan Türklerini Şîlik ve Sünnîlik üzerinden mezhep çatışması ile vurmaya çalıştığı, bunun için Sünnî cemaatine ait sıbyan mektebine Ömer Mektebi, Şîi cemaatine ait sıbyan mektebine de Ali Mektebi diyerek düşmanlık yaratmaya çalıştığına değinilmiştir. Ancak Azerbaycan Türklerinde “*Hiss-i Milli ve Vicdan-ı Milli o derecede uyanmıştır ki bu köhne silahı etkisiz hale*” getirmiş olduğundan bahsedilmiştir. Azerbaycan’ın millî düşünceler içerisinde demokratik bir cumhuriyet olmasına değinerek büyük mücadelelerle elde etmiş oldukları bağımsızlığı tebrik etmiş ve makale tamamlanmıştır³¹⁴. Bu dönemde sadece Azerbaycan’ın bağımsızlığı ile ilgili haberler değil; Azerbaycan’ın şimdiki sınırları, coğrafyası, komşuları ile ilişkileri, eğitim, kültür, sanat vb. alanlardaki faaliyetlerine dair birçok bilginin aktarıldığı makaleler yer almıştır³¹⁵.

Daha önce aktarılan gazetelerde olduğu gibi “*Tasvir-i Efkâr*” gazetesi de Azerbaycan’ın bağımsızlık haberinde, Türklük âleminin içinde bulunduğu vahim zamanlarda bir Türk hükümetinin kurulmasının ve tasdik edilmiş olmasının mutluluğuna vurgu yapmıştır. Ayrıca Azerbaycan ve Gürcistan hükümetleri hakkında bilgiler aktarılacak kamuoyu bilgilendirilmeye çalışılmıştır³¹⁶. 25 Ocak 1920 tarihli nüshada da Azerbaycan’ın bağımsızlığının tasdik edilmesi sebebiyle Azerbaycan’ın

³¹³ “Azerbaycan ve Gürcistan İstiklalinin Tasdiki: Büyük Şark Siyasetinde Esaslı Tahavvül Emareleri”, *Vakit*, No: 792, 19 Kânunusani 1336, s. 1. Gazetenin bu haberinde Azerbaycan Bakü’den bir cadde ve Nesib Bey Yusufbeyli’nin resimde yayınlanmıştır. Resimde Nesib Bey Yusufbeyli’yi Azerbaycan Reis-i Cumhuru olarak tanıtmışlardır. Ancak Nesib Bey bu dönemde Reis-i Cumhur değil Başbakan olarak görev yapmaktadır.

³¹⁴ “Azerbaycan ve Gürcistan’ın İstiklalinin Tasdiki-Azerbaycan İstiklali”, *İkdam*, No: 8239, 19 Kânunusani 1336, s. 1.

³¹⁵ “Azerbaycan ve Gürcistan’ın İstiklalinin Tasdiki-Azerbaycan ve Gürcistan’ın Vaziyeti”, *İkdam*, No: 8239, 19 Kânunusani 136, s. 1.

³¹⁶ “Azeri ve Gürcü Hükümetleri’nin Resmen Tasdiki”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2963, 19, Kânunusani 1336, s. 1.

hudutları, nüfusu, doğal kaynakları ve millî talepleri gibi başlıklar altında toplamış oldukları bilgileri yayınlayarak kamuoyunu bilgilendirmişlerdir³¹⁷.

Bağımsızlık haberinin, Osmanlı kamuoyunda geniş bir etki ile yayılmış olmasının yanı sıra Azerbaycan basınındaki haberler de takip edilmiştir. Bu doğrultuda Azerbaycan Hükümeti Başbakanının milleti için yayınlamış olduğu hitabe, Osmanlı basınında yer almıştır³¹⁸. Azerbaycan gazetelerinden “İstiklal”den alınmış olan bir metin basında yer almış ve Azerbaycan’ın gençlerini geleceğe hazırladığı yorumu yapılmıştır. “İstiklal” gazetesinden alınarak “İkdam” gazetesinde yayınlanan bu metinde şu ifadeler yer almıştır:

*“Biz tarih-i istiklalimizi yazan nesil-i hazır bilmeyiz ki tarih-i istiklalimizin şanlı bir sahifesini bitirdik. Fakat kitab-ı istiklal daha yazılıp bitmemiştir. Asıl yazılacak sahifeler, şanlı ve şerefli sahifeler bundan sonra yazılacaktır. Bu yapraklar bütün dünya tarafından tasdik olunan istiklal yolundaki kahramanca müdafaamızı tasvir etmelidir. Bu tasvirat şeyinler değil şanlarla bezenmeli, kara ile değil kırmızı ile yazılmalıdır. Yani hariçten gelen amir kuvvetlere karşı istikbale göz yumarak teslim olmak değil, istiklale sarılarak kan dökmek, bütün düşmanlara karşı koymak gerek.”*³¹⁹

“Tanin” gazetesi tarafından yorumlandığı şekli ile bu satırlar Azerbaycan’ın geleceğine, istiklaline dair milletin ruhunda yeşerecek mücadele azmini oluşturmak için yazılmıştır.

Milli Mücadele’ye destek amacıyla çıkarılmış olan “Alay” gazetesi ise kardeş Azerbaycan’ın layık olduğu millî ve siyasî istiklale kavuşmalarından dolayı tebriklerini ileten bir haber yayınlamıştır. Ayrıca yakında bu “*milli saadetin şerefine bir nüsha yayınlayarak kardeş milletin büyük ve sevgili namına ithaf*” edeceklerini bildirmişlerdir³²⁰. Ancak “Alay” gazetesinin yayın hayatı uzun sürmemiştir. Sadece on iki (12) sayı çıkarabilmiş olan gazetenin sahiplerinden olan Aka Gündüz, İngiliz

³¹⁷ “Azerbaycan Hükümeti’nin Tasdiki Münasebetiyle”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2969, 25 Kânunusani 1336, s. 1-2.

³¹⁸ Başvekilin halkına hitabının tamamı için bkz.: “Azerbaycan’ın Bayramı: İstiklalin Tasdiki Münasebetiyle Azerbaycan Başvekilinin Milletine Bir Hitabı”, *İkdam*, No: 7262, 11 Şubat 1336, s. 1.

³¹⁹ “Azerbaycan’ın Bayramı: İstiklalin Tasdiki Münasebetiyle Azerbaycan Başvekilinin Milletine Bir Hitabı”, *İkdam*, No: 7262, 11 Şubat 1336, s. 1.

³²⁰ “Kardeş Azerbaycan’ın İstiklalini Tebrik”, *Alay*, No: 3, 24 Kânunusani 1336, s. 8.

işgal güçlerine karşı direniş gösteren Türkçü-Milliyetçi aydınlar arasında görüldüğü için sürgüne gönderilmiş ve böylece gazete kapanmıştır³²¹. Bu hadise Azerbaycan'ın bağımsızlık haberlerinin nasıl bir ortamda tebrik edildiğini ya da kutlandığını anlamak için önemlidir. Çünkü dönem itibari ile gazetelerde yapılan Türklük vurgusu İngiliz işgal güçlerinin tepkisini çekebilir ve her an bir sürgün ya da tutuklama ile karşı karşıya kalınabilirdi.

Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasının; Osmanlı basınında da görüldüğü gibi çok olumlu etkileri olmuştur. Osmanlı Devleti açısından zor bir dönemde olunmasına rağmen basında, bu durum coşku ile karşılanmış ve Azerbaycan'daki gelişmeler her yönü ile kamuoyuna aktarılmaya çalışılmıştır. Azerbaycan kamuoyuna aktarılırken de gazetelerde özellikle Türklük vurgusunun yapıldığı görülmektedir. Bir yandan işgal altındaki İstanbul, bir yandan devam eden Millî Mücadele yıllarına denk gelen bu haberler millî duyguların canlandırılıp Türk Dünyası ile olan kardeşlik bağını güçlendirici bir etki yaratmış ve milletin içinde bulunduğu sıkıntılı dönemde bir umut ışığı olmuştur.

3. Basına Yansıdığı Şekli İle Azerbaycan'ın Bağımsızlığını Tebrikler

Azerbaycan'ın bağımsızlığının tasdiki Osmanlı basınında oldukça geniş yankı uyandırmıştır. Gazeteler sürekli makaleler yayınlayarak Azerbaycan hakkında bilgi vermiş, kardeşlik ve dindaşlığa vurgu yapmışlardır. Ayrıca devletin içinde bulunduğu zor ve sıkıntılı günlerde gelen bu haberin ortaya koymuş olduğu heyecanı yansıtmışlardır. Bu dönemde gazeteler sadece kendi haberlerine değil ayrıca İstanbul ve yurdun dört bir yanından gelen tebrik ziyaretlerine ve telgraflarına da yer vermişlerdir. Bu tebrikleri, İstanbul'da olanlar için bizzat ziyaretle gerçekleşmiş, İstanbul dışında olanlar için ise gazetelere göndermiş oldukları telgraflarla iletilmiştir.

Bağımsızlık haberlerinin yayınlanmaya başladığı günden itibaren tebriklerin de gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. İlk olarak karşılaşılan tebrikler haliyle İstanbul'da bulunanların yapmış oldukları ziyaretlerle gerçekleşmiştir. Bu doğrultuda

³²¹ Yaşar Zorlu, "Mütareke İstanbul'unda Mizah Gazetesi "Alay" ve Politik Tavrı", *NWSA-Humanities*, 10, (1), s. 16.

ilk ziyaret haberine “*Yeni Gün*” gazetesinin 18 Ocak 1920 tarihli nüshasında karşılaşılmıştır. Bağımsızlık haberinin alındığı 17 Ocak 1920 günü yapılan bu ziyaret, uluslararası bir tebrik ziyareti olmuştur. Haberi alan Lehistan Sefiri, Ermenistan ve Yunanistan temsilcileri, Azerbaycan temsilcisi Yusuf Bey Vezirli’ye giderek tebriklerini iletmişlerdir³²². Ermenistan ile yaşanmakta olan sorunlara rağmen Ermenistan temsilcisinin tebrik ziyaretinde bulunması da ayrıca önemli bir durumdur.

İlk günden itibaren başlanan tebrik ziyaretlerine ikinci gün İstanbul’da bulunan Azerbaycanlı tüccar ve talebeler eklenmiştir. Bu kişiler Sefarethaneye giderek Azerbaycan Hükümet temsilci Yusuf Bey Vezirli’ye tebriklerini bildirmişlerdir. Ayrıca aynı haberde resmî ve gayriresmî birçok kişinin ziyaret gerçekleştirdiğine değinilmiş, Azerbaycan Bayrağı ve Hükümet temsilcisi Yusuf Bey Vezirli’nin resimleri verilmiştir³²³. Bu ziyaretlerden bir kısmını Darülfünun Hukuk Medresesi öğrencileri yapmıştır. Gönderilmiş olan bir heyet ile Azerbaycan temsilcisi ziyaret edilerek *din ve ırk kardeşi* olarak gördükleri Azerbaycan Türklerinin istiklalini tebrik etmişlerdir³²⁴. Yine aynı tarihte Ziraat Mektebi Alisi Talebe Temsilcileri ve Darülfünun Edebiyat ve Hukuk Medreseleri Talebe Temsilcileri; Azerbaycan Sefarethanesine giderek kardeş milleti, istiklalinin tasdikinden dolayı tebrik etmişlerdir. Azerbaycan temsilcisi Yusuf Bey Vezirli’de teşekkür ederek Heyete istiklal şekerlemeleri ikram etmiştir³²⁵. Ayrıca ilerleyen tarihlerde Galatasaray Mektebi temsilcileri³²⁶, Darülfünun Dışçı ve Eczacı Mektepleri temsilcileri³²⁷, Aşiyân Müessesat-ı İlmiyesi temsilcileri³²⁸, İstanbul Sultanisi talebeleri adına bir heyet ve Orman Mekteb-i Alisi son sınıf öğrencilerinden Hamid ve Süleyman Efendiler de kardeş Azerbaycan’ın istiklalini arkadaşları adına tebrik etmişlerdir³²⁹.

³²² “Mümessillere Tebrikat”, *Yeni Gün*, No: 303, 18 Kânunusani 1336, s. 2.

³²³ “Kardeş Azerbaycan’ın İstiklali”, *Yeni Gün*, No: 304, 19 Kânunusani 1336, s. 1.

³²⁴ “Azerbaycanlıları Tebrik”, *Vakit*, No: 793, 20 Kânunusani 1336, s. 3.

³²⁵ “Azerbaycan İstiklalinin Tebriki”, *Vakit*, No: 794, 21 Kânunusani 1336, s. 3;

³²⁶ “Azerbaycan Mümessilliği’nde Tebrik Ziyaretleri”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2968, 24 Kânunusani 1336, s. 3.

³²⁷ “Azerbaycan İstiklalini Tebrik”, *İkdam*, No: 8245, 25 Kânunusani 1336, s. 3.

³²⁸ “Azerbaycan İstiklali ve Gençlerimiz”, *Vakit*, No: 799, 28 Kânunusani 1336, s. 3; “Azerbaycan İstiklali ve Aşiyân Mektepleri”, *Yeni Gün*, No: 313, 28 Kânunusani 1336, s. 2.

³²⁹ “Azerbaycan İstiklalini Tebrik”, *Vakit*, No: 801, 30 Kânunusani 1336, s. 3.

Öğrencilerin Azerbaycan'ın bağımsızlığından duydukları heyecan ve memnuniyet yapmış oldukları ziyaretlerle kendini göstermektedir. Ziyaretlerle birlikte Edebiyat Fakültesi Medresesi Talebeleri Derneği, Azerbaycan'ın bağımsızlığını bir beyanname yayınlayarak kutlamışlardır. Basına aktarılmış olan beyanname şu şekildedir:

“Kitaplarımızı mekteplerimizin sıraları üzerinde kapayarak hudutlara, silah başına koştığımız zamanlarda Türk'ün geniş bir kurtuluş imanı ile atıldığı harbin elim bir mağlubiyetle neticelenerek bizi nihayetsiz ıstıraplar ve mânialar içinde bırakacağını hiç de tahmin etmemiştik. Yurdumuzun seda-yı istimdadına icabetle kanlarımızı onun uğrunda büyük bir israf ile akıtmış ve bu esnada yalnız ve yalnız mukaddes ordularımızın üzerinde zafer güneşinin tuluuna beklemiştik. Bu güneşin yedi yüz senelik Osmanlı saltanat tarihinin görmediği bir tarzda doğması elbette bizi ye's ve eza içinde bırakacak ve bıraktı. Hala bu ye's ve eza kalbimizi kanatıyor, yaralıyor. Bununla beraber Türk tarihinin diğer sahifelerini açmamış olsak bile altı yüz doksan dokuzdan beri vücuda getirdiği Şehname'de bizi yıkan ve ezen emellerimize mukabil teselli bulabilirdik. Hatta harbin en feci, en kanlı sahnesini teşkil eden Çanakkale'nin ila ettiği abide-i zafer önünde gurur ve ihtiyaç duyarak bütün mazimiz inkar edilse bile bu küçük misalde ruhumuzun kudret ve resanetini anlardık. Fakat Türk'ün şimdiye kadar böyle acı bir inhizama düşer olması ruhumuzu bu defa engin bir kederle sardı, bu yumruklarla dağılan kuvvet ise bir ordu değil bir saltanat, yıllardan beri kin ve ihtirası Türk kanıyla söndüren bir saltanat tarihi idi. O saltanat tarihi ki bütün azamet ve haşmeti, şan ve şevketi ince ve zayıf Türk kemiklerinin üzerinde yükselmişti. Biz onu yıkmak ve devirmekle hayatımızı, istiklalimizi, istikbalimizi kurtarmıştık. Başkasını mahkum ettiğiniz bu akıbet bizim son devirden alacağımız yegane tesellidir. Biz ne derece mesut, müreffeh, müstakil ve hakim yaşamak istersek, diğer milletlerin esareti altında mazlum kalan kan ve din kardeşlerimizin de o kadar mesut ve müstakil olmasını isteriz. Bu samimi arzu, mağlubiyetimizle millî bünyemizin zedelenmiş olmasına rağmen harbe iştirakimizle husul bulmuş, işte Azerbaycan ilan-ı istiklal etmiştir. Bugün bu istiklalin tasdik edildiğini görüyoruz. Bu mübarek hadise gözlerimiz yaşartıyor. Ağır ve acı felaketlerimiz arasında en kıymetli ve en büyük tesellimiz oluyor. Bu başlangıç, şimdiye kadar bu istiklalin tasdikinde gösterilen

*tereddütlerden sonra, şüphesiz, Türk'ün atisi için bir fal-ı hayırdır. Darülfünun Edebiyat Medresesi Talebe Derneği bugün bu istiklalin kuvvetli ve mübarek olmasını bütün kuvvetiyle temenni eyler ve kıymetli Türk kardeşlerimizi kalbimizin bütün samimiyetiyle tebrik eyleriz*³³⁰.

Görüldüğü gibi Edebiyat Fakültesi öğrencileri de memleketin içinde bulunduğu kötü durumdan bahsetmiş, girmiş oldukları mücadelenin neticesinde yaşamış oldukları üzüntülere değinmişlerdir. Ancak kendileri kadar kan ve din kardeşlerinin de bağımsızlıklarını düşündüklerini belirtmiş ve Türk'ün geleceği için bağımsızlığın tasdikini hayırlı bir haber olarak görmüşlerdir.

Öğrenci heyetlerinin yapmış oldukları tebrik ziyaretleri ile birlikte birçok dernek ve cemiyet de çeşitli zamanlarda ziyaretlerde bulunmuşlardır. 20 Ocak 1920 tarihinde Çiftçiler Derneği Heyet-i Mezburesi, yapmış oldukları toplantıda Azerbaycan'ın istiklalinin bütün çiftçiler namına tebrik edilmesi kararını almışlardır. Bu karar doğrultusunda Doktor Mustafa Hulusi Bey'in başkanlığında bir heyet Azerbaycan Hükümeti temsilcisini ziyaret etmiştir³³¹. 22 Ocak tarihinde ise “*Yeni Gün*” gazetesinde İhtifal-i Millî Heyeti reisi Mehmed Ziya Bey aracılığı ile heyet adına gönderilen bir telgraf yayınlanmıştır. Telgraftan aktarıldığı şekli ile bağımsızlığın tasdiki “...*Azerbaycan Türk Hükümeti'nin istiklali Müslüman ve Türk âlemi için pek mesut ve şerefli bir hadise...*” olarak görülmüş, heyet adına tebriklerinin iletildiği bildirilmiştir³³². Bir diğer tebrik ise 1911 yılında faaliyete geçen Cemiyet-i Sufiyye'den³³³ gelmiştir. Cemiyetin, yapmış olduğu toplantıda Azerbaycan temsilcisi Yusuf Bey Vezirli'ye bağımsızlığının tasdikini tebrik etmek için bir heyet göndermeye karar verdiği bilgisi basına yansımış³³⁴ ve bu görüşme 24 Ocak 1920 tarihinde

³³⁰ “Azerbaycan Hakkında Edebiyat Medresesi Talebe Derneği'nin Beyannamesi”, *İleri*, No: 732, 21 Kânunusani 1336, s. 2.

³³¹ “Azerbaycan İstiklalinin Tebriki”, *Vakit*, No: 794, 21 Kânunusani 1336, s. 3; “Darülfünunluların Tebrikatı”, *Yeni Gün*, No: 306, 21 Kânunusani 1336, s. 1;

³³² “Azerbaycan Hakkında-Bir Tebrik Telgrafı”, *Yeni Gün*, No: 307, 22 Kânunusani 1336, s. 2.

³³³ Ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Kaya, “Cem'iyet-i Sûfiyye”, *DİA*, C. VII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 335.

³³⁴ “Azerbaycan Mümessilini Tebrik”, *Yeni Gün*, No: 308, 23 Kânunusani 1336, s. 3.

gerçekleştirilmiştir³³⁵. Ayrıca Posta ve Telgrafçılar Teavün Cemiyeti³³⁶, Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti³³⁷, Darümuallimin ve Muallimat Mezunları Cemiyetleri de ayrı ayrı ziyaretlerde bulunarak kardeş milletin istiklalini tebrik etmişlerdir³³⁸.

Merkezi İstanbul'da bulunan ve mütareke dönemi cemiyetlerinden biri olan Türk Teali Cemiyeti³³⁹ Merkez-i Umumi azasından Ahmed Şadi Bey'in başkanlığındaki bir Heyet de Yusuf Bey Vezirli'yi ziyaret ederek tebriklerini bildirmiştir. Heyet, ziyaretin ardından "Yeni Gün" gazetesine bir tebrik metni vermiştir. Bu metin, gazetenin 8 Şubat 1920 tarihli nüshasında yayınlanarak kamuoyu ile paylaşılmıştır. Metin aşağıda aktarılmıştır:

*"Gaye ve maksadı Türklüğün dinen, ahlaken ve maarifen terakki ve tealisine hadi Türk Teali Cemiyeti öz kardeşi olan ve sevgili Asya'mızın diğer yurdunda sakin bulunan Azerbaycan Türk Hükümet-i İslamiyesi'nin nail-i istiklaliyetini kemal-ı şevk ve hahişle karşılar ve hart bir surette tebrik ile ila-yevmi'l-kıyame devam-ı şevket ve saltanatı ve şanlı ecdadının ahfadı olan her iki Türk hükümet ve milletlerinin hemhal olarak âlem-i medeniyette yükselmelerini cenab-ı haktan niyaz eyler"*³⁴⁰.

Azerbaycan'ın bağımsızlığı için yapılan ziyaretlerin neredeyse tamamına yakını erkek temsilciler yapmıştır. Ancak 25 Ocak 1920 tarihinde İnas Sanayi-i Nefisesi adına dört kadın Azerbaycan Sefarethanesine giderek Yusuf Bey Vezirli'ye bizzat tebriklerini bildirmişlerdir³⁴¹. Bu kamuoyunda bağımsızlığın kadın erkek fark etmeksizin herkes tarafından büyük bir mutlulukla karşılandığını göstermektedir.

³³⁵ "Azerbaycan Mümessilliğinde", *Tasvir-i Efkâr*, No: 2969, 26 Kânunusani 1336, s. 2. (Gazetenin 25 ve 26 Kânunusani 1336 tarihli nüshalarına 2969 numarası verilmiştir. Sehven yapılmış bir hata olduğu düşünülmekle birlikte gazetede verilmiş olan numara kullanılmıştır.)

³³⁶ "Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Tebrik", *Yeni Gün*, No: 313, 28 Kânunusani 1336, s. 2.

³³⁷ "Azerbaycan İstiklalini Tebrik", *Yeni Gün*, No: 316, 31 Kânunusani 1336, s. 2.

³³⁸ "Azerbaycan'da İstiklal Şenlikleri-Darümuallimin ve Darümuallimat Mezunları Cemiyeti'nin Tebriki", *Vakit*, No: 807, 5 Şubat 1336, s. 3; "Azerbaycan İstiklalini Tebrik", *İleri*, No: 747, 5 Şubat 1336, s. 4.

³³⁹ Cemiyet Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: S. Esin Dayı, "Türk Teali Cemiyeti/Turk Teali Committee", *Atatürk Dergisi*, C. III, S. 4, s. 251-264.

³⁴⁰ "Azerbaycan İstiklalini Tebrik", *Yeni Gün*, No: 324, 8 Şubat 1336, s. 2; *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920, ...*, s. 680-681.

³⁴¹ "Azerbaycan İstiklalini Tebrik", *Peyam-ı Sabah*, (Peyam) No: 418, (Sabah, No: 10848), 27 Kânunusani 1336, s. 2; "Azerbaycan Mümessilleri'ni Tebrik", *Tasvir-i Efkâr*, No: 2971, 27 Kânunusani 1336, s. 4.

Dönem itibariyle, Millî Mücadele ve milliyetçi düşünceye karşı bir tavır takınmış olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası³⁴² da Azerbaycan'ın bağımsızlığını tebrik etmiştir. 28 Ocak 1920 tarihinde Fırkanın Merkez-i Umumi azası Zeynelabidin Efendi ile eski Edirne Valisi Salim Paşa, fırka adına Azerbaycan'ın istiklalini tebrik için Yusuf Bey Vezirli'yi ziyaret etmişlerdir³⁴³. Ayrıca Azerbaycan'ın istiklalini tebrik için Rusya Belediye Riyaseti ile Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti tarafından temsilciliğe tebrik telgraflarının gönderilmiş olduğu basına yansımış ancak telgrafın içeriği hakkında bilgi yer almamıştır³⁴⁴.

“İkdam” gazetesi Ankara'dan almış olduğu bir tebrik telgrafını “Azerbaycan İstiklali ve Anadolu” başlığı ile yayınlamıştır. Telgrafta “Öz Türk kardeşlerimizin istiklal-i siyasîlerinin bütün âlem-i medeniyetçe resmen ve katiyen kabulünden mütevellit meserrat-ı binihayemizi arz ile samimi ve kalbi tebriklerimizi takdim eyleriz” ifadeleri yer almıştır³⁴⁵. Bu haber Ankara merkezli devam eden Millî Mücadele'nin Azerbaycan'da gerçekleşen bu hadiseye uzak kalmadığını göstermektedir.

İstanbul dışından Kütahya Muallimin Cemiyeti “Yeni Gün” gazetesi vasıtasıyla Azerbaycan'ın bağımsızlığını tebrik etmiştir. Gönderilmiş olan telgrafta; “Kütahya muhit-i irfanı ırkan ve dinen pek mukaddes merbutiyetlerle alakadar olduğu sevgili Azerbaycan'ın tasdik-i istiklalini kalbi ve vicdani bir sevinçle tebrik ederek ihtiramat-ı faikesinin lütfen kabul buyurulmasını istirham eyler” ifadeleri yer almıştır³⁴⁶.

Yine İstanbul dışından, Kayseri İhtiyat-ı Zabitan Cemiyeti göndermiş olduğu telgrafla tebriklerini iletmiştir. “Yeni Gün” gazetesi tarafından yayınlanan tebrik telgrafi aşağıda aktarılmıştır:

³⁴² İttihat ve Terakki Fırkasına karşı yürütmüş olduğu muhalefet ile birlikte, Türkleri, İttihatçıların Türkçülük düşüncesi uğruna kırdırdığı suçlamasında bulunmuştur. Bu dönemde Milli Mücadele'yi yürütenlerin büyük kısmının Türk Ocaklı olduğundan hareketle en çok karşı çıktıkları kurum da yine Türk Ocağı olmuştur. Ali Birinci, “Hürriyet ve İtilâf Fırkası”, *DİA*, C. XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 509.

³⁴³ *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, ..., s. 660.

³⁴⁴ “Azerbaycan İstiklalini Tebrik”, *Yeni Gün*, No: 322, 6 Şubat 1336, s. 2.

³⁴⁵ “Azerbaycan İstiklali ve Anadolu”, *İkdam*, No: 8244, 24 Kânunusani 1336, s. 4.

³⁴⁶ “Azerbaycan'ı Tebrik”, *Yeni Gün*, No: 314, 29 Kânunusani 1336, s. 3.

“Türk mefkûresinin Şark âlemindeki ihyakar tecelliyatını tespit eden Azerbaycan Cumhuriyeti’nin teşekkülünü kardeş milletin evlatları olmak münasebetiyle takdis ve tebrik ederiz. Azerbaycan, kızıl elmanın İslam âlemi hakkındaki kuvvet ve kudretini ilan ediyor. Kardeşimize kalplerimizin ihtisasat-ı samimanesini iblağa tavassutunuzu rica eyleriz efendim”³⁴⁷.

Bütün bu tebriklere Azerbaycan Heyeti ise “İleri”, “Tasvir-i Efkar”, “Vakit” ve “Yeni Gün” gazeteleri aracılığıyla ayrıca teşekkürlerini iletmiştir³⁴⁸. 16 Şubat tarihinde ise Azerbaycan temsilcisi Yusuf Bey Vezirli, Hariciye Nazırı Sefa Bey’i ziyaret ederek Azerbaycan Hükümeti’nin tasdik edildiğini tebliğ etmiştir³⁴⁹.

Türkiye’nin Millî Mücadele yıllarında, alınmış olan Azerbaycan’ın bağımsızlığının tasdiki haberi; Türk basınında büyük bir sevinç ile karşılanmıştır. Basında yer alan makalelerin yanı sıra yapılan tebrik ziyaretleri, gönderilen telgraflarda yine gazetelerden takip edilebilmektedir. Yapılan ziyaretlerde, gönderilen telgraflarda ve yazılan makalelerde dikkat çeken önemli bir vurgu vardır. Oda ırk ve din kardeşliği vurgusudur. Öz kardeş olarak görülen Azerbaycan’ın bu başarısı kimileri tarafından Kızıl Elma’nın kuvvet ve kudreti, kimilerine göre Türklüğün geleceği için hayırlı bir haber olarak karşılanmıştır. Ancak ortak bir nokta var ki oda Türklük ve din kardeşliği vurgusunun bu zor şartlarda bile bir güç bulduğudur.

³⁴⁷ “Azerbaycan İstiklalini Tebrik”, *Yeni Gün*, No: 332, 16 Şubat 1336, s. 2.

³⁴⁸ “Azerbaycan Mümessilinin Teşekkürü”, *İleri*, No: 755, 13 Şubat 1336, s. 3; “Azerbaycan Mümessilinin Teşekkürat-ı Aleniyesi: Gazetemize Tevdi Edilen Varaka-ı Teşekkürîye”, *Tasvir-i Efkar*, No: 2987, 14 Şubat 1336, s. 2; “Azerbaycan Mümessil-i Siyasiliği’nin Teşekkürü”, *Vakit*, No: 815, 13 Şubat 1336, s. 2; “Azerbaycan Mümessilinin Teşekkürü”, *Yeni Gün*, No: 329, 13 Şubat 1336, s. 2.

³⁴⁹ “Azerbaycan Tasdik-i İstiklalini Tebliğ”, *İkdam*, No: 7268, 17 Şubat 1336, s. 3.

III. BÖLÜM

DÖNEMİN TÜRK DEVLET ADAMLARI VE AYDINLARININ AZERBAYCAN'IN BAĞIMSIZLIĞINA YAKLAŞIMLARI

A. Azerbaycan'ın Bağımsızlığının Tanınması ve Türk Devlet Adamlarının Tutumu

XX. yüzyıl hemen hemen her halk için olduğu gibi Azerbaycan halkı için de önemli gelişmelerin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. 1917 yılı Şubat ayında Çar rejiminin devrilmesiyle birlikte Azerbaycan'da da siyasî faaliyetler genişlemiş ve siyasî yaşam canlanmaya başlamıştır. Bu canlılık sonucunda Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde “Müslüman Millî Şûraları” kurulmuştur. Söz konusu Şûralar, millî ve siyasî alanda Müslüman ahaliyi etkilemiş ve Müslüman kuvvetlerini birleştirmeye çalışmıştır. Dönem itibariyle aydınlar tarafından farklı yollarla Azerbaycan'ın millî talepleri dile getirilmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda Azerbaycan'daki bağımsızlık hareketleri hızlanmış ve 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulmuştur³⁵⁰. Hükümetin kurulması ile birlikte teşkilatlanma yolunda Osmanlı Devleti'nin yardımına ihtiyaç duyulmuştur. Rusların Azerbaycan Türklüğüne indirdiği darbelerden biri de onları askerlik hizmetine almamış olmasıdır. Bu durum Cumhuriyet'in kurulduğu süreçte önemli bir sorun olarak karşılırlarına çıkmıştır³⁵¹. Azerbaycan Türkleri; hem Bakü'nün işgal altında olması hem de askerî teşkilatlanma konusunda desteklerine ihtiyaç duyduğu Osmanlı Devleti'ne, Batum Antlaşmasının³⁵² 4. maddesine dayanarak yardım talebini iletmiştir. Osmanlı Devleti tarafından hızla kabul edilmiş olan bu yardım talebi, Azerbaycan Millî Şûra üyeleri arasında bazı endişelere sebep olmuştur. Osmanlı'nın yardım amacıyla davet edilmesi bağımsızlığın elden gideceği endişesini doğurmuştur. Bazı üyeler, Rusya ile siyasî ilişkiler kurulması gerektiğini düşünürken Azerbaycan milliyetçileri ve sosyalist blok ise kayıtsız şartsız Türkiye'ye bağlılığı doğru bulmamıştır. Bu görüşlerde İlhakçı grup ise daha çok din

³⁵⁰ Kemal Özcan-Fatih Çolak, “1918 Yılında Kafkasya'da Bulunan Alman Heyeti'nin Azerbaycan'la İlgili Hazırladığı Raporlar”, *VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi, 13-15 Ekim 2015 Gence)*, C. II, Yay. Haz. Merve Uğur, Ankara 2017, s. 1318.

³⁵¹ Mehmet Emin Resulzade, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara 1951, s. 4-5.

³⁵² Batum'da Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında imzalanan antlaşmaların metinleri için bkz: *Birinci Dünya Savaşı Azerbaycan Osmanlı Arşiv Belgeleri*, Neşre Hazırlayanlar: Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov, TEAS Press, İstanbul 2018, s. 525-532.

adamları ve tüccarlardan oluşmakla birlikte Osmanlı Devleti'ne ilhakın savunuculuğunu yapmışlardır³⁵³.

Azerbaycan devletinin kuruluşuyla birlikte ortaya çıkan önemli sorunlardan biri teşkilatlanma ve uluslararası alanda bu durumun duyurulması konusu olmuştur. Bu doğrultuda Batum Görüşmeleri devam ederken dış siyaset faaliyetlerine başlanmış, devletlerarası ilişkilere katılmaya çaba gösterilmiştir. Hükümet kurulur kurulmaz Dış İşleri Bakanlığının ilk adımı, Batum Görüşmelerinde Osmanlı Heyeti Reisi Halil Bey'e Azerbaycan Millî Şûrasının ve Hükümetin kurulduğu bilgisi verilerek Osmanlı Devleti'ni haberdar etmek olmuştur³⁵⁴. Azerbaycan Hükümeti'nin bu teşkilatlanma süreci sürerken bir yandan da ilhakçıların etkisi kendini göstermeye başlamıştır. Batum'da görüşmelerin devam ettiği sırada buraya gelmiş olan ilhakçı gruplar, Osmanlı Devleti temsilcilerine ilhak taleplerini iletmişlerdir³⁵⁵. Batum'daki Osmanlı Heyetinin askerî üyelerinden Vehip Paşa karşılaşmış olduğu bu talepler doğrultusunda Başkomutanlık Vekâletine göndermiş olduğu tahriratta; *“Cenubi Kafkas Müslümanlarının müntahap vekilleri her gün kütle kütle nezd-i acizaneme geldiğinde, onlar, ‘biz ancak Türkiye’deki ırk ve din kardaşlarımızla aynı kay-u şart altında Devlet-i Osmaniye’ye tabi olmadıkça yaşayamayacağız’ diyorlar”* bilgisini iletmiştir³⁵⁶. Vehip Paşa kendi değerlendirmelerine yer vererek bölgedeki Müslümanların bir hükümet teşkil edemeyeceklerini ve derhal ilhak edilmeleri gerektiği yönünde tavsiyede bulunmuştur³⁵⁷.

Vehip Paşa'nın ilhak düşüncesine karşılık Halil Bey ise farklı düşünmektedir. Halil Bey kendisine ilhak talebini ileten temsilcilere hitap ettiği bir konuşmasında:

“Biz süngümüz ile Kafkasya'ya dayandık. Siz bize ilhak olmak istemeseydiniz de biz sizi süngü zoru ile ilhak ederdik. Ancak buna imkân yoktur. Bizim birleşmemizi

³⁵³ Selma Yel, “Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?”, *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 24, s. 568.

³⁵⁴ Cemil hasanlı, *a.g.e*, s. 98.

³⁵⁵ Ayrıca bu talepler çeşitli vasıtalarla Osmanlı hükümetine de gönderilmiştir. Gönderilmiş ilhak talepleri için bkz: *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 Osmanlı Arşiv Belgeleri*, Neşre Hazırlayanlar: Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov, TEAS Press, İstanbul 2018, s. 99-120.

³⁵⁶ Qiyas Şükürov, *a.g.m*, s. 54.

³⁵⁷ *Birinci Dünya Savaşı Azerbaycan Osmanlı Arşiv Belgeleri*, ..., s. 518-519.

ne düşman ve de dost devletler kabul eder. Biz size yardım ediyoruz ve edeceğiz. İstiklaliyet kurup, müstakil yaşamanız için lüzumu kadar askerimizi göndereceğiz. Her cihetçe yardım edeceğiz. Kendi vatanımız gibi, sizin vatanınızı da koruyacağız. Evlerinize dönün ve kurulacak istiklaliyeti destekleyiniz” diyerek ilhak düşüncesinde olmadığını aksine bağımsızlığı desteklemek adına gereken adımların atılacağını ifade etmiştir³⁵⁸. Halil Bey’in bu görüşü Osmanlı Hükümeti’nin ortaya koymuş olduğu iradenin bir yansımasıdır. 24 Mayıs 1918 tarihinde Batum Görüşmelerinde Halil Bey, Sadrazama göndermiş olduğu telgrafta Kafkas Müslümanları ile ya bağımsızlık ilan edip antlaşma imzalanacağını ya da ilhak talepleri doğrultusunda hareket edilerek bölgenin ilhak edileceğini bildirmiştir. Halil Bey, ahalinin her iki durumdan da memnun olacağını bildirmiş ve bu iki durumdan hangisine uygun bir siyaset takip etmesi gerektiğini sormuştur. 25 Mayıs 1918 tarihli cevabında Talat Paşa, Müslümanlarla ayrı bir antlaşma imzalanmasının münasip olduğunu iletmiştir. Ayrıca Gürcülerin bağımsızlık ilan etmeleri halinde Şimalî ve Cenubî Kafkasya Müslümanlarının da bağımsızlık ilan etmelerinin uygun görüldüğü bildirilmiştir³⁵⁹. Enver Paşa ise 26 Mayıs 1918 tarihinde gönderdiği telgrafta; Gürcistan’ın istiklali halinde Cenubî Kafkas Müslümanlarının da merkezi Gence olmak üzere istiklallerini ilan edeceklerini, Halil Bey vasıtasıyla Osmanlı Hükümeti’ne bildirmelerini, ancak Şimalî ve Cenubî Kafkas Müslümanlarının birleşerek daha güçlü bir İslam kütlesinin meydana getirileceğini bildirmiştir³⁶⁰. Enver Paşa, Kafkasya’ya ayrı bir önem vermekte ve kuzeydoğudan gelecek olan saldırılara karşı Türkiye’nin güvenliğini sağlamayı amaçlamaktadır. Bu düşüncelerle 25 Mayıs 1918 tarihinde Gence’ye ulaşmış olan Nuri Paşa’nın yetki belgesinde de ilhak tartışmalarına sebep olacak herhangi bir madde bulunmaması da Enver Paşa’nın bağımsızlık taraftarı olduğunun bir göstergesidir³⁶¹.

Bu görüşmelerin ardından 26 Mayıs 1918 tarihinde Gürcistan, ardından da Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir. Talat Paşa, Halil Bey’den Cenubî Kafkas Müslümanlarının istiklal için teşebbüs edip etmediklerini sormuştur. Halil Bey’in 30

³⁵⁸ Qiyas Şükürov, *a.g.m*, s. 57.

³⁵⁹ *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 Osmanlı Arşiv Belgeleri*,..., s. 181-184.

³⁶⁰ *Birinci Dünya Savaşı Azerbaycan Osmanlı Arşiv Belgeleri*, ..., s. 517.

³⁶¹ Selma Yel, *a.g.m*, s. 571-572.

Mayıs 1918 tarihli telgrafından anlaşıldığı üzere, aynı tarihte kendisine Hükümetin kurulduğu bilgisi verilmiştir³⁶². Halil Bey, 6 Haziran 1918 tarihinde Sadrazam Talat Paşa'ya göndermiş olduğu şifreli telgrafta bölgedeki hükümetlere dair bilgi vermiştir. Ermeni ve Gürcülerin hükümet kurmak için gerekli kadroya sahip olduğunu ancak Azerbaycan'ın gerekli kadroya sahip olmadığını bildirmiştir. Bu durumun, Çarlık rejiminin uyguladığı politikaların başarısından ve Müslümanların eğitimsiz bırakılmış olmasından kaynaklandığını dile getirmiştir. Ayrıca Azerbaycan'da kurulmuş olan Hükümetin; sosyalist ve cumhuriyetçi kişilerin elinde olduğuna, Hükümetin bu şahısların elinde kalmasının halk arasında kriz oluşturacağına değinilmiştir. Ayrıca Hükümetin şeklen bu kişilerin elinde kalmasında bir mahsur görmediğini de bildirmiştir. Ancak güçlü ve faal birinin sefir olarak gönderilmesi ve yine tecrübeli beş on kişinin Azerbaycan'ın çeşitli yerlerine gönderilerek bu Hükümetin kontrolde tutulması gerektiğini ifade etmiştir. Sefir olarak gönderilecek kişi için de İzmir Valisi Rahmi Bey'i tavsiye etmiştir. Halil Paşa bu görüşlerini bildirdikten sonra Hükümetin gayretini göstermek ve işini kolaylaştırmak için askerî yapılanmanın "Azerbaycan Hükümeti Askeri" adıyla oluşturulmasını ve Nuri Paşa'nın yerine daha ılımlı, daha tecrübeli birinin getirilmesini önermiştir³⁶³. Halil Bey'in bu taleplerine bakılarak bağımsız Azerbaycan'ın siyasî varlığının daha uzun sürmesini ve bölgedeki Osmanlı varlığının da siyasî olarak hissettirilmesini amaçladığı düşünülebilir.

Yine bu dönemde Hariciye Nazırı Nesimi Bey ise; Gürcülerin Almanların desteğini alarak istiklal ilan ettiğinden, Müslümanların da bağımsızlığını ilan etmekte olduğundan bahsetmiştir. Gürcülerin istiklalinin Almanlarca tasdikiyle birlikte Kafkasya Müslümanlarının istiklalinin onayının da mümkün olacağına değinerek meydana gelen bu ortamdan fayda sağlamayı düşünmüş ve bağımsızlık vurgusu yapmıştır³⁶⁴.

Cemal Paşa ise hatıratında, Kafkaslarda bir Ermeni devleti kurulmasına karşı olmadığını ve bu hükümetin bölgede kurulan Azerbaycan ve Gürcistan hükümetlerinin topraklarına göz dikmemesi gerektiğini belirtmiştir. Azerbaycan'ın ve Güney

³⁶² *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 Osmanlı Arşiv Belgeleri, ...*, s. 196.

³⁶³ *Aynı eser*, s. 280-281.

³⁶⁴ *Aynı eser*, s. 195.

Kafkasya’da meydana gelen hükümetlerin tek gayelerinin, harap olan şehirlerini imar etmek ve hükümetlerini güçlendirerek “*Moskof Felaketinin*” yeniden bu coğrafyaya inerek bölgeyi harap etmesinin önüne geçmek olması gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca Cemal Paşa; Kafkasya’da meydana gelen Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya hükümetlerinin bir ittifak yaparak Rusya’ya karşı bir set oluşturması gerektiğini de aktarmıştır. Bu ittifak sayesinde karışıklık yuvası halindeki bölgenin, yirmi seneye kalmaz bayındır hale geleceğini ifade etmiştir³⁶⁵.

Azerbaycan’ın bağımsızlığına Osmanlı devlet adamlarının yaklaşımı bu şekilde olmuş ve yine bu şartlar altında karşılıklı antlaşmalar imzalanmıştır. Osmanlı ile Azerbaycan devletleri arasında Batum’da karşılıklı olarak dört antlaşma imzalanmıştır. Bu dört antlaşma, bağımsız iki devlet arasında imzalanan ve Türkçe kaleme alınan metinlerden meydana gelmiştir. Bağımsız Azerbaycan’ın imzalamış olduğu ilk antlaşma olmasının yanında Osmanlı Devleti, Azerbaycan’ı bu antlaşma ile tanıyan ilk devlet olmuştur³⁶⁶. Ayrıca Osmanlı Devleti, İstanbul’da düzenlenmesi kararlaştırılan görüşmelerde Azerbaycan ve diğer iki Kafkas hükümetinin sınırlarının belirlenmesi konusunda destek olmaya da çalışmıştır³⁶⁷.

Bu antlaşmalarla Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasındaki dostluk ilişkileri geliştirilmiş, teşkilatlanma yolunda Azerbaycan’a her türlü destek verildiği gibi, Bakü’nün işgalden kurtarılması için de gerekli askerî yardımlar yapılmıştır. Ancak Azerbaycan devletinin önemli bir sorunu olan uluslararası alanda tanınma konusu ise çok ileri bir tarihte, bağımsızlığını ilan ettikten yaklaşık yirmi ay sonra gerçekleşmiştir. Bu süre zarfında Bakü düşmandan kurtarılmış, devlet teşkilatı geliştirilmiş, millî eğitim vs. gibi birçok alanda Azerbaycan kendini tamamlamaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti teşkilatlanma konusunda vermiş olduğu desteği, bağımsızlığın tanınması noktasında da sürdürmüş ve bu konuda çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Öte yandan İstanbul’da yapılması planlanan görüşmelerin yapılamaması üzerine burada bulunan Azerbaycan Heyeti geri dönmüştür. Azerbaycan Hükümeti ise

³⁶⁵ Cemal Paşa, *Hatırat (1913-1922)*, Yay. Haz. Ahmet Zeki İzgöer, Dün Bugün Yarın Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 2012, s. 376-378.

³⁶⁶ Enis Şahin, *a.g.m.*, s. 87.

³⁶⁷ A.M., *a.g.e.*, s. 43.

Ali Merdan Topçubaşı'yı İstanbul, Berlin ve Viyana ile Ermenistan ve Gürcistan nezdinde büyükelçi olarak tayin etmiştir. Bu doğrultuda 1918 yılı Eylül ayı sonlarında İstanbul'a gelen Ali Merdan Topçubaşı, siyasî konularda görüş alışverişinde bulunmuştur. Osmanlı Devleti; Mehmet Emin Resulzade gibi Ali Merdan Topçubaşı'yı da samimiyetle kabul etmiş, Azerbaycan'a mümkün olan her türlü yardıma hazır olduğunu bildirmiştir. Ali Merdan Topçubaşı'nın Sadrazam Talat Paşa ile 2 Ekim 1918 tarihinde yaptığı görüşmede, Talat Paşa Berlin ziyaretinde Azerbaycan'ın çıkarları doğrultusunda görüşmeler yaptığı bilgisini kendisine vermiştir. Osmanlı devlet adamları ile yapmış olduğu diğer görüşmelerde de Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması konusunda gerekli destek elde edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda şartların değişmesiyle birlikte Ali Merdan Topçubaşı'nın temas halinde olduğu eski hükümet yetkilileri yurdu terk etmek zorunda kalmıştır. Ancak değişen bu şartlara rağmen Ali Merdan Topçubaşı Dışişleri Müsteşarı Reşat Hikmet ile görüşmüş ve bu görüşmeden sonra Bakü'ye göndermiş olduğu mektupta Reşat Hikmet Bey'in sözlerini şu şekilde aktarmıştır: *“Siz doğru hareket ediyorsunuz. Bağımsızlığın tanınmasını sağlamak lazımdır. Sizin bize başvurunuz bizi rikkate getiriyor, düştüğümüz duruma rağmen, biz size yardımdan imtina edemeyiz”*.

Bu düşünceler altında ve Mondros Mütarekesinin etkilerinin iyice hissedilmeye başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti, müttefiklere tam bağımlı bir duruma gelmiştir. Bu durumun meydana gelmesinin ardından ise Azerbaycan'a yardımlar minimum seviyeye inmiş ve diplomatik temsilci atanması da *“Pan-Türkizm eğilimi”* olarak görülmüş ve kabul edilmemiştir³⁶⁸.

I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından galip devletler savaş sonrası dünyanın önemli meselelerini çözmek için Paris'te uluslararası bir konferans düzenlenmesine karar vermişlerdir. Bu konferans büyük bir fırsat olarak değerlendirilmiş ve burada Azerbaycan'ın bağımsızlığı büyük devletler tarafından tasdik edilmiştir. Bu haber fiilen işgal altında olan İstanbul'da büyük bir sevinç ile karşılanmış, basında bu haber birçok gazetenin manşetinde yer alarak uzun süre kamuoyunda kalmıştır. Bağımsızlığın tasdiki haberi, Meclis-i Mebusan'ın 22 Ocak

³⁶⁸ Nesip L. Nesipli, *Kuzey Azerbaycan İstiklâlden ...*, s. 172-173.

1920 tarihli oturumunda Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey tarafından verilmiş olan bir teklif ile gündeme gelmiştir. Tunalı Hilmi Bey Azerbaycan Hükümeti'nin istiklalinin tasdik edilmesi sebebiyle bir tebrik telgrafi düzenlenmesini talep etmiştir. Bu talep üzerine söz alarak *“İstiklalimize ait bir cidalin neticesine, akıbet bizim atasözlerimizden biri tecelli etti: “Güneş Balçıkla Sıvanamaz” Evet; güneş balçıkla sıvanmadı, hakikat tecelli etti; Azerbaycan istiklali tanındı. Birçoklarımız İstanbulumuzun, istiklalimizin elden gideceğinden korkuyorlar daima tekrar ettiğim bir söz var o da “Türk ölse de ölmez”.*

Tunalı Hilmi Bey sözlerinin devamında;

*“Benim istiklalim mahvolrsa bile katiyyen yine mahvolmaz,
İstiklalim doğar batar,
Şarktan garptan güneş gibi,
Azerbaycan kalpte yatar, bin müjdeli bir eş gibi*

Netice itibariyle Azerbaycan'ı bağrımıza basarak tebrik zımında mezkûr hükümete bir telgraf çekilmesini teklif ediyorum” diyerek sözlerini bitirmiştir³⁶⁹. Tunalı Hilmi Bey'in bu teklifine; Antalya Mebusu Hamdullah Suphi Bey de iştirak ettiğini bildirmiş ve *en derin ve en kutsi alakalarla* bağlı olunan bu kardeş Hükümete, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının en derin ve samimi temennilerini bildiren telgrafın çekilmesinin kabul edilmesini istemiştir. Bu sözlerin ardından mecliste alkış ve muvafık seslerinin geldiği, tutanaklarda aktarılmıştır³⁷⁰. Mecliste yapılan bu görüşmeler neticesinde İstanbul'daki Azerbaycan temsilcisine verilmek üzere oluşturulan metne aşağıda yer verilmiştir.

*“Azerbaycan Devlet-i Cumhûriyesi Dersaadet Mümessilliği Cânib-i Âlîsi'ne;
Hükûmeti-i metbû'aları, istiklâlinin tasdîk-i düvelîye iktirânı vesîle-i müteyemminesiyle Osmânî Meclis-i Mebûsânî'nın 22 Kânunusani 1336 tarihindeki in'ikâdında Azerbaycan Meclis-i Millîsi'ne beyân-ı tebrîkâtı taht-ı karara almış olduğunu müta'allik olarak meclis-i mezkûr riyasetinden testîr kılınan tahrîrâtın merbûtiyetiyle birlikte savb-ı âlîlerine tesyârına tavassutla iktisâb-ı fahr ve mâhiyât*

³⁶⁹ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. I, Birleşim 2, 22 Kânunusani 1336, s. 13.

³⁷⁰ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. I, Birleşim 2, 22 Kânunusani 1336, s. 13.

etmekte olduğunun beyânını te'yid-i vüdd u mühâlesâta zerî-i ittihâz kılındı efendim”³⁷¹.

B. Dönemin Türk Aydınlarının Azerbaycan’ın Bağımsızlığına Bakışı

1. Ağaoğlu Ahmed

Ağaoğlu Ahmed, Türk siyasî hayatında rol oynamış önemli fikir adamlarından biridir. Üniversite hocalığı, gazetecilik, vekillik ve siyasî faaliyetleri ile meşrutiyetin başından itibaren sosyal hayatımızda büyük etkileri olmuştur. Ağaoğlu; Azerbaycan’ın Şuşa şehrinde doğmuş, ilk ve orta öğrenimini burada tamamlamıştır. Aynı dönemde Farsça ve Arapça öğrenmiştir. 1889 yılında Paris’e giderek Sorbonne Üniversitesi Tarih ve Filoloji bölümlerine devam etmiş, aynı zamanda Hukuk Fakültesine girmiştir. Öğrenim yıllarında şark dünyasına ait yazılar kaleme almış ve Tiflis’te çıkmakta olan “*Kafkas*” gazetesine yazılar göndermiştir. 1894 yılında yükseköğrenimi bitince Azerbaycan’a dönmüş ve Bakü’de öğretmenlik ve gazeteciliğe başlamıştır. “*Azerbaycan Millî Uyanış*” hareketi için çalışmıştır. Türk ahalinin haklarını savunmak için Rusça “*Kapsi*” gazetesini ve “*İrşat*” gazetesini çıkarmıştır. “*Difai*” teşkilatını kurarak Türk halkının hukukunu savunmaya girişmiştir. 1909 yılında Türkiye’ye gelen Ağaoğlu Ahmed, “*Hikmet*” gazetesi ve “*Sebîlürreşâd*” dergisinde yazılar kaleme almıştır. Maarif Müfettişliği ve Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğü yapmış, kısa sürede “*Tercüman-ı Hakikat*” gazetesinin başyazarı olmuştur. 1912 yılında İttihat ve Terakki Partisinin Merkez-i Umumî Üyeliğine ve Karahisar mebusluğuna seçilmiştir. Rusya’daki Türklerin millî hareketlenmelerine destek olmak üzere onlara katılmış, 1918 yılında Bağımsız Azerbaycan’ın yardımına giden Türk ordusunun siyasî müşavirliği görevine getirilmiştir. İstanbul’a döndüğünde Malta’ya sürülmüştür. Sürgünden 1921 yılında dönüşünde ise Ankara’ya gitmiştir³⁷².

Ağaoğlu Ahmed, aslen Azerbaycanlı olması ve millî hareketlenmelerin içinde bulunmasının bir avantajı olarak bölgede meydana gelen hadiseler hakkında geniş

³⁷¹ *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 Osmanlı Arşiv Belgeleri*, ..., s. 631-632.

³⁷² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 603-605.

bilgiye sahiptir. Bu bilgisini başyazarlığını yaptığı “*Tercüman-ı Hakikat*” gazetesinde çeşitli dönemlerde kaleme aldığı yazıları ile okuyucuya aktarmıştır. Sadece Azerbaycan değil Rusya’daki Türkler ve Müslümanların durumlarına dair yazılar da kaleme almıştır³⁷³. Ağaoğlu’na göre Ruslar, yürütmüş oldukları çeşitli Ruslaştırma faaliyetlerine rağmen Bakülü Hasan Bey Zerdabi ve Kırımli İsmail Bey Gaspıralı’nın gayretlerinin önüne geçememişlerdir. Bu iki kişi, Rusya Türklerini uyanıklığa sevk etmiş ve “*büyük bir Türk âlemi ile o âlemin dimağı ve kalbi olan Osmanlılık mefkûresini de gaye ve mefkûre olarak*” telkin etmişlerdir. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti’nde meydana gelen II. Meşrutiyet’in ilanının; Rusya Türkleri üzerindeki olumlu etkilerine değinmiş, ardından Balkan Savaşı’nda yaşadıkları derin üzüntüden bahsederek iki coğrafya arasında var olan duygu ve ülkü birliğini göstermeye çalışmıştır. Bu duygular içinde Rusya Türklerinin, Ruslara karşı yürüttükleri mücadeleleri aktararak Osmanlı Türklerinin bu mücadeleden haberdar olmasını sağlamışlardır³⁷⁴.

Ağaoğlu Ahmed, Kafkasya’da meydana gelen gelişmelere dair kamuoyuna aktardığı bilgilerin yanında atılacak adımlara dair de görüşlerini bildirmiştir. Maverayı Kafkas Federasyonundan bahsederek burasının geleceğine dair düşüncelerini gazete aracılığıyla kamuoyu ile paylaşmıştır. 3 Aralık 1917 tarihinde kaleme aldığı “*Kafkasya*” başlıklı yazısında Maverayı Kafkas’ta müstakil bir hükümetin meydana gelmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Kafkasya’da istikrarlı bir hükümetin varlığının, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir set oluşturacağından ve bu durumun da Osmanlı Devleti’nin menfaatine olacağından bahsetmiştir. Aksi halde Rus akınlarının yeniden başlaması durumunda tekrar Rusya ile sınırların birleşeceği ve Rus saldırılarına maruz kalınabileceği tehlikesine dikkat çekmiştir. Bu yüzden Kafkasya’da güçlü ve istikrarlı bir hükümetin kurulmasının önemine vurgu yapmıştır. Ayrıca Türklerin müstakil hükümet taraftarı olduklarını bildirmiş; Gürcü ve Ermenilerin görüşlerine değinerek bölgede Rusya, İran ve Osmanlı Devleti’nin himayelerinde bir hükümetin kurulmasının önemini aktarmıştır³⁷⁵. Ağaoğlu; Çarlığın yıkılmasıyla oluşan geniş boşlukta, Kafkasya’yı Rus kâbusundan kurtararak buranın

³⁷³ *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 Osmanlı Arşiv Belgeleri*, ..., s. 12-14, 19-22.

³⁷⁴ *Aynı eser*, s. 5-6.

³⁷⁵ *Aynı eser*, s. 7-9, 47-49.

hürriyet ve istiklalinin sağlanmasını mecliste yapmış olduğu konuşmasında Hükümetten talep etmiştir. Rusya ile aralarında bulunan doğal Kafkas Dağları setlerini güçlü kılarak bölgedeki yedi milyon (7.000.000) Müslüman ve dört milyon (4.000.000) Türk adına Hükümetten, Kafkasya'nın istiklalini ihmal etmemelerini istemiştir. Ayrıca Hükümete o zamana kadarki gayretlerinden dolayı da teşekkür etmiştir³⁷⁶. Ağaoğlu'na göre Kafkasya'da meydana gelecek olan hükümetin reisliği Türklerin elinde olmalıdır. Mecliste; Maverayı Kafkas Hükümeti'nden gelen barış görüşmesi teklifine eleştiride bulunmuş, bu teklifi yapan kişinin isminin Ömer, Mehmet ya da Ali olması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca bu hükümetin merkezinin Tiflis değil, Bakü ya da Gence olması gerektiğini de savunmuştur. Çünkü Maverayı Kafkasya'da var olan on bir milyon (11.000.000) nüfusun yedi milyonunu (7.000.000) Müslümanlar oluşturmaktadır³⁷⁷.

Kafkasya ile ilgili kaleme aldığı hemen her yazısında Maverayı Kafkasya'dan bahsetmiş olan Ağaoğlu, bu bölgenin geleceği konusunda da sürekli bağımsızlık vurgusu yapmıştır. Ona göre, Maverayı Kafkas'ın geleceği bundan sonra batıda Gürcülerin doğuda ise Türklerin elinde olacaktır. Bu iki Hükümet ile Osmanlı Devleti ayrı ayrı anlaşır hatta aralarındaki ilişkileri de düzenleyebilir durumdadır³⁷⁸. Ayrıca Ağaoğlu'na göre Maverayı Kafkas'ta Osmanlı Devleti'ni alakadar eden iki millet vardır. Bunlar Türkler ve Gürcülerdir. Gürcüleri hür ve müstakil görmek istediğini ve Osmanlı Devleti'nin de buna mani olmayacağını ifade etmiştir. Kafkasya'daki Türkler için ise; *“buradaki öz kardeşlerimizin hiçbir şekilde mukadderatlarına lakayt kalınamayacağını”* ifade etmiştir. Buradaki Türklerin kendilerini bulmaları, kendi kaderlerine hâkim olmaları ve bu hâkimiyeti istedikleri gibi kullanmalarında desteğin esirgenmemesi gerektiğini bildirmiştir. Kafkasya'daki Türklerin de istiklalleri için çalışmaları ve bu çalışma sürecinde de milliyet bilincinden istifade etmeleri gerektiğine değinmiştir. Ayrıca Gürcülerin Türklerle, Türklerin de Gürcülere istiklal yolunda yardım etmeleri gerektiğini bildirmiştir. Ona göre bu hükümetlerin istiklallerinin ilanı Osmanlı Devleti ve milleti tarafından teyit edilecektir³⁷⁹.

³⁷⁶ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. III, Birleşim 77, 28 Mart 1334, s. 413.

³⁷⁷ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. II, Birleşim 55, 23 Şubat 1334, s. 444.

³⁷⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 Osmanlı Arşiv Belgeleri, ..., s. 57-58, 59.

³⁷⁹ Aynı eser, s. 43-44.

Ağaoğlu, Batum Görüşmelerine katılmak üzere Hüseyinzade Ali Bey’le birlikte Batum’a gönderilmiştir. Ardından Azerbaycan’a yardıma giden Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa’ya siyasî danışman olarak atanmış ve Gence’ye hareket etmiştir. Maverayı Kafkasya Hükümeti, Ağaoğlu’nun temsilci olarak gittiği Batum Görüşmelerine bağımsızlığını ilan etmiş olarak gelmiştir. Ağaoğlu’nun sıklıkla vurguladığı bağımsızlık meselesi bir netice almış, Batum Görüşmeleri ise Maverayı Kafkasya’yı meydana getiren her bir milletin kendi istiklalini ilanı neticesini doğurmuştur. Batum’daki görüşmelerin ardından Ağaoğlu, Nuri Paşa’ya refakat için gittiği Azerbaycan’ın meclisine girmiş ve burada kültürel faaliyetler de yürüterek “*Türk Sözü*” adlı bir gazetede çıkarmıştır³⁸⁰. Azerbaycan’da siyasî ve kültürel faaliyetler yürütmüş olan Ağaoğlu, 1918 yılı Ağustos ayında tekrar İstanbul’a gelmiştir. *Vakit* gazetesine Kafkasya hakkında bilgi vermiş ve bu bilgiler, gazetenin 14 Ağustos 1334 tarih ve 294 nolu sayısında “*Kafkasya İşleri Hakkında Mülakat: Ağaoğlu Ahmed Bey’in Muharrimize Mühim Beyanı*” başlığı ile yayınlanmıştır. Ağaoğlu mülakata öncelikle Azerbaycan ahalisinin durumunu değerlendirerek başlamıştır. Azerbaycan’da Rusların yürütmüş olduğu Ruslaştırma politikası, eğer iki nesil daha devam etmiş olsaydı Türklük ve İslamiyet’in derin sarsıntılara maruz kalacağını düşündüğünü ifade etmiştir. Ahalinin genel durumundan bahsettikten sonra Bakü’nün Rus işgaline uğramasından ve Rusların Bakü’de yaptığı katliamlardan bahsetmiştir. Bakü’nün kurtarılması için giden Enver Paşa’nın biraderi Nuri Paşa’nın büyük bir coşku ile karşılandığını aktararak Azerbaycan’da Enver Paşa’ya duyulan sevgiye değinmiştir. Ağaoğlu’na göre, halk arasında Enver Paşa’nın manevî nüfuzu bu Türk yurdunun kurtarılmasında önemli bir etkiye sahiptir. Ağaoğlu Batum’dan Nuri Paşa’nın yanına siyasî danışman olarak gittiği süreçten de bahsetmiştir. Öte yandan Ağaoğlu, Nuri Paşa’nın Gence’yi merkez alarak burada askerî tedbirler almaya başladığı bu dönemde, Hüseyinzade Ali ile birlikte Azerbaycan’a ulaşmıştır. Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilan eden Hükümetin azalarının o dönem için daha Tiflis’te olduklarını ve Gence’ye gelmeye çekindiklerini ifade etmiştir. Bu Hükümet üyeleri, Nuri Paşa’nın davetiyle Gence’ye gelmiş ancak ahali tarafından seçilmemiş

³⁸⁰ Ali Asker, “Ahmet Ağaoğlu’nun Hayatı ve Düşünceleri”, *Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armağanı*, Editörler: Nazım Muradov-Yılmaz Özkaya, Bengü Yayınları, Ankara 2018, s. 140.

olmaları sebebiyle istifa etmiştir. Yerine yeni bir hükümet kurulmuştur. Ağaoğlu bu istifaya, halk ile Hükümet arasındaki kopukluğun sebep olduğunu ifade etmiştir. Hüseyinzade Ali Bey de Ağaoğlu Ahmed gibi bu durumun Hükümet ile halk arasında kopukluktan ileri geldiğini ve bu sebeple istifa etmek durumunda kaldığını bildirmiştir³⁸¹. Ağaoğlu Ahmed bu bilgilerden sonra birlikte hareket ettiği Hüseyinzade Ali Bey'in önemli bir görev için İstanbul'a gittiğini, kendisinin ise Azerbaycan'ı dolaşmaya başlayarak yeni teşkilatlar kurmaya çalıştığını ifade etmiştir. Ağaoğlu son olarak Azerbaycan'ın hızlı ve kolay bir şekilde sükûneti tesis etmesinin *“maddî kuvvetlerin tesirinden ziyade Azerbaycan ahalisinin makam-ı Hilafet ve Osmanlı Türklüğüne karşı beslediği muhabbet ve hiss-i merbutiyet”* neticesinde olduğunu belirtmiştir³⁸².

Kafkasya'nın kaderi konusunda tespit ve teklifleri ile önemli bir yeri olan Ağaoğlu Ahmed, Azerbaycan'ın siyasî teşkilatlanmasında ve kültürel faaliyetlerde bulunmak üzere 22 Ekim 1918 tarihinde tekrar Azerbaycan'a doğru hareket etmiştir³⁸³. Daha sonra Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için Paris'e gönderilmiş olan heyette yer alan Ağaoğlu, 20 Ocak 1919 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Ancak İngilizler tarafından savaş suçlusu ve İttihat ve Terakkinin liderlerinden biri olduğu gerekçesi ile tutuklanarak Malta'ya sürülmüştür. Ağır şartlarda geçen Malta'daki tutukluluk süresi 1921 yılına kadar sürmüştür. Serbest kalmasıyla birlikte önce İstanbul'a gelmiş daha sonra ise Millî Mücadele'ye destek olmak için Ankara geçmiştir³⁸⁴.

³⁸¹ “Azerbaycan Dâhilinde Neler Olup Bitti”, *İkdam*, No: 7705, 23 Temmuz 1334, s. 1. Hüseyinzade Ali Bey ve Ağaoğlu'nun aktarmış olduğu bu hadise “Haziran Krizi” olarak aktarılan olayı ifade etmektedir.

³⁸² “Kafkasya İşleri Hakkında Mülakat – Ağaoğlu Ahmed Bey'in Muharririmize Mühim Beyanatı”, *Vakit*, No: 294, 14 Ağustos 1334, s. 1-2.

³⁸³ “Kafkasya Murahhasları Ağaoğlu Ahmed Bey'in Gence'ye Azimetini”, *Vakit*, No: 359, 23 Teşrinievvel 1334, s. 1.

³⁸⁴ Ali Asker, “Ahmet Ağaoğlu'nun Hayatı ...”, s. 140.

2. Hüseyinzade Ali

Hüseyinzade Ali Bey, İttihat ve Terakkinin kurucularından ve ilk Türkçülerdendir. 1864 yılında Bakü'nün Salyan kasabasında doğmuştur. İlköğrenimini Tiflis'te bitirmiştir. 1885 yılında Petersburg Üniversitesi Fizik-Matematik bölümüne girmiştir. 1889 yılında bu bölümden mezun olduktan sonra Türklük ve Türkçülüğü yakından incelemek arzusu ile İstanbul'a gelmiş ve Askerî Tıbbiye'ye girmiştir. Buradan mezun olduktan sonra Türk-Yunan savaşına katılmış ardından Tıbbiye Yüksekokulunda çalışmaya başlamıştır³⁸⁵. İttihat ve Terakkiye üye olması sebebiyle uzun süre görevde kalamamış, 1903 yılında Kafkasya'ya kaçarak kendi doğduğu yerde Türkçülük ve Hürriyet mücadelesi için çalışmıştır. Kafkasya'da yürüttüğü basın faaliyetlerinin yanında eğitim alanında da hizmetler vermiştir. 1910 yılında tekrar İstanbul'a dönmüş, İttihat ve Terakki "Merkez-i Umumî" üyeliğine seçilmiştir. Türk Ocağı kurulduktan sonra burada sürekli sohbetler ve yönlendirmeleriyle gençleri toplayarak Ziya Gökalp ile birlikte bu gençlere öneyak olmuştur³⁸⁶.

Yazılarından çok sözleriyle gençler ve etrafındakiler üzerinde etkisi olan Hüseyinzade Ali Bey, Türk Ocaklarının konferanslarında çeşitli dönemlerde konuşmalar yapmıştır. Bu konuşmalarında Kafkasya'ya dair de görüş, düşünce ve bilgisini gençler ve Türk Ocaklılar ile paylaşmıştır. Türk Ocağı'nda, Kafkasya hakkında vermiş olduğu bir konferansında öncelikle Kafkasya'nın coğrafyası ve vaziyeti hakkında bilgiler vererek konuşmasına başlamıştır. Bölgedeki milletleri lisanları üzerinden dörde ayırmış ve bunlara; Turan zümresi, Aryan zümresi, Şimalî-şarkî zümresi (Lezgi, Çeçen), Şimal-ı garbî cebel zümresi (Abaza, Şapsih, Abhaz) adlarını vermiştir. Turan zümresinden Azerbaycan Türkleri, Türkmenler, Kumuklar, Nogarlar hakkında bilgi verdikten sonra İstanbul'da Kafkasya'nın Çerkez diye bilinmesinin nedenlerini açıklamıştır. Hüseyinzade, Kafkasya'nın büyük kısmını Türklerin oluşturduğunu ifade etmiş ve Kafkasya'yı Gürcülerin, Şimali Kafkasyalıların ve Türklerin tarihi olarak üçe ayırmıştır. Ayrıca Gürcü ve Şimali

³⁸⁵ Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, Yay. Haz. Arslan Tekin-Ahmet Zeki İzgöer, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009, s. 436-437.

³⁸⁶ Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, s. 383-385.

Kafkasların tarihinden kısaca bahsettikten sonra Kafkas Türklerinin tarihini ayrıntılı olarak anlatmıştır. Bütün Türk Tarihi içinde Kafkas Türklerinin tarihinin bir fasıl olduğunu ifade ederek “*Turan Tarihi*” ifadesini kullanmıştır. Hanlıklar döneminden bahsederek aktardığı bilgilerden sonra Rusya’nın Kafkasya’da yaptığı tahriplerin zararının yanı sıra bir de faydası olduğunu ve Kafkasya Türklerinin birlik olmaları için zemin hazırladığını ifade etmiştir. Bunun ispatı olarak da hanlıklar döneminden birliğe geçildiğinde bu birlikte meydana gelen basın ve edebiyatın aynı olmasına işaret etmiştir. Meydana gelen bu edebiyat ile Osmanlı Türkleri ve Kafkasya Türklerinin ayrı olmadığının anlaşıldığını da ayrıca aktarmıştır. 16 Mart 1918 tarihinde kaleme alınmış ve 1 Mart 1918³⁸⁷ tarihinde gerçekleşmiş olan konferansın konumuz açısından en önemli noktasını ise Kafkasya’da meydana gelecek olan hükümete dair görüşleri oluşturmuştur. Hüseyinzade Ali Bey, Kafkasya’da meydana gelecek olan hükümete dair üç görüş bildirmiştir. Birincisi Kafkasya Federasyonunun kurulması olmuştur³⁸⁸. Dönem itibarıyla zaten bölgede kurulmuş bir Maverayı Kafkas Hükümeti bulunmaktadır. Bu Hükümet, federasyon şeklinde meydana gelmiştir. Ancak Kafkasya Federasyonu görüşü; bütün Kafkasya’yı içine alarak çoğunluğunu Türk ve Müslümanların oluşturduğu, Şimali Kafkasya’yı da içine alan bir teklif olduğu düşünülmektedir. Hüseyinzade Ali Bey, birinci sırada ifade ettiği federasyon düşüncesini Batum Görüşmelerine müşavir olarak gittikten sonra Ağaoğlu Ahmed ile birlikte Enver Paşa’ya çekmiş oldukları telgrafta da bildirmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti’nin Ermeni topraklarını işgal etmesi halinde Ermenilerin terk ettikleri bölgelerden henüz askerî birliğini tamamlayamamış olan Azerbaycan’ın topraklarına gireceklerinden ve burada anarşiye sebep olarak bölgenin ikinci bir Makedonya’ya dönüşmesinden endişe duymuşlardır. Bu yüzden çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu federasyon devam edecek ve federasyona dâhil olan Ermeniler, bunu Osmanlı’nın bir lütfu olarak görecektir ve kargaşanın önüne geçilecektir³⁸⁹.

³⁸⁷ 2 Mart tarihli “Sabah” gazetesinde konferansın içeriğine dair bilgi paylaşılmıştır. Bu haberin metninden konferansın 1 Mart tarihinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Bkz: *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920, ...*, s. 23.

³⁸⁸ M., “Türk Ocağı Konferansları: Kafkasya Hakkında”, *Türk Yurdu*, C. XIV, No: 5, 16 Mart 1334, s. 165-166.

³⁸⁹ Gözde Güngör, *Hüseyinzade Ali Turanın Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme*, (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 2015, s.54-55.

İkinci görüşü ise Gürcüler ve Müslümanlar tarafından farklı farklı bağımsız hükümetlerin meydana getirilmesi olmuştur. Bu görüş ilerleyen günlerde Osmanlı Devleti'nin de Kafkasya politikasını oluşturmuştur. Öncelikle Maverayı Kafkasya'yı Rusya'dan ayırarak bağımsızlık ilanı istenmiş ardından da her bir hükümetin bağımsızlığı ile Kafkasya'da üç farklı bağımsız devlet meydana gelmiştir.

Üçüncü görüşü ise Osmanlı Devleti'ne muhabbetle bağlı olan Kafkas Türklerinin, Osmanlı Devleti'ne bağlanması şeklinde olmuştur³⁹⁰. Bu görüş Osmanlı Devleti'ne ve İslam Halifesine bağlılığını bildiren birçok cemiyet tarafından benimsenmiş ve Batum'daki görüşmelerde, hem Osmanlı Hükümeti'ne hem de Batum'da bulunan Osmanlı Devleti temsilcileri olan Halil Bey ve Vehip Paşa'ya sıklıkla iletilmiştir. Ancak dönem şartları itibarıyla müttefikleriyle olan ilişkilerin ilhak açısından uygun olmadığı görülmekle birlikte bölgede tampon bölge oluşturma düşüncesi de ilhak düşüncesini geri plana itmiştir.

Hüseyinzade, Rusya'da 1905 devriminden sonra meydana gelen ortamda Azerbaycan Türklerinin meşruiyet için çabalamıştır. Bu çabaların, millî canlanmaya büyük etkisi olmuştur ve sarfettiği çabalar 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlık ilanı ile amacına ulaşmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin temsilcisi olarak Batum'da bulunmuş olan Hüseyinzade, Batum Antlaşmasının imzalanmasından sonra Gence'ye geçmiş ve daha sonra Mehmed Emin Resulzade başkanlığındaki Azerbaycan Heyeti ile birlikte İstanbul'a dönmüştür³⁹¹.

Hüseyinzade Ali Bey'in İstanbul'a döndükten sonra “İkdam” gazetesi muharrirlerinden birine vermiş olduğu bilgiler, gazetede yayınlanmıştır³⁹². Öncelikle Azerbaycan hakkında bilgi vermiş olan Hüseyinzade Ali; Azerbaycan ahalisinin Türk

³⁹⁰ M., “Türk Ocağı Konferansları: Kafkasya Hakkında”, *Türk Yurdu*, C. XIV, No: 5, 16 Mart 1334, s. 165-166.

³⁹¹ Gözde Güngör, *a.g.t.*, s. 55-56.

³⁹² Gazetede haberin yazarı olmadığı gibi, bilgilerin kimin tarafından verildiği de ismen açıklanmayarak şu şekilde ifade edilmiştir; “*Kafkasya hadizat-ı ahiresinde bulunmuş olan sahib-i salahiyyet bir zat muharrirlerimizden birine malumat-ı atıyyeyi vermiştir*”. Bu yazının Hüseyinzade Ali Bey'e ait olduğu bilgisi, Gözde Güngör tarafından hazırlanan doktora tezinden hareketle tespit edilmiştir. Bkz: Gözde Güngör, *a.g.t.*, s. 56-57. Gazetenin orijinal metninde Hüseyinzade Ali Bey'in resmi yer almış ve resmin altına bilgi notu verilmiştir. Bu bilgi notunda “Azerbaycan heyet-i mahsusası reisi” bilgisi de yer almıştır. Ancak İstanbul Görüşmelerinden bahsedildiği düşünüldüğünde, Azerbaycan Heyetinin Reisi Mehmed Emin Resulzade'dir.

ve Müslüman olup Hilafet makamına bağlı olduğunu aktarmış, Azerbaycan'ı Anadolu'nun bir tamamlayıcısı olarak görmüştür. Azerbaycan'ın iktisadî olarak ilerlemiş olduğuna ancak Rusların, Türkleri askerlik hizmetine almaması sebebiyle askerlikte geri kalmış olduklarına değinmiştir. Bunun Azerbaycan Türklerine zarar verdiğini ifade ederek Rus ordusunda bulunan Gürcüler Gürcistan'a, Ermeniler ise Ermenistan'a giderek birer ordu meydana getirmişler; Azerbaycan ise bağımsız hükümet olduğunda askerî kuvveti olmaması sebebiyle başkentlerinde dahi askeri güçten mahrum kaldıklarını ifade etmiştir. Azerbaycan'ın bu durum karşısında Osmanlı Devleti'nden yardım istediğini belirtmiştir. Hüseyinzade; Osmanlı Devleti'nin yardımının tamamen istiladan uzak bir gayeyle dindaşlarını, Bolşevik ve Ermeni saldırılarından koruyarak Bakü'nün kurtarılmasını amaçladığını aktarmıştır. Bağımsız Azerbaycan'ın ilanından sonra ilk kurulan hükümeti işaret ederek bir süre Tiflis'te kaldıklarını, ahalinin ısrarı üzerine Gence'ye geçtiklerini aktarmıştır. Bu durumu halk ile azalar arasında bir samimiyet olmaması olarak ifade etmiştir. Bunun üzerine bu azalar "*hissiyat-ı vatanperverane*" sebeplerle istifa etmişlerdir. Bundan sonra ise "*halkın emniyet ve itimadını haiz bir heyet-i hükümet teşekkül*" etmiş olduğunu bildirerek başına Fethali Han Hoyski'nin geçtiğini ifade etmiştir. Yeni Hükümet için özellikle vurguladığı bir nokta ise hepsinin Türklük taraftarı olduğudur. Son olarak anarşinin son bulması ile mülkî, idarî, askerî ve adlî teşkilatlanmanın başladığını aktarmıştır³⁹³.

"*Hilal-i Ahmer*" gazetesinde de Azerbaycan'daki durumu anlatan Hüseyinzade Ali Bey, Gence'de bir zamanlar belediye binası olan ancak savaş sebebiyle Hilal-i Ahmer Hastanesine çevrilmiş binadan bilgiler aktarmıştır. Binanın terasında her akşam Türk ve Azerbaycan Türklerinden oluşan yirmi-otuz kadar askerin birlikte hava aldıklarını ve Osmanlı'nın askerî müziğini dinlediklerini ifade etmiştir. Hastanede Osmanlı Türkü ile Azerbaycan Türklerinin yan yana yattığını, birbirleriyle dertleşerek bazı şive farkları olmasına rağmen birbirlerini çok iyi anladıklarını gözlemlemiştir. Azerbaycan Türklerinin, Osmanlı Türklerine kavuşmasını tarihin karşı konulamaz bazı olaylarından biri olarak görmüştür. Birinci Dünya Savaşı'nın

³⁹³ "Azerbaycan Dâhilinde Neler Olup Bitti", *İkdam*, No: 7705, 23 Temmuz 1334, s. 1; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 Osmanlı Arşiv Belgeleri*, ..., s. 207-208.

getirdiği bütün sıkıntılara rağmen iki kardeş artık birleşmiştir. Hüseyinzade'ye göre bu birleşme, her iki tarafa da büyük yararlar sağlayacaktır çünkü Azerbaycan ve Anadolu birbirini tamamlamaktadır. Anadolu, askerî gücüne rağmen iktisadî olarak gerilemiş; Azerbaycan ise ticaret ve sanayi sayesinde zenginleşmiş ancak askerî olarak Rus istilasının ardından zayıflamıştır. Bu doğrultuda Anadolu, Azerbaycan Türklüğünü esaretten kurtarmak adına kanını akıtıyor ise Azerbaycan da ileride Anadolu Türklüğünü iktisadî çöküntünden kurtaracağını ifade etmiştir. Hüseyinzade Ali, Azerbaycan'ı kurtaran Anadolu'nun aynı zamanda kendini de kurtardığını savunarak artık Erciyes Dağı'nın Kaf Dağı'na kavuştuğunu ve kavuştukça da yükseldiğini ifade ederek bu iki kardeşin birliğinin bundan sonra sarsılmayacağını vurgulamıştır³⁹⁴.

3. Akçuraoglu Yusuf

Akçuraoglu Yusuf Kazanlı Süleymanoğlu Akçurin'in oğludur. Babasını erken yaşta kaybetmesi üzerine annesi ile birlikte İstanbul'a gelmiştir. Mahmutpaşa ilkokulunda ve Karahafız okulunda okumuş daha sonra Askerî Rüştiye'ye girmiştir. Rüştiye'yi bitirdikten sonra Harbiye'ye girmiş burada İttihatçılarla olan sıkı teması sebebiyle Fizan'a sürülmüştür. Buradan Tunus'a kaçmış ardından da Fransa'ya geçmiştir. İlk yazılarını burada kaleme almaya başlamıştır. Akçura, Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte İstanbul'a gelmiş ve Türk Yurdu dergisini çıkarmaya başlamıştır. Türk Ocağı'nın kurucularından olan Akçura, bir dönem Rusya'da bulunmuş daha sonra ise Anadolu hareketine katılarak Millî Mücadele'ye destek vermiştir³⁹⁵.

Akçuraoglu, Rusya'da bulunduğu dönemlerde Rusya Müslümanlarının mücadelelerine her zaman destek olmuş; teşkilatlanma sürecinde de yanlarında yer almıştır. Rusya Müslümanlarının yapmış olduğu birinci kongreye büyük katkılarda bulunmuş ve Ali Merdan Topçubaşı ile birinci oturumu yönetmiştir³⁹⁶. İkinci Kongreyi düzenleme görevini üstlenmiş olan "Müslüman İttifakı"nın Kazan Şubesi, İkinci Kongrenin Petersburg'da düzenleneceğini Akçuraoglu Yusuf aracılığı ile delegelere

³⁹⁴ Gözde Güngör, *a.g.t.*, s. 273-274.

³⁹⁵ Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, s. 570-571.

³⁹⁶ Vügar İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı 1865-1934) Lider Bir Aydın ...*, s. 37-38.

bildirmiştir³⁹⁷. 1906 yılında toplanan ilk resmî izinli kongrede ise Akçuraoğlu Yusuf, kültür meseleleriyle uğraşmaktan ziyade Müslümanları siyasî bir teşkilât içinde toplamayı arzuladığını uzun konuşmalar yaparak aktarmıştır. Bu hususta İsmail Gaspıralı da kendisi ile aynı düşüncede olmuştur³⁹⁸. Aynı kongrede Akçuraoğlu, kurulması kararlaştırılan “*Rusya Müslümanları İttifakı*” (İTTİFAK) ismindeki Türk partisinin merkez idaresine seçilmiştir. Akçuraoğlu’nun Rusya Müslümanları arasındaki etkisinin, bu üyeliğe seçilirken Abdürreşid İbrahim’in (219 oy) ardından 216 oy alarak ikinci sıradan seçilmesinden anlaşılmaktadır. Kadet Partisi, Rusya’daki Türk azınlığa önem verdiğini göstermek adına Akçuraoğlu Yusuf’u partinin merkez komitesine almıştır. Bu parti ile olan yakınlaşma döneminde şartlarında Rusya Müslümanlarının daha fazla vekil çıkarmaları için önemli bir adım olmuştur³⁹⁹. Bu dönemde Akçuraoğlu’nun faaliyetleri, Rus makamlarını endişeye sevk etmiş ve Duma seçimleri sırasında tutuklanarak kırk üç gün hapiste kalmıştır⁴⁰⁰. 1907 yılı itibari ile Rusya Müslümanları üzerine uygulanan hükümet baskıları neticesinde Abdürreşid İbrahim, Akçuraoğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmed, Hüzeyinzâde Ali Bey gibi lider kadrosu Rusya’ya terk etmek zorunda kalmıştır. İlk üç kongrede baştan sona hizmetleri bulunan Akçuraoğlu’nun da içinde bulunduğu bu kişilerin yokluğu, 1907-1914 yılları arasında kongresiz bir dönemin yaşanmasından da anlaşılmaktadır⁴⁰¹.

Kongreler aracılığı ile yapmış olduğu bu katkılar, Rusya Müslümanlarının teşkilatlanmasında önemli bir etki yaratmıştır. Akçuraoğlu, 1908 yılında Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte İstanbul’a döndükten sonra çalışmalarına devam etmiştir. Türkçü düşüncenin en önde gelen isimlerinden olan Akçuraoğlu, ikinci vatanı olan Osmanlı Devleti’nde Osmanlı Türklüğüne hizmet etmekle birlikte ata yurdu için de mücadeleye devam etmiştir. Türk Derneği, Türk Yurdu, Türk Ocağı gibi bütün Türklüğe hizmeti gaye edinmiş kurumlardaki çalışmaları da bu amaçları doğrultusunda olmuştur⁴⁰². Akçura’nın bu hizmetleri yapmasının ve Türkçülüğe meyletmesinin sebebi birçok

³⁹⁷ Nadir Devlet *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*...., s. 106.

³⁹⁸ İsmail Türkoğlu, *a.g.m*, s. 97.

³⁹⁹ Necip Hablemitoğlu, *a.g.e*, s. 107, 140.

⁴⁰⁰ Mehmet Kaan Çalen, *Modern Türk Düşüncesine Bir Derkenar Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 81-82.

⁴⁰¹ Necip Hablemitoğlu, *a.g.e*, s. 151.

⁴⁰² Mehmet Kaan Çalen, *a.g.e*, s. 82.

Türk aydınıyla birlikte ata yurdunda yayınlanan ve bütün Türk dünyasında okuyucu bulan Gaspıralı İsmail'in Tercüman'ındaki yazılardan etkilenmesidir. Ayrıca ailesinin kökeni ve bağları aracılığıyla daha on – on iki yaşlarında Orta Asya Türklüğünün bir köşesini, Başkurdistan bozkırlarını görüp orada biraz çadır hayatı yaşamış olmasının özlemi de tesir etmiş ve Türkçü düşünceye meyletmesinde, ata yurduna olan özlemin de etkisi olmuştur⁴⁰³.

Akçuraoglu Yusuf'un; Azerbaycan'ın bağımsızlığı konusunda özellikle kaleme aldığı bir yazısı bulunamadığı gibi Azerbaycan'a ait görüşlerini, Türk Ocağı'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığını tasdiki sonrası gerçekleştirmiş olduğu etkinlikte yaptığı konuşmada aktarmıştır.

Akçuraoglu Yusuf, konuşmasına Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na giriş sebebi üzerine daha önce yapılmış olan bir konuşmaya atıfta bulunarak başlamıştır. Harbe giriş sebebini Akçuraoglu; *“Osmanlı Türkü cihan harbine yalnız hayatını, memleketini, istiklalini kurtarmak için girmedi, o harbe daha alicenap, daha doğru, daha başkasını düşünen bir maksatla girdi”* ifadeleri ile açıklamıştır. Bu doğrultuda Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasının bayramını kutluyor olmaları hem savaşa giriş sebebini hem de neticesini ifade ettiğini vurgulamıştır. Ona göre Çanakkale'de verilen mücadele ile Osmanlı Türkü sadece İstanbul'u kurtarmak için savaşmamıştır. Dört bir yanında yabancıların hüküm ve esareti altında acı çeken Türk kardeşlerini, Müslüman kardeşlerini kurtarmayı amaçladığını da ayrıca vurgulamıştır. Akçuraoglu Bakü'nün kurtuluşu ile Azerbaycan'ın fiilen bağımsızlığını kazandığını aktarmış ve bu kurtuluşun Çanakkale'de emperyalizme mutlak darbeyi vurmuş olan Türk Kuvveti'nin Bakü'nün kurtarılmasına yıldırım gibi, Hızır gibi yetişmesi ile olduğunu ifade etmiştir. Akçura, Azerbaycan'ın fiilen ve hukuken bağımsızlığını kazanmasının Osmanlı Devleti sayesinde olduğunu savunmuştur. Akçura bu bağımsızlığın, Osmanlı Türkünün Çanakkale ve Kafkas'ta vermiş oldukları yüz binlerce şehidin; sırtında erzak ve mühimmat taşıyan Osmanlı bacılarının; çocuklarını sütsüz, ihtiyaçlarını ekmeksiz, yurtlarını ateşsiz bırakan harbin bütün zorluk ve sıkıntısına tahammül etmiş olan Osmanlı köylüsünün sayesinde olduğunu belirtmiştir.

⁴⁰³ Mehmet Kaan Çalen, *Osmanlıcılık ve İslâmcılık Karşısında Türkçülük*, Ötüken Neşriyat, 2. Basım, İstanbul 2017, s. 38.

Azerbaycanlıların da “*ruhlarından gelen şükran ve minnetlerle bu hakikati itiraf*” etmiş olduklarını ifade etmiştir. Bu ifadelerden sonra Osmanlı Türkünü, Türk dünyasında kurulan ilk Türk Cumhuriyeti’ni ve bağımsızlığa ulaşmış olan Azerbaycan Türklüğünü tebrik ederek sözlerini tamamlamıştır⁴⁰⁴.

4. Halide Edip

Halide Edip (Adivar), 15 Şubat 1882 tarihinde İstanbul Beşiktaş’ta doğmuştur. Üsküdar Amerikan Kolejinde eğitime başlamış, İngilizcenin yanında Arapça ve Fransızca da öğrenmiştir. İkinci Meşrutiyet sonrasında en canlı şahsiyetlerinden biri olmuştur. 1908 yılında “*Tanin*” gazetesinde yayınlanan yazıları ile adını duyurmuştur. Türk Ocağı’nın 18 Mayıs 1919 tarihinden itibaren İzmir’in işgalini protesto etmek için düzenlediği mitinglerde, Halide Edip Hanım da konuşmuştur. Özellikle Sultanahmet mitingi ile efsane hale gelmiş, halk tarafından tanınmıştır. Millî Mücadeleye destek vermek için Ankara’ya gitmiştir⁴⁰⁵.

Halide Edip’in Azerbaycan’ın bağımsızlığı ile ilgili özellikle kaleme aldığı bir yazısına rastlanmamıştır. Ancak Türk Ocağı içinde aktif olarak bulunan Halide Edip, Ocağın Azerbaycan ile ilgili düzenlediği faaliyetlerde yer almış; konuşmaları ile gençleri büyük bir heyecana sürüklemiştir⁴⁰⁶. Türk Ocaklarında 30 Ocak 1920 Cuma günü saat ikide, Darülfünun Konferans Salonunda, Azerbaycan’ın istiklali şerefine büyük bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantı iki buçukta başlamış; Halide Edip, Azerbaycan ve Osmanlı Türklerinin bayraklarından tasarlanmış, üzerinde “*yaşa istiklal*” yazan bir rozet ile kürsüye çıkmış ve bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında Azerbaycan Cumhuriyeti’ni, büyük Türk ailesinde yeni doğan küçük bir Türk Hükümeti olarak görmüştür. Yeni doğan bu küçük hükümetin eski ve yaşlanmış hükümetlerde taze bir hayat kıpırtısı uyandırmış olduğunu ifade etmiştir. Bu hükümetin doğuşunu, Osmanlı Devleti için “*ikiyüzlü, iki manalı bir saadet*” olarak

⁴⁰⁴ “Azerbaycan’ın İstiklali Şerefine Merasim”, *Yeni Gün*, No: 316, 31 Kânunusani 1336, s. 2. Ayrıca bkz.: *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, ..., s. 662-663.

⁴⁰⁵ İnci Enginün, *Halide Edip Adivar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 5, 10-11, 13, 20.

⁴⁰⁶ “Azeri Kardeşlerimiz Türk Ocağı’nda”, *Yeni Gün*, No: 314, 29 Kânunusani 1336, s. 3; “Türk Ocağı’nda Resmi Kabul”, *Yeni Gün*, No: 14, 15 Eylül 1334, s. 2.

görmüştür. Çünkü “*bu yeni hükümeti teşkil eden millet bizim etimiz, kanımız, öz evladımızdır. Çünkü bu hükûmetin hayat bulması için en kıymetli Osmanlı kanı sevinçle, vecdle akmıştır.*”

Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Türkü, bir felaket yaşamış “*fakat minyonlarca Türk’ün akan kanı, şarkta Rus Emperyalizminin baskısı altındaki Müslüman Türk’ün*” bağımsızlığının temelini oluşturmuştur. Bu yüzden bugün, bizim günümüz sevinç günümüzdür ifadelerini kullanmıştır. Halide Edip duygu ve heyecan yüklü konuşmasında “*Bugün kara topraklar altında beyhude olmuş gibi yatan şehitlerimiz bizimle beraber gözyaşları arasında gülebilirler, sevgililerin mezarını bilmeyerek ağlayan yaslı Osmanlı kadınları bugün mağrur olsunlar, bugün elem çekmesinler*” sözleri ile bağımsızlığın herkes tarafından kutlanması gerektiğini ifade etmiştir. Halide Edip’e göre “*Osmanlı şehitlerinin açtığı yol doğunun ileride anlatacağı saadet destanının başlangıcıdır*”. Halide Edip, bu sözlerinden sonra Osmanlı Türkünün kahramanlıklarından bahsetmiş ve Osmanlı Türklerinin altı asırdır İslam’ın ve Türk’ün zaferi ve saadeti için öldüğünü ifade etmiştir.

Halide Edip bu duygu yüklü ve coşkun konuşmasını şu sözlerle sonlandırmıştır:

“*Sevgili bayrağımızın yanında duran şu yavru bayrağı selamlayalım. Bugün bir çocuk hükümetin beşikörtüsü, yarın genç bir milletin zafer âlemi ve temenni edelim ki daha sonra kardeş insaniyetin istiklal ve şerefi için ölmeyi şeref addeden necip bir milletin sancağı olsun. O da büyük kardeş olan Osmanlı bayrağının fedakâr ve kahraman gayesini unutmasın. O da arkasında sıra ile canlanıp göklerde dalgalanacak Türk ve İslam sancaklarına bizim kendisine verdiğimiz büyük misali versin.*”

Dua edelim, bu yeni bayrağın müveccehlenmesi için ölen evlatlarımız bugün cennette gülsünler. Dua edelim, onların aziz kanları yüzü suyu hürmetine bu çocuk bayrak hiçbir gün Osmanlı bayrağı gibi siyah renklere boyanmasın”.

5. Hamdullah Suphi

Hamdullah Suphi İstanbul'da dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Altunîzâde ve Numûne-i Terakkî idadilerinde tamamlamıştır. Daha sonra Galatasaray Mekteb-i Sultânîsini tamamlamıştır. Çeşitli idarî görevlerinin yanında; Fransızca, Osmanlıca, Türk Edebiyatı ve Türk İslam Güzel Sanatları derslerini vermiştir. II. Meşrutiyet'in ardından kurulan Türk Derneği, Türk Yurdu Cemiyeti, Türk Ocağı ve Türk Bilgi Derneği gibi kuruluşların faaliyetlerine katılmış ve uzun süre Türk Ocaklarının başkanlığını yapmıştır. İzmir'in işgali sebebiyle İstanbul'da düzenlenen protesto mitinglerinde yaptığı konuşmalar dikkat çekmiştir. Son Osmanlı Mebusan Meclisinde Saruhan mebusu olmuş, İstanbul'un işgali ve Türk Ocaklarının kapatılması üzerine Ankara giderek Millî Mücadele'ye katılmıştır⁴⁰⁷.

Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanı ve bağımsızlığın tasdiki Türk Ocaklarında Hamdullah Suphi'nin başkanlığı dönemine denk gelmiştir. Uzun yıllar Türk Ocağı'nın başkanlığını yapmış olan Hamdullah Suphi'nin Azerbaycan'a ve Kafkasya'ya özel bir ilgi gösterdiği söylenebilir. Türk Ocağı'nda onun başkanlığı döneminde Kafkasya ile ilgili konferanslar düzenlenmiş ve kamuoyu bu konu hakkında bilgilendirilmeye çalışılmıştır⁴⁰⁸. Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ile birlikte birçok etkinlikte Azerbaycanlı isimlerle bir araya gelinmiştir⁴⁰⁹. Hamdullah Suphi Bey, bu görüşmelerde Azerbaycan'a dair görüş ve düşüncelerini çeşitli zamanlarda ifade etmiştir. Ona göre Azerbaycan'ın bağımsızlığıyla bütün Türklerin kendileri ile övüneceklerini düşünmektedir⁴¹⁰.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettiği dönemde de Hamdullah Suphi Bey başkanlığındaki Türk Ocağı'nın bu duruma ilgisinin büyük olduğu görülmektedir. Bağımsızlığın Avrupa devletlerince tanınmasıyla da bağımsızlığın şerefine çeşitli etkinlikler yapılmıştır. Türk Ocakları tarafından 31 Ocak 1920 Cuma günü saat ikide,

⁴⁰⁷ Abdullah Uçman, "Tanrıöver, Hamdullah Suphi", *DİA*, C. XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 574-575.

⁴⁰⁸ Türk Ocağı'nda yapılan faaliyetlere dair bilgiler "C. Türk Ocaklarının Azerbaycan'a ilgisi ve Bağımsızlığa Bakışı" başlığı altında 94-104 sayfaları arasında ayrıntılı olarak aktarılmıştır.

⁴⁰⁹ "Resûlzade Mehmed Emin Bey'in konferansı", *Yeni Gün*, No: 6, 7 Eylül 1334, s. 2; "Türk Ocağı'nda Resmi Kabul", *Yeni Gün*, No: 14, 15 Eylül 1334, s. 2.

⁴¹⁰ "Türk Ocağı'nda Kırım, Kafkas ve Azerbaycan Murahhasları", *Türk Yurdu*, yıl: 7, C. XIV, No: 11, s. 362.

Darülfünun Konferans Salonunda Azerbaycan'ın istiklali şerefine yapılan toplantıda Hamdullah Suphi Bey bir konuşma yapmıştır.

Hamdullah Suphi Bey konuşmasında, Azerbaycan'daki millî şuur ve istiklal düşüncesinin mimarlarının en başında olan üç kişiyi işaret etmiştir. Bu kişiler Hüseyinzade Ali, Ağaoğlu Ahmed ve Ali Merdan Topçubaşı'dır. Azerbaycan'ın bu üç büyük vatanperverinin; Türk dünyasının bilinen rehberi dâhilinde, senelerden beri yorulmadan, ümitsizliğe düşmeden her türlü cefaya göğüs gererek vatanın kurtarılmasına ve Azerbaycan'da Türklük bilincinin oluşmasına çalışmış olduklarından bahsetmiştir. O gün aralarında bulunan Hüseyinzade Ali Bey'i "*bu mesut bayramı vücutları ile şenlendiriyor, şerefendiriyor*" ifadeleri ile işaret etmiştir. Ardından kendisine tebrik ve teşekkürlerini iletmiştir. Hamdullah Suphi, Hüseyinzade'yi Azerbaycan Türklüğünün belirmiş olan ruhu olarak görmüş; kendisini de "*bu mesut günün kahramanı*" olarak ifade etmiştir. Son olarak da kardeş Azerbaycan'ın istiklalini bir kez daha tebrik edip kutladığını bildirerek sözlerini tamamlamıştır⁴¹¹.

27 Ocak gecesi Türk Ocağı'nda Azerbaycan ve Osmanlı Türkü gençlerin bir araya geldiği toplantıda konuşma yapan Hamdullah Suphi Bey, Azerbaycan'ın istiklalini tebriklerini gençlere iletmiş ve Osmanlı Türklüğünün bağımsızlık yolunda Türk Dünyası'na yaptığı hizmetlere değinmiştir⁴¹². Azerbaycanlı gençlerin İstanbul'un içinde bulunduğu durumdan ötürü Türk gençliğini ümitsiz gördüklerini bildirmeleri üzerine Hamdullah Suphi Bey, yeniden söz almıştır. Türk gençliğinin ümitsiz olmadığını, hüznün ve kederin ana vatandan koparılma istenilen öz Türk yurtlarına karşı besledikleri bağlılıktan doğan bir acı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Türk ve İslam âleminin her daim Osmanlı Türklüğünün yanında olduğunu bildirerek İstanbul gençliğine bir nevi tercüman olmuştur⁴¹³.

Hamdullah Suphi Bey, Türk Ocağı'nda gerçekleşen etkinliklerde olduğu gibi Mecliste de Azerbaycan'ın bağımsızlığından övgülerle söz etmiştir. Tunalı Hilmi

⁴¹¹ "Azerbaycan'ın İstiklali Şerefine Merasim", *Yeni Gün*, No: 316, 31 Kânunusani 1336, s. 2. Ayrıca bkz.: *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, ..., s. 661-665.

⁴¹² "Türk Ocağı'nda Azerbaycan Gençleri", *İkdam*, No: 8249, 29 Kânunusani 1336, s. 3.

⁴¹³ "Azeri Kardeşlerimiz Türk Ocağı'nda", *Yeni Gün*, No: 314, 29 Kânunusani 1336, s. 3.

Bey'in Azerbaycan'ın bağımsızlığı için tebrik telgrafı çekilmesi teklifine iştirak ettiğini bildirerek “*bir kardeş hükümet doğdu. Biz ona en derin ve en kutsi alakalarla merbutuz. İcap eder ki Meclis-i Mebusan bu hükümetin en müsait bir inkişafa mazhar olması için temenniyatı umumiyesini beyan etsin efendim. Bu teklifi kabul buyurunuz. Azerbaycan Hükümetine Osmanlı Meclis-i Mebusanının en derin ve samimi temenniyatını tebliğ edecek bir telgrafname çekilsin*” ifadelerini meclis gündeminde dile getirmiştir⁴¹⁴.

6. Yunus Nadi

Cumhuriyet gazetesinin kurucusu olan Yunus Nadi, Fethiye’de dünyaya gelmiştir. Rodos Süleymaniye Medresesi ve İstanbul Galatasaray Sultanisinde eğitim görmüş, bir süre Hukuk Mektebine devam ettikten sonra 1900 yılında Baba Tahir’in çıkardığı “*Malumat*” gazetesinde çalışmaya başlayarak gazeteciliğe giriş yapmıştır. İstanbul’da *İkdam* ve *Tasvir-i Efkâr* gazetelerinde yazmış, 1910 yılında İttihat ve Terakkinin Selanik’teki yayın organı “*Rumeli*” gazetesinin başyazarı olmuştur. Yunus Nadi, Aydın ve İzmir mebuslukları yapmıştır. 1918 yılında “*Yeni Gün*” gazetesini kurmuş, Kurtuluş Savaşı’nı destekleyen yayınları nedeniyle gördüğü baskılar sonucunda gazeteyi 1920 yılında Ankara’ya taşımıştır. 1924 yılında *Cumhuriyet* gazetesini kuran Nadi, 1945 yılında vefat etmiştir⁴¹⁵.

Nadi, 28 Nisan 1918 tarihinde Şimali Kafkasya Heyetinin İstanbul’da millî ajansa vermiş olduğu beyandan sonra “*Kafkasya ve Biz*” adı ile yazı kaleme almıştır. Yazısında Çarlık idaresinin son bulması ile Kafkasya’daki menfaatlerin gözetilmesine, Güney Kafkasya sınırlarımızın tabii haline çekilmesine değinmiştir. Kafkasya’da gelişen millî düşünceden hareketle “*o mübarek diyarın yeşil dağlarında hürriyet ve istiklal güneşinin*” kendini göstermeye başladığını ifade etmiştir. Büyük çoğunluğunu Müslümanların meydana getirdiği Kafkasya’da sadece Müslümanlarla değil bölgenin tamamıyla Osmanlı Devleti’nin ilişki içinde olması gerektiğini ifade etmiştir. Kafkasya’nın Çarlık baskısından kurtulmasıyla birlikte bölge ile ilişkilerin “*ittifak ve*

⁴¹⁴ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. I, Birleşim 2, 22 Kânunusani 1336, s. 13.

⁴¹⁵ <https://www.beyaztarih.com/ansiklopedi/yunus-nadi-abalioglu> (Erişim Tarihi: 17.04.2020)

ittihat” derecelerine varabileceği tahmininde bulunmuş ve bölgedeki hareketlenmelerin bir neticeye vararak bağımsızlığa ulaşacağını öngörmüştür⁴¹⁶. Bu düşüncesini Şimalî Kafkasya’nın bağımsızlığının ilanını tebrik için kaleme aldığı “*Şimalî Kafkasya’nın İstiklali*” başlıklı yazısında şu şekilde ifade etmektedir; “*Cenubî Kafkasya istiklalini ilan etmemiş olmakla beraber ancak müstakil bir devletin yapabileceği bazı hareketlere girişmektedir*”⁴¹⁷.

5 Haziran 1918 tarihinde kaleme aldığı yazıda ise Maverayı Kafkas Hükümeti’nin bir belirsizlik içinde olduğunu, akıl ve mantık çerçevesinde hak ve hakikate tamamen uygun bir idarenin teşkil edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Maverayı Kafkasya’nın Rus ihtilalinden sonra kendi geleceğini zaten kendi eline aldığını ancak fiilen istiklalin olduğunu, her nedense resmen ilandan geri durulduğunu aktarmıştır. Kafkasya’da meydana gelecek olan hükümetin içinde çoğunlukta olan Türk ve Müslümanların hakkının gözetilmesi gerektiğini aktarmıştır. Bakü’de Bolşeviklerin sebep olduğu karışıklıklarla birlikte İngilizlerin İran üzerinden bütün Kafkasya’da Osmanlı Devleti’ne bir sorun çıkaracağından bahsetmiş ve biran önce buradaki düzenin sağlanması gerektiğini aktarmıştır⁴¹⁸.

Yunus Nadi; 26 Eylül 1918 tarihinde kaleme aldığı “*Bakü ve Rusya*” başlıklı yazıda, Bakü’nün durumundan bahsetmiş ve bu güzide şehrin İslam Ordusunun muzafferiyeti ile ele geçtiğine değinmiştir. Bu durumda Azerbaycan’ın bağımsızlığının tanınmamasını haksız ve insafsız bir durum olarak görmüştür. Bakü’nün hakiki sahiplerinin eline geçmiş olmasıyla birlikte bu şehir üzerindeki tartışmaların son bulduğunu ifade ederek başkentin burası olması gerektiğini de ayrıca vurgulamıştır⁴¹⁹.

Yusuf Nadi; Azerbaycan’ın bağımsızlığının tasdiki sonrasında kaleme aldığı yazısında, Azerbaycan’ın bağımsızlık süreci hakkında bilgi vererek Türk tarihinden bazı kesitlere temas etmiştir. Türk Milleti’nin “*en durgun zamanlarını coşan ve*

⁴¹⁶ *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920, ...*, s. 64-66.

⁴¹⁷ *Aynı eser*, s. 83-85.

⁴¹⁸ Yunus Nadi, “Siyasât-Kafkasya İşleri”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2476, 5 Haziran 1334, s. 1.

⁴¹⁹ *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920, ...*, s. 381-383. Bakü’de ayrı hükümet olduğuna dair Bolşeviklerin resmî yayın organı İzvestiya gazetesinin iddiası bulunmaktadır. Bu yazısında Bakü’nün bu durumundan bahsedip yanlışları düzelterek okuyucularına aktarmıştır.

huruşan bir derya manzarasını takip edebilir, en perişan adımlarını hayret olunacak bir cemiyet hali ile istihlaf ve ikmal eylediğini” ifade ederek Azerbaycan’ın istiklalini Türk Milleti’nin bu hayat kabiliyetinin bir delili olarak yorumlamıştır. Ayrıca Tatar unvanı verilerek Azerbaycan Türklerine asıllarını unutturmanın ve büyük Türk ailesinden ayırmanın amaçlandığını ancak Tatarların da esas itibarıyla Türk ailesinin bir kolu olduğundan bahsederek Azerbaycan Türklerinin de hakikat ve esas itibarıyla halis Türklerden ibaret olduğunu belirtmiştir. Neticede ise umumî harbin Türkiye’ye getirdiği felaketlere karşı birçok Türk’ün hürriyet ve istiklal hayatı kazanmalarını bir teselli olarak görmüş ve tebriklerini bildirmiştir⁴²⁰.

Görüldüğü gibi Yunus Nadi, Kafkasya ve Azerbaycan’a dair kaleme almış olduğu yazılarda; bağımsız bir hükümet vurgusu yapmış, bu bağımsızlığın gelmesi ve tasdiki ile de yaşamış olduğu heyecanı okuyucularına aktarmıştır. Kendisi tarafından çıkarılmış olan “*Yeni Gün*” gazetesi de aslına bakılırsa Azerbaycan’a ve Kafkasya’ya dair var olan bütün bilgilere yer vermiş özel bir basın kaynağı konumunda olmuştur.

7. Ruşen Eşref

Ruşen Eşref İstanbul’da doğmuştur. İlk ve Orta öğrenimini Galatasaray Mekteb-i Sultânîsinde tamamlamıştır. Daha sonra Darülfünun Edebiyat Fakültesine girmiş ayrıca Galatasaray Mekteb-i Sultânîsinin birinci sınıfında Türkçe öğretmeni olmuştur. Bu görevinin yanında Fransızca öğretmenliği de yapmıştır. Yayın hayatına Fransızcadan yaptığı tercümelerle başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda Güney Kafkasya Heyetiyle yapılacak barış görüşmeleri için *Vakit* gazetesinin muhabiri sıfatıyla Batum’a gitmiştir. Daha sonra “*Yeni Gün*” gazetesinin muhabiri olarak üç ay sürecek Kafkasya seyahatine çıkmıştır. Millî Mücadele’nin başlangıcında “*Tasvîr-i Efkâr*” gazetesinin muhabiri olarak Anadolu’da çeşitli vilâyetlerde bulunmuştur. Daha sonra Millî Mücadele’ye fiilen katılmak üzere Ankara’ya gitmiş olan Ruşen Eşref, 21 Eylül 1959 tarihinde vefat etmiştir⁴²¹.

⁴²⁰ Yusuf Nadi, “Yeni Bir Türk Devleti”, *Yeni Gün*, No: 304, 19 Kânunusani 1336, s. 1.

⁴²¹ Nuri Sağlam, “ÜNAYDIN, Ruşen Eşref”, *DİA*, C. XLII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 336.

Ruşen Eşref, “*Yeni Gün*” gazetesinin genç ve güzide yazarlarından biri olarak görülerek Kafkasya’ya gönderilmiştir. 2 Ekim 1918 tarihinde Gülcemal Vapuru ile Batum’a hareket etmiş; Batum, Kars, Ardahan, Gence, Tiflis, Bakü, Karadağ, Culfa ve Tebriz dâhil olmak üzere bir seyahat planladığı “*Yeni Gün*” gazetesinde yayınlanmıştır. Haberde gezinin amacının, Kafkasya ve özellikle din ve ırk kardeşi olarak görülen Azerbaycan hakkında güvenilir bilgiler toplamak olarak ifade edilmiştir⁴²².

Ruşen Eşref bu hareket planı ve amaçla çıkmış olduğu yoldan Aralık ayının ortalarında geri dönmüştür. İstanbul’a geldikten birkaç gün sonra gazetelere seyahati hakkında bazı bilgiler vermiştir. Bu kısa bilgilerde; Azerbaycanlıların istiklallerinin tanınacağına inandıklarını, memleketlerinde kısa sürede tesis edilen asayiş hükümetin bağımsızlık kabiliyetinin bir göstergesi olarak gördüklerini ifade etmiştir. Ayrıca Azerbaycanlıların Rus kültürüne karşı kendi lisan ve musikilerini muhafaza etmiş olmalarıyla birlikte arzu ettikleri neticeyi can atarak beklediklerini aktarmış⁴²³ ve Şimalî Kafkasya, Azerbaycan ve Gürcistan’ın istiklallerinin tanınması yolunda birlikte hareket etmek için müzakere gerçekleştirmiş oldukları bilgisini vermiştir⁴²⁴.

Ruşen Eşref seyahatine dair notlarını “*Kafkasya’da Bir Cevelan*” başlıklı yazı serisi ile kaleme almıştır. Azerbaycan’a dair ilk notlarını Bakü şehrinden aktarmıştır. Bakü’nün kurtuluşunun dünyevî mutluluğunu yaşarken Muharrem ayına denk gelmiş olması sebebiyle uhrevî bir matem içindedir. Bu matem halini betimleyerek gördüklerini anlattıktan sonra Azerbaycan için Rusya döneminde yapılmış olan muazzam binalar ve Muharrem matemine atıfta bulunarak “*şekline musallat olan Ruslukla, ruhuna sinen İranilik arasında kalmış bir avuç Türk... İşte müstakil ve müstakbel Azerbaycan, milletin üzerine çöken bu iki sis arasından yalnız lisan-ı mucizesiyle doğuyor*” yorumunda bulunmuştur. Bakü’de yapmış olduğu görüşmelerden hareketle petrol madenlerinden bilgiler aktarmış ayrıca Azerbaycan’ın önemli isimlerinden biri olan Hacı Zeynelabidin Tagiyev’e ait ziyaret notlarını paylaşmıştır. Bakü’deki yeni hayata dair açtığı başlıkta ise bağımsızlığa giden yoldan

⁴²² *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, ..., s. 394.

⁴²³ “Kafkasya’daki Türkler Bizim İçin Ne Düşünüyorlar”, *Akşam*, No: 88, 16 Kânunusani 1334, s. 1.

⁴²⁴ *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, ..., s. 440-441.

bahsederek Rusların Müslümanlara kimliklerini unutturmak için türlü işlere giriştiğine değinmiştir. Millî hareketlenmede Azerbaycan'ın zenginlerinin yapmış olduğu desteklerle halkın bilinçlendiği; bu bilinçlenme ile birlikte asilzadeler, zenginler, münevverler ve ameleler arasında milliyet ve istiklal fikirlerinin şekillendiğini ancak yaşamış oldukları baskı sebebiyle bu düşüncelerini hayata geçiremediklerini belirtmiştir. Eğitim seviyesinin artmasıyla birlikte milliyet düşüncesinin geliştiği ve fikirlere yön verdiğine değinerek münevver şehirlilerin halkın aydınlatılması için bütün kuvvetleri ile çalıştıklarını aktarmış ancak burada giriştikleri siyasî münakaşalardan şikâyet etmiştir. Ona göre Bağımsız Azerbaycan'ın en zayıf noktası dinciler, milliyetçiler, işçiler, ıslahatçılar ve sosyalistlerin birbirine ayrı ayrı dış bileyerek fikrî ve anlayış bakımından yaşamış oldukları dağınıklığıdır. Son olarak Bakü izlenimlerini bitirirken Bakü ile Azerbaycan'ın birbirlerine gövde ve baş gibi bağlı olduklarına değinerek Bakü'yü Azerbaycan'dan ayırmak demek birkaç milyon Azerbaycan Türkü'nü boğup gömmek demek olduğunu ifade etmiştir⁴²⁵.

8. Ahmed Emin

Ahmed Emin (Yalman) 1888 yılında Selanik'te doğmuştur. İlk olarak Şeyh Maruf Efendi'nin özel okuluna daha sonra Selanik Askerî Rüştîyesine gitmiştir. Babasının İstanbul'a görev için gitmesi ile birlikte liseyi İstanbul Alman Lisesinde bitirdikten sonra İstanbul Hukuk Fakültesinde eğitime devam etmiştir. Bu dönemde gazetecilik çalışmalarına başlamış ve *Sabah* gazetesinde çalışmıştır. 1911 yılında girmiş olduğu sınavı kazanarak Amerika'da üniversite eğitimi hakkı elde etmiştir. Amerika'ya gitmiş ve Columbia Üniversitesinin Sosyoloji bölümüne girmiştir. Mezun olduktan sonra aynı üniversitenin Gazetecilik okuluna kaydolmuştur. 1914 yılında İstanbul'a dönmüş ve İstanbul Üniversitesinde Ziya Gökalp'in asistanlığını yapmıştır. Bu dönemde "*Tanin*" gazetesi yazar kadrosuna da girmiştir. 1917 yılında Mehmet Asım US ile birlikte *Vakit* gazetesini çıkarmıştır. 1920 yılında İngilizler tarafından

⁴²⁵ *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920, ...s. 441-452.*

yazılarından dolayı Malta'ya sürgüne gönderilmiştir. Malta'dan döndüğünde ise Ankara'ya giderek gazeteciliğe devam etmiştir⁴²⁶.

Ahmed Emin, Osmanlı kamuoyunda Bakü'nün işgal edildiği bilgisinin yer alması üzerine "*Bakü'nün İşgali*" adlı bir yazı kaleme almıştır. Emin, Azerbaycan'ın sağlam bir teşkilatlanma içinde olmasının bir övünç kaynağı olduğundan bahsederek yazısına başlamıştır. Rusya'nın Azerbaycan'ın "*Millî Mefkuresini*" söndürmek için giriştiği işlerin boşa çıktığını ve Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık yolunda başarılı olduklarını aktarmıştır. Azerbaycan'da meydana gelen gelişmelere sevinmelerinin sebebinin bir ilhak sevinci olmadığını, kendi iç kargaşa ve sorunlarından dıştaki mevzulara karşı bir ilhakı düşünmediklerini bildirmiştir. Ayrıca Azerbaycan'ın vaziyetine duydukları ilginin sebebinin: "*İrkdaşlarımızın kabiliyet-i hayatiyeyi haiz bir müstakil hükûmet tesisine muvaffak olmalarıdır*" şeklinde ifade etmiştir. Devamında ise Birinci Dünya Savaşı'ndan evvel dünya üzerinde Türklük adına yalnız olduklarını, Rusya'da var olan dindaş ve ırkdaşların susturulup Ruslaştırılmaya çalışıldığını ancak ihtilalden sonra Türk hükümetlerinin kurulmasıyla birlikte artık yalnız olmadıklarını aktarmıştır. Bu yeni oluşumlarla "*artık dünya üzerinde yalnız görünmeyeceğiz, aynı gayeyi takip eden yoldaşlara malik olduğumuzu bileceğiz*" düşüncesindedir. Yoldaş olarak gördüğü yeni Türk devletinin menfaatlerinin Osmanlı Devleti'nin dâhilen kuvvetlenmesi ve İslam dini ve Türklük kültürünün kuvvetlenmesi olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin menfaatinin de yeni Türk hükümetlerinin kuvvet bulması ve gelişmesinden ibaret olduğu düşüncesindedir⁴²⁷.

Ahmet Emin, yeni Türk devletine dair vurguladığı ortak gaye düşüncesi etrafında Almanların Rusya ile Kafkasya konusunda yapmış olduğu antlaşma ve bunun üzerine Gürcülerin istiklalini tanımalarından memnun kalmamış ve bir yazı kaleme almıştır. Bu rahatsızlığını, dünya savaşında yanlarında kimse yokken kendilerinin olduğunu ve müttefik olduklarından bahsederek dile getirmiştir. Burada Kafkasya'daki Osmanlı siyasetinin amacının sınırlarını muhafaza için Rusya'ya karşı bir set oluşturmak amacıyla Kafkas hükümetlerinin istiklalinin tanınması olduğundan

⁴²⁶ Asuman Tezcan, *Ahmet Emin Yalman: Dönemi ve Gazeteciliği*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2007, s. 12-20.

⁴²⁷ Ahmed Emin, "Bakü'nün İşgali", *Vakit*, No: 295, 15 Ağustos 1334, s. 1.

bahsetmiştir. Gürcistan'ın tasdiki ile birlikte Azerbaycan ve Ermenistan'ın da bağımsızlıklarının tanınması, aksi halde bölgenin bir iki seneye kadar Makedonya haline geleceği yorumunda bulunmuştur⁴²⁸. Daha önce Ağaoğlu Ahmed ve Hüseyinzade Ali Bey, Enver Paşa'ya iletmiş oldukları telgrafta da bölgenin Makedonya'ya dönüşme tehlikesinden bahsetmişlerdi⁴²⁹. Bu iki öngöründe de Kafkasya'da bulunan Türk, Gürcü ve Ermenilere tanınan hakların ya da bağımsızlıklarının tasdiklerinin paralel olması gerektiği aksi halde kargaşanın çıkacağı düşüncesi hâkimdir.

Ahmed Emin'in Azerbaycan'ın istiklalinin tasdikinden sonra kaleme aldığı yazısı “*Azerbaycan'ın İstiklali*” başlığını taşımaktadır. Yazısında, Azerbaycan'ın bağımsızlığının Türklük âleminde hayırlı bir haber olarak görülüp derin bir memnuniyet uyandıracığından bahsetmiştir. Emin; ahalisinin zeki, arazisinin de zengin olduğuna değinerek ağır şartların üstesinden gelerek müstakil yaşamak için azimli bir çalışmanın neticesini almış olduklarını ifade etmiştir. Azerbaycan'dan elde edilen haber kaynağının kısıtlı olmasından dolayı güvenilir kaynaklardan aldıkları bilgi çerçevesinde Azerbaycan Türklerinin büyük bir azim ile işe sarılıp teşkilatlanma sürecine girmiş olduklarını bildirmiştir. Rusya'da Çarlığın yıkılmasından sonra meydana gelen boşlukta Kafkasya'da gerçekleşen hükümetçilik müsabakasında Türklerin birinci geldiğini, ikinciliği ise Gürcülerin elde ettiğini aktarmıştır. Ancak Gürcüler daha teşkilatlı bir şekilde müstakil hayatlarına başlamış olduklarını, Türkler ise Çarlık rejiminin politikalarının tesirleri ile daha zor şartlarda teşkilatlandıklarını ifade etmiştir. Ahmed Emin; Azerbaycan'ın bu başarısının memlekette büyük bir iftihar sebebi olduğundan bahsetmiş ve yeni Türk devletinin istiklalinin tanınmasının, Asya Türklüğü için ciddi bir ilerleme vesilesi olmasını temenni etmiştir. Ayrıca Kafkas hükümetlerinin bağımsızlıklarının tasdikinin sebebi hakkında, Rusların ilerlemesi karşısında Türkiye'yi güçlü konuma getirdiği ve Rusya'nın önünde set olacak bu iki hükümetin istiklalinin tanındığı bilgisini aktarmıştır⁴³⁰.

⁴²⁸ Ahmed Emin, “Almanya'nın Kafkas Siyaseti”, *Vakit*, No: 311, 2 Eylül 1334, s. 1.

⁴²⁹ Bkz. sayfa 92.

⁴³⁰ Ahmed Emin, “Azerbaycan'ın İstiklali”, *Vakit*, No: 793, 20 Kânunusani 1336, s. 1.

9. Nebizade Ahmed Hamdi

Nebizade Ahmed Hamdi (Ülkümen) 1888 yılında Serez’de doğmuş, ilk ve orta tahsilini Trabzon’da tamamlamıştır. Bir süre Selanik’te bulunmuş ve burada ilk yazarlık tecrübelerini edinmiştir. Paris’te Sorbonne Üniversitesinde hukuk öğrenimi almış, Birinci Dünya Savaşı’nın çıkması ile birlikte İstanbul’a dönmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde gazetelerde yazılar yazmaya başlamıştır⁴³¹.

Nebizade Ahmet Hamdi, Batum müzakereleri neticesinde kaleme aldığı “*Kafkasya’nın İstiklali ve Şark Hudutlarımız*” başlıklı yazısında müzakereler neticesinde meydana gelen hükümetlere değinmiş, Batum Antlaşması ile meydana gelen sınırların öneminden bahsetmiştir. Batum’da yapılan antlaşmalardan duyduğu memnuniyet ile birlikte meydana gelen sınır ihtilaflarının neticelenmesi gerektiğini de ifade etmiştir. Bu sınır düzenlemelerinde ise: “*Türkiye’nin, İslam âleminin ve özellikle Türklüğün hayat ve İstikbali, istiklali, vahdeti için Cenubî Kafkasya’da*” meydana gelen hükümetlerin hudutları ve Türkiye ile ilişkilerine önem verilmesi gerektiğini aktarmıştır. Almanya’nın Gürcü Çenkeli’ye müzakere için İstanbul’u göstermiş olmasından hareketle Almanların da Türkiye ile yeni hükümetler arasındaki ilişkilere dostane yaklaştığını düşünmüştür. Ancak özellikle vurguladığı nokta ise meselenin sadece bir sınır meselesi olmadığı, en küçük milletlerin bile istiklal davaları gütmelerinden bahsederek “*Türklüğün muazzez mefkûresinden fedakârlık*” edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Nebizade, Çarlığın bütün baskılarına rağmen Hilafet makamı ile olan manevî ilişkilerinden yola çıkarak Kafkasya’da Türklüğün gayesinin “*Millî Vahdet ve Millî İstiklal*” olduğunu ifade etmiştir. Bu doğrultuda bütün Türklerin haklarının tanınması gerektiğini vurgulayarak bu müsait şartlarda Kafkasya meselesinin millî ve tarihî şartlara uygun olarak kesin bir şekilde halledilmesi gerektiğine aksi halde telafisi olmayacağına değinmiştir⁴³².

Nebizade Ahmed Hamdi; “*Türk Dünyası*” gazetesinde kaleme aldığı “*Kafkasya*” başlıklı yazısına, Türkiye’nin Kafkasya meselesine yeterince önem vermediğinden ve bu meselenin Türkiye’nin istikbali için önemli bir yerde olduğundan

⁴³¹ Güngör Görmüş, *Trabzon Mebusu Nebizade Hamdi Ülkümen*, (Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 2006, s. 1-2.

⁴³² *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, ..., s. 109-111.

bahsederek başlamıştır. Nebizade Kafkasya meselesini Anadolu meselesi olarak görmüş, Anadolu'nun hatta bütün Türklüğün istikbali meselesi olduğuna değinerek Kafkasya'nın öneminden bahsetmiştir. Ayrıca, Kafkasya'da var olan Türk ve Müslümanlar için İstanbul'un ne kadar önemli olduğuna değinerek Türkiye ile Kafkasya'nın geleceği konusunda buradaki Türk ve İslam kitlesinin millî ve mukaddes haklara sahip olduğuna ve bu hakların tasdikinin zarurî olduğuna değinmiştir. Nebizade buradaki ifadesinde Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya'nın bağımsızlıklarının tasdik edilmesi gerekliliği üzerinde durmuş ve bu konuda Türkiye'nin meseleye gerekli önemi vermemesini eleştirmiştir⁴³³.

Batum Görüşmelerinin neticesinde meydana gelen şartlarda Türk ve Müslümanların haklarının gözetilmesi gerekliliğine vurgu yapan ve yine Kafkasya'daki Türk ve Müslüman kitlenin bağımsızlığının tanınması zorunluluğuna değinerek Osmanlı Hükümeti'ni eleştiren Nebizade, Azerbaycan'ın İstiklalinin tanınması haberi üzerine de bir yazı kaleme almıştır. Bu yazısında öncelikle bu önemli hadisenin gerektiği gibi itibara alınmadığını, önemli bir hadise olduğu gerçeğine dikkat edilmediğini ve bunun sebeplerinden birinin bazı gazetelerin halkı yanlış yollara sevk ederek milletin “*milliyet muhabbeti*” zevkini tatmalarına mani olduğunu ifade etmiştir. Milliyet düşüncesinin milletleri zorunlu olarak ortak bir gayeye sevk ettiğini bu yüzden yakın bir gelecekte çeşitli Türk kitleleri arasında fark gözetilenlerin kalmayacağından bahsederek yeni Türk Hükümeti'nin layıkıyla anlaşılmasının ancak o zaman olacağına değinmiştir. Azerbaycan'ı; Konya, Edirne ve İstanbul gibi maddî ve manevî mevcudiyetiyle Türk olan bir kıta olarak ifade etmiş ve aralarındaki farkın, Azerbaycan'da daha kuvvetli bir *Ruh-ı Millî* olması ve siyasî olarak farklı bir idareden ibaret olması şeklinde anlatmıştır.

Nebizade Ahmed Hamdi, Birinci Dünya Savaşı neticesinde Çarlık baskısı altında ezilen Kafkasya Türklerinin esaretten kurtulacaklarının düşlendiğini de ifade etmiştir. Ayrıca bu düşte “*Türkiye Türklüğünün Kafkasya'daki din ve ırk kardeşlerine karşı hiçbir istila, ilhak emeli olmadığını*” belirtmiştir. Amaçlarının Türklüğün kurtulmasından ibaret olduğunu dile getirmiştir. Bu uğurda şehit olanların yanında

⁴³³ Nebizade Ahmed Hamdi, “Kafkasya”, *Türk Dünyası*, No: 15, 14 Eylül 1335, s. 1; *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920, ...*, s. 526-527.

Türklük ülküsü yolunda canını feda etmek isteyen gençlerin çokluğunu vurgulamış ve Türkiye Türklüğünün Kafkasya'ya olan ilgi ve sevgisini anlatmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin harpten çok ağır şartlarda çıktığı bir dönemde bir Türk devletinin istiklalini kazanmasını büyük bir mutluluk olarak görmüştür. Yazısında hükümetin; Azerbaycan Hükümeti'ni ve İstanbul'daki hükümet temsilcisini tebrik edip etmediği, siyasî temsilci hususunda adım atılıp atılmadığı konusunu gündeme getirmiş ve hükümetin atacağı adımları takip edeceğini ifade etmiştir. Ayrıca Millet Meclisinin tebriklerini iletmek isteyip istemediğini sorgulamıştır⁴³⁴. Nebizade'nin bu yazısından iki gün sonra yani 22 Ocak 1920 tarihli meclis oturumunda bu konu Tunalı Hilmi Bey'in aracılığı ile gündeme gelmiş, Hamdullah Suphi Bey'in de destek ifadeleri ile bir tebrik telgrafi çekilmesine karar verilmiştir⁴³⁵. Ancak Hükümetin böyle bir adım atıp atmadığı konusunda bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Son olarak Azerbaycan'ın İstiklali haberi karşısında her ferde bazı vazifeler düştüğünü, bu vazifeleri “*milliyetperverliğimiz, ruh ve vicdan-ı millimiz bize telkin edecektir*” şeklinde ifade etmiştir. Azerbaycan Türklerinin hatıralarını minnet ve şükran ile yücelterek kıymetini her daim bildikleri şehitlerimizin ruhunu şad etmeliyiz ifadeleri ile yazısını tamamlamıştır⁴³⁶.

10. Ömer Seyfettin

Türk Edebiyatının önemli isimlerinden biri olan Ömer Seyfettin, İstanbul'da Eyüp Askerî Baytar Rüştîyesinde ve Edirne Askerî İdâdîsinde eğitim görmüş ardından Mekteb-i Harbiyeye başlamıştır. Makedonya'da baş gösteren isyan hareketleri sebebiyle erken mezun edilerek son sınıftayken bölgede görevlendirilmiştir. Balkanlarda çeşitli yerlerde görev yapmış, 1909 yılında Selanik'te İttihat ve Terakkî ile ilk ilişkilerini kurmuştur. İttihat ve Terakkînin maddî desteğiyle çıkan “*Genç Kalemler*” dergisinde “*Yeni Lisan*” hareketini başlatmıştır. Ziya Gökalp'in teşvikiyle ordudan ayrılmış ancak Balkan Savaşı sebebiyle tekrar göreve çağırılmıştır. 23 Şubat

⁴³⁴ Nebizade Ahmed Hamdi, “Azerbaycan'ın İstiklali”, *Yeni Gün*, No: 305, 20 Kânunusani 1336, s. 1

⁴³⁵ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. I, Birleşim 2, 22 Kânunusani 1336, s. 13.

⁴³⁶ Nebizade Ahmed Hamdi, “Azerbaycan'ın İstiklali”, *Yeni Gün*, No: 305, 20 Kânunusani 1336, s. 1.

1914 tarihinde askerlikten ikinci defa istifa etmiştir. Ömer Seyfettin, edebiyat âleminde ilk olarak şiir ile girmiş olmasına rağmen hikâyeciliği ile şöhret kazanmıştır⁴³⁷.

Ömer Seyfettin, Azerbaycan'ın istiklalinin tanınması sebebiyle kaleme aldığı yazıda daha çok Azerbaycan Türklerinin edebî sahada ilerlemelerinden ve milliyet fikrini daha iyi anlamış olmalarından bahsederek Osmanlı Türklüğü ile bir kıyaslama yapmıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığının yaşattığı büyük mutluluğu dile getirerek Azerbaycan Türklerinin Avrupa ilmine Türkiye Türklüğünden daha çabuk girdiğini ifade etmiştir. Bir devlet olarak varlıklarını ortaya koyan Azerbaycan Türklerinin, *medeni telakki, iktisadiyat, ilim, bilhassa fen hususunda* Türkiye Türklerinden daha gelişmiş olduklarını ileri sürmüştür. Bunun sebebinin Türkiye Türklerinin birçok etken sebebiyle *zekâsını onlarınki gibi serbest bırakmamış* ve bu yüzden ilerleme yavaş olmuştur şeklinde açıklamıştır. Türkiye Türklerinin edebî ilerlemelerinin Ortaçağ'da olduğunu ifade ederek Azerbaycan'da ise kırk-elli sene evvel gayet geniş bir sahne edebiyatının geliştiğine değinmiştir. Ayrıca Mirza Fethali Ahundov'un Batı ilerlemesini kavradığını ve piyeslerinin Avrupa dillerine tercüme edilmiş olduğunu aktarmıştır. Ömer Seyfettin, edebî olarak yaptığı karşılaştırmadan sonra iki kardeş milletin dilleri arasındaki lehçe farkını dile getirip Azerbaycan lehçesine daha fazla sayıda Farsça kelime girmiş olduğunu ifade etmiştir. İsmail Gaspıralı'nın "*Tercüman*" gazetesinde başlatmış olduğu "*dilde, fikirde, işte birlik*" düşüncesi ile birlikte gelecekteki Türk dilinin İstanbul şivesini esas alacağını ifade etmiştir.

Ömer Seyfettin'in diğer bir kıyası ise millî edebiyat düşüncesinin gelişimi konusunda olmuştur. Burada Azerbaycan Türklüğünün, Türkiye Türklüğündeki millî edebiyat hareketinin tesirinde kalmış olduğuna değinmiştir. Özellikle Emin Bey, Yusuf Ziya ve Ziya Gökalp'in manzumelerini okuyarak İstanbul millî edebiyat akımını takip etmeye başladıklarını ifade etmiştir. Bunun yanında Azerbaycanlıların edebiyatı ve sanatı daha çok sevdiklerini, sebebinin ise edip ya da şairlerin kendisini milletinden ayrı saymamaları ve milletin lisanını hor ve hakir görmemeleri olarak açıklamıştır.

⁴³⁷ Nazım H. Polat, "Ömer Seyfeddin", *DİA*, C. XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 80-82.

Azerbaycanlıların kısa sürede büyük işler yaparak her tarafı mekteplerle doldurduklarından, Türkçeyi resmî dil ilan etmelerinden, tiyatro mektebi açmalarından ve Azerbaycan tarihini yazacak olanlara büyük bir mükâfat tahsis etmelerinden bahsederek Türkiye Türklüğünün asırlardır yapamadıklarını kısa sürede başarmış olmalarından bahsetmiştir. Azerbaycanlı bir gençten aktardığı “*dünyanın en tabii devleti millî olan bir devlettir*” ifadesinden hareketle Türkiye’deki siyasilerde bu düşüncenin olmadığını ifade etmiş ve eleştirmiştir. Cümlelerinin devamında “*Türk sanatkârları için İstanbul gibi, hatta İstanbul’dan daha serbest bir vatan*” açılmış olmasından bahsederek “*yeter ki coğrafi hududun haricinde kardeşlerimizi yabancı zannetmeyelim*” ifadelerini kullanmıştır. Osmanlı Devleti sınırları içindeki Türklerin Türk olduğu gibi Azerbaycan, Şimalî Kafkasya, Türkistan, Hive, Buhara, Semerkant ve Fergana ülkelerindekilerin de Türk olduğunu vurgulamıştır. Aralarında bulunan şive farklarının da “*Umumî Millî Edebiyat*” ile bir iki asır içinde kalkacağına değinmiştir.

Son olarak Azerbaycan’ın gelecekteki millî edebiyatın bütün Turan sahasına yayılmasında önemli bir etken olacağına değinmiş ve Azerbaycan’ın istiklalini bütün Turan’ın istiklali olarak görmüş ve Avrupa medeniyetini Hazar Denizi’nin ötesindeki Türklere, Osmanlı Türklerinden önce Azerbaycanlıların götüreceğini ifade ederek cümlelerini sonlandırmıştır⁴³⁸.

11. Ebüzziya Velid

Ebüzziya Velid, 1882 yılında İstanbul’da doğmuştur. Babası Ebüzziya Mehmet Tevfik’tir. Behram Ağa İlkokulu ve Mekteb-i Sultanîde eğitim hayatına başlamıştır. Babası ve abisi Talha’nın Konya’ya sürgün edilmesinin ardından okuldan uzaklaştırılarak göz hapsine alınmıştır. Hapis olduğu dönemde geceleri duvardan atlayarak evlerinin bitişiğindeki Fransız Mektebine devam etmiş ve Fransızcasını ilerletmiştir. Kendi gayreti ile Arapça, Farsça ve Almanca öğrenmiştir. Lise eğitimini Fransız Saint Benoît Mektebinde tamamlamış ve İstanbul Darülfünun Hukuk

⁴³⁸ Nazım Hikmet Polat, *Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, makaleler, Mektuplar ve Çeviriler)*, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 830-832; *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920, ...*, s. 656-657.

Mektebine girmiştir. Mütercim olarak Düyûn-ı Umûmiyyeye girmiş ve hukuk mektebini tamamlayarak doktora yapmak üzere Paris’e gitmiştir. Paris’ten döndükten sonra babasının çıkardığı “*Yeni Tasvîr-i Efkâr*” gazetesinde çalışmak için Fransız gazetelerinden “*Le Temps*” ve “*Le Figaro*”da stajyer olarak çalışmıştır. Babasının vefatı sonrası “*Tasvîr-i Efkâr*” gazetesinin yazı işlerinden sorumlu olarak yayıncılık faaliyetlerine başlamıştır. Gazete birçok defa kapanmış ancak ellerinde bulunan yedek imtiyazlar sayesinde farklı isimlerle yayın yapmaya devam etmiştir. Damat Ferid Paşa Hükûmeti’ni eleştirerek Millî Mücadele’yi destekleyen yazılar kaleme almıştır. İngilizler tarafından Malta’ya sürgüne gönderilmiş, geri döndüğünde Millî Mücadele’ye destek olmaya devam etmiştir⁴³⁹.

Ebüzziya Velid “*Azerbaycan ve Gürcistan’ın Tasdik-i İstiklali*” başlığı ile kaleme aldığı yazısında Paris Konferansında geç kalınmış bir kararın İtilaf Devletlerince neden ertelendiğine değinmiştir. Ermenistan’ın vücuda getirilmesi konusunda tereddüt edilmezken Azerbaycan ve Gürcistan’ın istiklalinin ertelenmesinin Rusya’da meydana gelen hadiselerle ilgili olduğunu aktararak bu hadiselerin, Rusya ve Avrupa açısından nasıl etkilere sebep olduğunu aktarmıştır. Azerbaycan ve Gürcistan’ın hızlıca istiklallerinin tasdik edilmesini çok olumlu bir durum olarak görmüş ve Avrupa’yı nasıl etkileyeceğini birkaç madde üzerinden aktarmıştır. Buna göre bu karar ile Avrupa’ya sıçrayacak olan Asya’daki karışıklığın bir dereceye kadar önüne geçilmiştir. İkinci olarak küçük milletlerin istiklal ve hukuklarını tanıyacağına dair vermiş olduğu sözlerin bir kısmını ifa etmiştir. Üçüncü olarak ise Azerbaycan gibi büyük bir *millî mizaca ve cengâverliğe* sahip olan bir milletin, istiklalini tasdik ile Kafkasya’da ileride meydana gelecek bir ihtilalin önüne geçilmiştir. Çünkü Ermenilerin istiklalinin tanındıktan sonra Azerbaycan gibi daha güçlü, daha meziyetli ve çok daha bahadır bir milletin istiklalinin tasdik olmamasının bölgede büyük bir infial meydana getireceği gibi Bolşevikler içinde yayılma sahası yaratacağını düşünmüştür. Avrupa, bu kararı ile tamamen kendi menfaatlerine uygun bir karar almış olmakla birlikte Avrupa’nın, akıl ve mantık çerçevesinde hareket etmekten başka çaresi olmadığını anlamış olduğunu aktarmıştır. Son olarak

⁴³⁹ Ziyad Ebüzziya, “Ebüzziya, Velid” *DİA*, C. X, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 371-373.

Türkiye'nin ve Anadolu'nun, Asya ve İslam âlemi için öneminden bahsetmiş; kimsenin hakkına tecavüz niyetinde olunmadığından bahsederek Asya'daki huzur için Türkiye'den istifade edilmesinin Avrupa açısından da önemli olduğuna değinerek sözlerini tamamlamıştır⁴⁴⁰.

Ebüzziya; bu yazısında İstiklal haberini Avrupa, Rusya ve Asya'daki meseleler çerçevesinde gelişen olayların bir yansıması olarak görmüştür. Alınmış olan bu tasdik kararının akıl mantık çerçevesinde; Kafkasya'da, Asya'da ve haliyle Avrupa'da olumlu sonuçları olacağına değinmiştir.

12. İsmail Habib SEVÜK

İsmail Habib Sevük, 1892 yılında babasının tabur ağası olarak görev yaptığı Edremit'te doğmuştur. Eğitimine Edremit Rüştiyesinde başlamış sonrasında Bursa İdadisini bitirdikten sonra 1910 yılında mülkiyeye girmiştir. Aynı yıl kaydolduğu İstanbul Darülfünun Hukuk Fakültesinden 1913 yılında mezun olmuştur. Kastamonu Sultanisinde Edebiyat öğretmeni olarak ilk görevine başlamıştır. Kastamonu'daki öğretmenlik yıllarında İttihat ve Terakkinin desteğiyle yayınlanan “*Köroğlu*” gazetesinin başyazarlığını yapmıştır. Bir süre boşa kaldıktan sonra İzmir Sultanisinde edebiyat öğretmenliği görevine başlamış, bu dönemde Balıkesir'de çıkan “*İzmir'e Doğru*” gazetesinde İzmir'in işgalini protesto eden yazılar kaleme almıştır. Daha sonra tekrar Kastamonu'ya geçmiş olan Sevük, burada yayınlanmakta olan “*Açık Söz*” gazetesinde Millî Mücadele'yi destekleyen makale ve fıkralar kale almıştır. Ankara, Edirne, Adana ve İstanbul'da çeşitli görevler yürütmüştür⁴⁴¹.

İsmail Hakkı Sevük görev yaptığı çeşitli illerde gazetelerde yazılar ve fıkralar kaleme almış, bu yazıların bir kısmını ise “*O Zamanlar*” isimli hatıra kitabında toplamıştır. Burada aktarmış olduğu bilgilerden hareketle Azerbaycan'ın bağımsızlığının İtilaf Devletleri tarafından tanındığı dönemde İzmir'de görev yaptığı anlaşılmaktadır. İşgal altında olan İzmir'de, Azerbaycan'ın bağımsızlığının

⁴⁴⁰ Ebüzziyazade, “Azerbaycan ve Gürcistan'ın Tasdik-i İstiklali”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2966, 22 Kânunusani 1336, s. 1.

⁴⁴¹ Nezahat Özcan, *İsmail Habib Sevük Hayatı ve Edebiyat Tarihçiliği*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1999, s. 6-11.

tanınmasının meydana getirdiği duygularla bir marş yazmıştır. “*Kardeş Sesi*” adıyla yazdığı marşı, İsmail Zühtü Bey bestelemiştir. Bu beste işgal altında bulunan İzmir’de, Azerbaycan’ın bağımsızlığını tebrik için düzenlenmiş olan törende bir Musiki Heyeti tarafından seslendirilmiştir. Marşın İzmir’in bütün Müslümanları tarafından işitilmesi sağlanmıştır. Bu marşa aşağıdaki gibidir:

*“Hilal artık öldü diye
Sevinmişti düşman niye?
Hilal birken iki oldu
Selam bizden ikinciye!
Alkışladık seni candan.*

*Anamız bir, babamız bir
Azerbaycan öz kardeşir.
Zaten biriz, fakat yarın
Bütün bütün birleşilir!
Azerbaycan, Azerbaycan
Bildik hayal değil “Turan”!”*

İşgal altındaki bir şehirde kaleme alınmış ve “*Turan*” mesajı veren marşta Azerbaycan, Osmanlı Türklerinin öz kardeşi olarak görülmekte Azerbaycan bayrağında var olan hilalden hareketle İslam sancağını dalgalandıran devletin iki olduğu vurgusu yapılmaktadır. Zor günlerde birlik, beraberlik ve ülkü ifadelerini aktaran SEVÜK, Millî Mücadele döneminde Kastamonu’yu ziyarette bulunan Sovyet Hâkimiyeti altındaki Azerbaycan sefirinin gelişi üzerine de bir yazı kaleme almıştır. Yazısını hatıratında aktarmadan önce Sosyalist idarenin tesis edildiği Azerbaycan sefirinin: “*O zamanlar bizdeki milliyetçiliğin koyuluğuna bakmalı ki Azerbaycan sefirini bile bir nasyonalist sefir gibi*” karşılandığını ifade etmiştir. Kaleme aldığı bu yazısında ise Azerbaycan Türkleri ile Anadolu Türkleri arasındaki kardeşliği vurgulamıştır. Tarih, dil, din ve kan birliğinden bahsederek bu birlikteliği misallerle desteklemiştir. “*Azerbaycan ki benim kardeşim bile değil, benim milletimdir, bir milleti haritanın rengi ve coğrafyanın mesafesi nasıl ayrılabilir?*” sözleriyle millî birliğin hudut birliğinden daha derin bağları ifade ettiğini vurgulamıştır. Bu birlik ve kardeşlik cümlelerinden sonra “*Sefir İbrahim Abilof! ... sizi yalnız kardeş bir*

hükümetin değil kendi milletimin kendime gösterilen bir sefiri sıfatıyla selamlıyorum!” ifadeleriyle sözlerini sonlandırmıştır⁴⁴².

C. Türk Ocaklarının Azerbaycan’a İlgisi ve Bağımsızlığa Bakışı

1911 yılının ilkbaharında Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye öğrencileri; Türk Milletinin gelişimi için çalışmak arzusu ile toplanmışlar ve Akçuraoğlu Yusuf, Fuat Sabit, Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul, Hamdullah Suphi Tanrıöver gibi isimlerle irtibat kurarak niyetlerini bildirmişlerdir⁴⁴³. Bu girişimin ardından irtibat kurmuş oldukları Hüseyin Cahid, Şehbenderzade Ahmed Hilmi, Ahmed Ferid, Mehmed Emin, Akçuraoğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmed ve Mehmed Ali Tevfik gibi isimlerle çeşitli görüşme ve toplantılar yapmışlardır⁴⁴⁴. Bu toplantıların neticesinde bir nizamname yayınlayarak Türk Ocağı’nın kuruluşunu tamamlamışlardır. Hazırlanan nizamnamenin birinci maddesinden hareketle Ocağın resmî kuruluş tarihi, 12 Mart 1912’dir. Hazırlanan nizamnamenin ikinci maddesinde ise amacı bildirilmiştir. Buna göre Türk Ocağı’nın amacı: “*Türklerin millî terbiye ve ilmî, içtimâî, iktisadî seviyelerinin terakki ve itilâsıyla Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmaktır*”. Üçüncü maddede “*cemiyetin maksadını elde etmek için Türk Ocağı adlı kulüpler açarak dersler, konferanslar, müsamereler tertip, kitap ve risaleler neşretmeye ve mektepler açmaya çalışacağına*” değinilmiştir⁴⁴⁵. Bu doğrultuda kurulduğu tarihten itibaren üçüncü maddede belirtildiği üzere çeşitli faaliyetler yürütmüşlerdir. Türk dünyasının gelişimi ve meseleleri üzerinde yapılan konferanslar özellikle İstanbul’da ulaşılan kitleler üzerinde büyük etkiler yaratmıştır. Türkiye’de güçlü bir şekilde oluşum gösteren Türkçülük ve bunun siyasî, ekonomik ve kültürel yansımaları; bu hareketin içerisinde bulunan Hüseyinzade Ali ve Ağaoğlu Ahmed gibi Azerbaycanlı aydınların da yardımıyla Azerbaycan’da ciddî bir şekilde hissedilmiştir. Dilde, sanatta, siyasette ve düşüncedeki etkileşim sürekli kendini geliştirmiştir. 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü’nün alınışı ve hükümetin buraya taşınması ile birlikte Bakü’de siyasî canlanma meydana gelmiş bununla beraber kültürel hareketlilik de

⁴⁴² İsmail Habib Sevük, *O Zamanlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2001, s. 69-73.

⁴⁴³ Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı...*, s. 463-464.

⁴⁴⁴ Mehmer Kaan Çalen, *Osmanlılık ve İslâmcılık ...*, s. 45.

⁴⁴⁵ Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı...*, s. 463-464.

canlanmıştır. Bu canlanma ile Türkiye ve Azerbaycan arasındaki etkileşimin geliştiği görülmüştür. Bu gelişmelerin en önemli adımlarından biri 23 Eylül 1918 tarihinde Türk Ocağı'nın Bakü şubesinin kurulma girişimi ile gösterilmiş ve 6 Aralık 1918 tarihinde de Bakü şubesinin açılışı gerçekleştirilmiştir⁴⁴⁶.

Bir yandan Bakü gibi bir şehirde teşkilatlanma yoluna giden Türk Ocağı bir yandan da nizamnamesinin üçüncü maddesinden hareketle düzenlemiş olduğu konferanslarla Kafkasya ve Azerbaycan hakkında kamuoyunu bilgilendirmeye çalışmıştır. Türk Ocağı, 1 Mart 1918 tarihinde daha Azerbaycan'ın bağımsızlığı gündemde yok iken İstanbul'da bulunan Azerbaycanlı aydın Hüseyinzade Ali Bey'in konferansına ev sahipliği yapmıştır⁴⁴⁷. Hüseyinzade Ali, konferansta Kafkasya hakkında bilgi vermiş, bölgedeki siyasî ortamı aktarmıştır⁴⁴⁸. Bağımsızlığın ilanından sonra ise İstanbul Görüşmeleri için İstanbul'da bulunan Azerbaycan ve Şimalî Kafkas heyetleri ile birlikte Kırım heyetleri Türk Ocağı'nda ağırlanmıştır. Düzenlenen bu toplantı, hem bayramlaşma hem de Türk Dünyasının bu önemli temsilcileri ile Ocaklıların tanışmasını sağlamayı amaçlamıştır. Toplantıya ait bilgiler 15 Ağustos 1918 tarihinde yayınlanan “*Türk Yurdu*” dergisinde aktarılmıştır. Buna göre bayramın ikinci günü saat dörtte Ocaklılarla bir araya gelinmiştir. Ocaklılar heyetlerin salona girişini alkışlarla karşılamıştır. Heyetlerden öncelikle Azerbaycan Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade konuşma yapmıştır. Resulzade konuşmasında: “*İstiklal fikrinin ne yapma bir gösteriş ne de Rusya'nın yıkılmasından kaynaklanan zaafıtan kaynaklanmadığı, senelerden beri milletin içinde yanan milliyetperestliğin kuvvetiyle geliştiğini*” izah etmiş ve Osmanlı Türkleriyle vatandaşları arasındaki kavuşma ve dostluk üzerine düşüncelerini açıklamıştır. Salonda bulunan Ocaklılar, büyük alkışlarla Resulzade'nin açıklamalarına destek vermişlerdir. Türk Ocağı kürsüsünde yapılan konuşmalar sırasında yaşanan heyecan ve mutluluk ile ilgili “*Türk Ocağı'nın salonunda bulunan genç, ihtiyar bütün hazîrunun gözleri yaşarmış, yüzleri muhabbetle meşbu olmuştu. Etraftan ara sıra bir alkış tufanı yükselmişti*” ifadeleri

⁴⁴⁶ İbrahim Ethem Atnur, “Bakü’de Türk Ocağı”, *Türk Yurdu*, S. 214, Yıl 94, s. 42-43.

⁴⁴⁷ *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, ..., s. 23.

⁴⁴⁸ Konferansın içeriğine dair ayrıntılar, sayfa 79-81 arasında Hüseyinzade Ali Bey başlığı altında aktarılmıştır.

aktarılmıştır⁴⁴⁹. Bu bilgiler, Ocağın kamuoyu oluşturmadaki etkisini görmemiz açısından önemli bir örnek sunmaktadır.

Bu dönemde Türk Ocağı'nın Azerbaycan Heyetine olan ilgisi hiç eksik olmamıştır. Bir yandan Ocaklılarla tanışmaları sağlanmak için program düzenlenirken bir yandan da konferans düzenlenerek kamuoyuna duyurulmaya çalışılmıştır. “*İkdam*” ve “*Vakit*” gazetelerinin 4 Eylül 1918 tarihli sayılarında Mehmet Emin Resulzade'nin Azerbaycan'a dair tarihî, siyasî, iktisadî, içtimaî, edebî ve çeşitli konulara ait önemli bir konferans vereceği Ocaklılara ve halka ilan edilmiştir⁴⁵⁰. 6 Eylül tarihinde gerçekleşen konferansa dair bilgi ise 7 Eylül 1918 tarihli “*Yeni Gün*” gazetesinde verilmiştir. Resulzade'nin “*Azerbaycan'ın Bağımsızlığı Türk Birliğindendir*” vurgusu yaptığı konferans, üç buçuk saat sürmüştür. Konferansa kadınların da katılmış olması Azerbaycan'a olan ilginin büyüklüğünü göstermek açısından önemlidir⁴⁵¹.

14 Eylül 1918 tarihinde ise yine Türk Ocağı'nda bir resmî kabul gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan ve Şimalî Kafkas hükümetlerinin temsilcileri ile Türk Dünyasının birçok bölgesinden gelmiş olan kişiler katılmıştır. Bu etkinliğe Halide Edip, Bakiye Nigar, Bilkeys, Hatice Ali Hanımefendilerle; Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali, Kafkasyan Ferah Vezirov, Kırım Sefiri Hayri Ayvazov Beyler ve diğer bazı Ocaklı beyler ve hanımefendiler de katılmıştır. Samimi bir ortamda geçmiş olan etkinlikte şiirler okunmuş, Halide Edip'in “*Kenan Çobanları*” adındaki operasından bir parçası bestekâr Vedi Sabri Bey'in refakatiyle iki genç tarafından söylenmiştir. Bu toplantı ile Türk kardeşlerin ruhlarını birbirlerine daha çok yaklaştıran eşi benzeri olmayan birkaç saat geçirdiği gazeteler aracılığıyla aktarılmıştır⁴⁵².

Azerbaycan'ın istiklalinin tanınması kamuoyunda büyük bir etki yaratmıştır. Basına yansımış olan birçok tebrik mesajında Azerbaycan ile Türkiye arasındaki kardeşlik vurgusunun üzerinde durulmuştur. Türk Ocaklarından da bir heyet

⁴⁴⁹ “Türk Ocağı'nda Kırım, Kafkas ve Azerbaycan Murahhasları”, *Türk Yurdu*, yıl: 7, C. XIV, No: 11, s. 362.

⁴⁵⁰ “Türk Ocağı'nda Bir Konferans”, *İkdam*, No: 7747, 4 Eylül 1334, s. 2; “Azerbaycan Hakkında Konferans”, *Vakit*, No: 313, 4 Eylül 1334, s. 2.

⁴⁵¹ “Resulzade Mehmed Emin Bey'in konferansı”, *Yeni Gün*, No: 6, 7 Eylül 1334, s. 2.

⁴⁵² “Türk Ocağı'nda Resmi Kabul”, *Yeni Gün*, No: 14, 15 Eylül 1334, s. 2.

Azerbaycan Sefarethanesine gitmiş ve Yusuf Bey Vezirli'ye tebriklerini iletmışlerdir⁴⁵³. Sadece İstanbul Türk Ocağı değil ülkenin çeşitli yerlerindeki Türk Ocağı şubeleri Azerbaycan'ın bağımsızlığı için telgraf göndermiştir. Akhisar Türk Ocağı göndermiş olduğu telgrafi “*Yenigün*” gazetesi vasıtasıyla Azerbaycan temsilcisine iletmıştır. Telgrafta; “*Şark'ın sıcak ve feyyuz ufkundan pür hayat emellerle doğan mesut hilali Türklüğün muazzam varlığı namına takdis eder ve kalplerimizin amakında hemen ve ümitle fişkıran tebriklerimizi takdim ederiz*” ifadeleri yer almıştır⁴⁵⁴. Bursa Türk Ocağı ise göndermiş olduğu telgrafla “... *kardeş milletin tasdik-i istiklalini hararet ve heyecanla tebrik eder ve müstakil genç hükûmetin Türk ve Müslüman tarihinde yeni bir amil-i terakki teşkil etmesi temenniyatını izhar eyler*” ifadeleriyle tebrik etmiştir.⁴⁵⁵

Türk Ocakları, Azerbaycan'ın bağımsızlığından önce olduğu gibi bağımsızlığını ilan ettikten sonra da çeşitli etkinliklerle Kafkasya'da meydana gelen hadiseleri ve kardeş hükûmeti tanımaya ve tanıtmaya çalışmıştır. Ayrıca fiilen işgal altında olan İstanbul'da, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasının şerefine etkinlikler yapmışlardır. 30 Ocak 1920 Cuma günü saat ikide, Darülfünun Konferans Salonunda Azerbaycan'ın istiklali şerefine halka açık bir toplantı yapılmıştır. Toplantının yapılacağına dair bilgiler daha öncesinde gazetelerde ilan edilerek halkın bilgilendirilmesi sağlanmıştır⁴⁵⁶. Ayrıca 29 Ocak tarihli gazetelerde, tekrar hatırlatması yapılan programın Halide Edip Hanım'ın başkanlığında olacağı ve Akçuraoglu Yusuf, Ruşen Eşref ve Hamdullah Suphi beyler tarafından konuşma yapılacağı bilgisi aktarılmıştır⁴⁵⁷. Gazetelerde ilanı verilen bu toplantının içeriğine dair bilgiler, “*Yenigün*” gazetesinde “*Azerbaycan'ın Yavru Sancağını Taziz*” başlığı ile aktarılmıştır. Toplantıda, memleketin kadın ve erkek münevver tabakasından iki binden fazla kişi olduğu bilgisi yer almaktadır. Toplantı iki buçukta başlamış; Halide

⁴⁵³ “Türk Ocağı'nın Tebrikatı”, *Yeni Gün*, No: 308, 23 Kânunusani 1336, s. 3.

⁴⁵⁴ “Azerbaycan'ın İstiklali: Akhisar Türk Ocağı'nın Tebriki”, *Yeni Gün*, No: 311, 26 Kânunusani 1336, s. 3.

⁴⁵⁵ “Azerbaycan'ı Tebrik”, *Yeni Gün*, No: 330, 14 Şubat 1336, s. 2.

⁴⁵⁶ “Azerbaycan İstiklali Şerefine Bir İçtima”, *Yeni Gün*, No: 311, 26 Kânunusani 1336, s. 3; “Azerbaycan İstiklali Şerefine Konferans Salonunda Bir İçtima”, *Tasvir-i Efkar*, No: 2970, 26 Kânunusani 1336, s. 2; “Azerbaycan İstiklali Şerefine Bir İçtima”, *Vakit*, No: 798, 27, Kânunusani 1336, s. 4.

⁴⁵⁷ “Azerbaycan'ın İstiklali Şerefine İçtima”, *Vakit*, No: 800, 29 Kânunusani 1336, s. 3; “Azerbaycan Şerefine”, *Yeni Gün*, No: 314, 29 Kânunusani 1336, s. 3.

Edip, Azerbaycan ve Osmanlı Türklerinin bayraklarından tasarlanmış, üzerinde “*yaşa istiklal*” yazan bir rozet ile kürsüye çıkmış ve bir konuşma yapmıştır. Ardından Akçuraoglu Yusuf bir konuşma yaptıktan sonra kürsüyü Ruşen Eşref’e bırakmıştır. Ayrıca programda olmamasına rağmen Mehmet Ali Ayni Bey, bir konuşma yaparak Muhyi isimli bir şeyh ve onun müritlerinden bahsetmiştir. Programda sadece Türkçü düşünceye sahip kişiler söz almamış ayrıca “*Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi*” adına bir kişi de konuşmuştur. Bu konuşmada Sosyalistliğin Azerbaycan’da hâkim olmasını ve kapitalistlerin baskısından halkın kurtulması vurgusu yapılmıştır. Sonrasında ise sırasıyla Hamdullah Suphi Bey ve İzmirli Hoca Abdullah Efendi konuşma yapmıştır. Programda yer alan Mehmet Emin (Yurdakul) Bey’i, Halide Edip kürsüye konuşma yapması için davet etmiş ancak kendisi, kürsüye geldikten sonra “*söz söylemeye kudretim kalmamıştır, lisan-ı halim size hissiyatımı arz etsin*” diyerek kürsüden inmiştir. Mehmet Emin Bey’in bu ifadesinden salonda var olan coşkunun katılımcılar üzerinde nasıl bir etki yarattığını anlatmak açısından önemlidir. Konuşmaların ardından Hamdullah Suphi Bey salondaki Azerbaycanlıları kürsüye çağırarak, alkışlar arasında kürsüye gelen Azerbaycanlılardan birisi “*biz Azerbaycan’ın istiklalini Bakü’de, Kars’ta ve Tiflis’te olan şehit Osmanlı Türklerine borçluyuz, bu bizim kalbimizde ölmeyecek ve ilelebet bu hisle yaşayacağız*” ifadeleriyle düşüncelerini aktarmıştır⁴⁵⁸. Azerbaycanlı talebeler Türk Ocağı tarafından yapılmış olan bu toplantıya dair teşekkürlerini gazeteler aracılığıyla iletmışlerdir⁴⁵⁹.

Teşkilatlanma yolunda önemli adımlar atan Azerbaycan Hükümeti, eğitim konusunda da girişimlerde bulunmuştur. Bu doğrultuda Avrupa’ya öğrenci göndermek için girişimlerde bulunmuş ve ilk katile Bakü’den hareketle yola çıkmıştır⁴⁶⁰. Avrupa’ya gitmek için önce İstanbul’a gelen bu 87 kişilik öğrenci grubu, İstanbul Darülfünunundaki öğrencilerle temasta bulunmak istemiştir. 27 Ocak gecesi Türk Ocağı’nda iki kardeş gençlik bir araya getirilmiştir. Hamdullah Suphi ve Halide Edip’in konuşma yaptığı toplantıda gençler heyecan içinde sık sık alkışlarla

⁴⁵⁸ “Azerbaycan’ın İstiklali Şerefine Merasim”, *Yeni Gün*, No: 316, 31 Kânunusani 1336, s. 2. Ayrıca bkz.: *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, ..., s. 661-665.

⁴⁵⁹ Azerbaycanlı Kardeşlerimizin Teşekkürü”, *Vakit*, No: 803, 1 Şubat 1336, s. 2; “Azerbaycanlı Talebenin Teşekkürü”, *Yeni Gün*, No: 317, 1 Şubat 1336, s. 3.

⁴⁶⁰ “Avrupa’ya Talebe İzamı”, *Yeni Gün*, No: 313, 28 Kânunusani 1336, s. 2.

konuşmaları kesmişlerdir⁴⁶¹. Azerbaycanlı gençler ise yapmış oldukları konuşmalarda İstanbul'un içinde bulunduğu durumdan dolayı İstanbul Türk gençliğini ümitsiz gördüklerini bildirmişler ve hiçbir zaman ümitsizliğe düşmek için hakiki bir sebep olmadığını, Türk ve İslam âleminin İstanbul için her türlü fedakârlığa hazır bulunduğunu heyecanlı bir üslupla İstanbul gençliğine iletmişlerdir. Hamdullah Suphi Bey, Azerbaycanlı gençlerin bu sözlerinden sonra söz alarak İstanbul gençliğinin hislerine tercüman olmaya çalışmıştır⁴⁶². Bu konuşmaların ardından Türk gençleri, Azerbaycan millî şarkıları söylemişler; Türklüğün ilerlemesi ve yücelmesi yolunda çalışacaklarına dair taahhütlerde bulunmuşlar ve akşam saat on buçukta merasime son vermişlerdir⁴⁶³. Azerbaycanlı öğrenciler, ertesi gün yani 28 Ocak saat beşte Proen Vapuruyla İstanbul'dan ayrılmışlardır. Ayrıca Türkiye'de tahsil almak üzere on üç (13) kişilik bir diğer öğrenci grubunun da İstanbul'a gelmesi beklenmiştir⁴⁶⁴.

Türk Ocakları bahsedilen etkinliklerle Azerbaycan'ın Osmanlı kamuoyunda canlı kalmasını sağlamıştır. Bununla beraber Türk Ocağı, kardeş iki ülke topraklarında yaşayan Türk Milleti arasındaki bağların güçlenmesine vesile olmuştur.

⁴⁶¹ "Türk Ocağı'nda Azerbaycan Gençleri", *İkdam*, No: 8249, 29 Kânunusani 1336, s. 3.

⁴⁶² "Azeri Kardeşlerimiz Türk Ocağı'nda", *Yeni Gün*, No: 314, 29 Kânunusani 1336, s. 3.

⁴⁶³ "Türk Ocağı'nda Azerbaycan Gençleri", *İkdam*, No: 8249, 29 Kânunusani 1336, s. 3; "Azeri Kardeşlerimiz Türk Ocağı'nda", *Yeni Gün*, No: 314, 29 Kânunusani 1336, s. 3.

⁴⁶⁴ "Azerbaycanlı Talebenin Azimeti", *Vakit*, No: 800, 29 Kânunusani 1336, s. 3; "Azerbaycan İlim ve İrfan Yolunda", *İkdam*, No: 8249, 29 Kânunusani 1336, s. 3.

SONUÇ

XX. yüzyılın bütün dünya milletleri üzerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da büyük etkileri olmuştur. Bu etkilerle meydana gelen millî uyanış çeşitli vasıtalarla kendini göstermiştir. Millî bilincin uyanışında Rusya Müslümanları arasında meydana gelen Cedidcilik hareketi ile eğitimde yenilik hareketi başlamış ve Azerbaycan da bu yenilik faaliyetlerinden büyük oranda etkilenmiştir. Ayrıca Azerbaycan tüccar ve sanayicisi, gelişimin sadece ekonomik yollarla olmayacağını kavramış; basın-yayın, kültürel faaliyetlerle eğitime büyük destek vererek millî canlanmanın gelişiminde önemli bir yer almışlardır. Yine Rusların uyguladığı politikalar da bu hareketlerde etkili olmuştur. Azerbaycan'da meydana gelen bu kültürel ve millî canlanma 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlık ile başarıya ulaşmış ve Türk tarihinin Kafkasya'daki ilk cumhuriyetini meydana getirmiştir.

Azerbaycan-Osmanlı Devleti ilişkileri iki kardeş devletin ilişkileri olarak görülebilir ancak devleti meydana getiren milletlerin ilişkisi ayrı bir bağın olduğunu göstermektedir. Osmanlı Devleti her zaman sahiplenilen bir politika ile Azerbaycan'a yaklaşmıştır. Öyle ki Osmanlı Devleti, çeşitli Rus baskılarından kaçan Ağaoğlu Ahmed gibi aydınlara her zaman kucak açmış ve kendi vatandaşından ayrı görmeyerek devlet teşkilatı içinde yer vermiştir. Bu kişiler de Osmanlı Devleti için vazife alarak Kafkasya ve Azerbaycan'a yönelik politikalarda etkili olmuştur. Maverayı Kafkas Hükümeti ile yapılan görüşmelere temsilci olarak katılmış ve devletin bu yönde atacağı adamlara katkı sağlamaya çalışmışlardır. Ayrıca mebusluk yaparak memleketin bütün meselelerinin çözümü noktasında etkili olmuşlardır. Politikalarda olduğu gibi Kafkasya ve Azerbaycan'da meydana gelen hadiseler hakkında da kamuoyunun bilinçlenmesinde önemli etkileri olmuştur.

Azerbaycan, bağımsızlığını ilan etmesinin ardından Osmanlı Devleti ile ilk antlaşmasını imzalamış ve bu yeni devleti ilk tanıyan Osmanlı Devleti olmuştur. Azerbaycan, Osmanlı Devleti'nin imzalamış olduğu antlaşmayla bağımsızlıkla tanışmış olmasına rağmen kamuoyunda bu durum ilk başta büyük bir etki yaratmamıştır. Öyle ki Gürcistan'ın istiklal haberi çeşitli gazetelerde yer alırken iki gün sonra bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ın bağımsızlığı ancak Batum Görüşmeleri neticesinde ortaya çıkan sonuçlar arasında kamuoyu ile paylaşılmıştır. Bu

dönemde Batum Görüşmelerine dair basına bir sansür uygulandığı düşünülmele birlikte buna dair bir delil bulunamamıştır. Ancak İstanbul Görüşmeleri için başkente gelen Azerbaycan Heyeti büyük bir ilgi ile karşılanmıştır. Gazetelerin göstermiş oldukları bu ilgi “ırk ve din” kardeşi vurgusunun sıklıkla yapıldığı röportajlarda görülmektedir. Önemli bir okuyucu kitlesine hâkim olan gazeteler bu yeni hükümete dair sürekli olarak bilgi aktarımı yapmış; yeni devletin idare şekli, sınırları, hükümet üyeleri gibi konular hakkında elde edilen bilgileri gazeteler aracılığı ile kamuoyuyla paylaşmışlardır. Ayrıca Türk Ocağı da bağımsızlığın ilanından sonra İstanbul’a gelen Azerbaycan Heyetini büyük bir heyecan ile ağırlamış ve çeşitli etkinlikler düzenlemiştir. Azerbaycan Heyetinin, Osmanlı Devleti’ne olan bağı ise röportajlardan anlaşıldığı üzere “*kardeşlik ve birlik*” üzerine kuruludur.

Azerbaycan’ın bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürdüğü dönemde Osmanlı Devleti her durumda yanında olmuştur. Zaten Batum Antlaşmasının 4. maddesi de bu yardımı, yazılı olarak iki hükümetin beyan etmesini sağlamıştır. Bu maddeye istinaden Kafkas İslam Ordusu, Bakü’nün kurtuluşu için çalışmış ve bunda da başarılı olmuştur. Osmanlı Devleti’nin yardımları sadece askerî boyutta olmamış, idarî yapılanma noktasında da desteklerini sürdürmüştür. Ayrıca Azerbaycan’ın bağımsızlığının tanınması için de gerekli yardımlarda bulunulmuştur. Ancak Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti’nin düşmüş olduğu zor durum Azerbaycan ile olan ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Osmanlı Devleti’nin Azerbaycan’a yapacağı yardımlar “*Pantürkizm*” olarak görülmüş ve mütareke döneminde bu yardımlar asgari seviyeye düşmüştür. Osmanlı Hükümeti’nin içinde bulunduğu bu zor durum milletin görüş ve düşüncelerini etkilememiştir. Azerbaycan’ın 16 Ocak 1920 tarihi itibarıyla bağımsızlığının tanınması, Osmanlı Türklüğü üzerinde büyük etkiler yaratmıştır. Basın, adeta bir bayram havasında bu haberi gazete manşetlerine taşımıştır. Bağımsızlığın gazetelerde büyük bir yankı oluşturmuş olmasının yanı sıra öğrenciler, öğretmenler ve birçok kurum temsilcisi bu haberin mutluluğunu çeşitli vasıtalarla Azerbaycan temsilcisine iletmişlerdir. Ayrıca Meclis-i Mebusan’da alınan karar doğrultusunda bağımsızlığın tebriki için telgraf çekilmesine karar verilmiş ve millet iradesi yansıtılarak bağımsızlık tebrik edilmiştir.

Konferansın aldığı karar neticesinde tanınan Azerbaycan, Osmanlı aydınının da ayrıca ilgisini çekmiştir. Ulaşabildiğimiz kişilerin tamamı Türkçü düşünceye sahip Türk Millî Mücadele'sine destek vermiş kişilerdir. Bunlar gerek gazetelerde kaleme aldıkları yazılarında gerek katıldıkları etkinliklerde gerekse hatıratlarında bu haberin mutluluğunu yansıtmaya çalışmışlardır. Özellikle vurguladıkları nokta ise Osmanlı'nın yardımıyla bu başarının sağlandığı ve yaşanan zaferin Türklük için büyük bir mutluluk vasıtası olduğudur.

Bu düşünceler etrafında Azerbaycan ve Anadolu Türklüğü arasındaki bağlar, *“iki devlet tek millet”* ülküsünün temelini milletin kalbinde yeşerterek gelişmiştir. Ancak iki devletin ayrı ayrı girmiş olduğu hayat mücadelesinde Anadolu Türklüğü, millî mücadelesini zafere ulaştırarak yeni bir yapılanma içine girerken Azerbaycan Türklüğü ise bağımsızlığını koruyamayarak yeniden Rus hâkimiyeti altına girmiştir. Bu durum 1991 yılında son bulmuş, 1918 yılındaki birinci bağımsızlık döneminde olduğu gibi 1991 yılındaki ikinci bağımsızlık döneminde de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan devlet, Anadolu Türklüğünün teşkilatlandığı Türkiye Cumhuriyeti devleti olmuştur.

KAYNAKÇA

Meclis Zabıtları

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. I, Birleşim 2, 22 Kânunusani 1336, s. 13.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. II, Birleşim 55, 23 Şubat 1334, s. 443-444.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. II, Birleşim 62, (4 Mart 1334), s. 658.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. III, Birleşim 77, 28 Mart 1334, s. 413.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. II, Bileşim 63, s. 710.

GAZETELER

Tanin

İkdam

Zaman

Türk Dünyası

Tercüman-ı Hakikat

Sabah

Yenigün

Vakit

Tasvir-i Efkâr

Ati

Haftalık Gazete

Hadisat

İleri

Alay

ARAŞTIRMA ESERLERİ

- Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 Osmanlı Arşiv Belgeleri*, Neşre Hazırlayanlar: Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov, TEAS Press, İstanbul 2018.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, Neşre Hazırlayanlar: Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov, TEAS Press, İstanbul 2018.
- Birinci Dünya Savaşı Azerbaycan Osmanlı Arşiv Belgeleri*, Neşre Hazırlayanlar: Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov, TEAS Press, İstanbul 2018.
- Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü- Bu Günü-Yarını*, Harp Akademileri Basım Evi, İstanbul 1995.
- Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri I*, Proje Yöneticisi: İsmet Binark, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- A.M., *Azerbaycan'ın Teşekkülü*, Ahmediye Matbaacılık Şirketi, 1334.
- AĞAYEV, Mehman, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.
- AKÇURA, Yusuf, *Türk Yılı 1928*, Yay. Haz. Arslan Tekin-Ahmet Zeki İzgöer, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009.
- AKÇURA, Yusuf, *Türkçülüğün Tarihi*, Haz. Erol Kılınç, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- ASLAN, Betül, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri'nin" "Anadolu Türklerine" "Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi"*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- BAL, Halil, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yayıncılık, İstanbul 20014.
- BAYKARA, Hüseyin, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul 1975.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi 1914-1918 Genel Savaşı Savaşın Sonu*, C. III, Kısım IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- BENNIGSEN, A., C. Lemercier-Quelquejay, *Step'de Ezan Sesleri Sovyet Rejimi Altındaki İslam'ın 400 Yılı*, Çev. Nezih Uzel, Selçuk Yayınları, İstanbul 1981.
- Cemal Paşa, *Hatırât (1913-1922)*, Yay. Haz. Ahmet Zeki İzgöer, Dün Bugün Yarın Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 2012.
- ÇAĞLA, Cengiz, *Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2002.

- ÇALEN, Mehmet Kaan, *Osmanlıcılık ve İslâmcılık Karşısında Türkçülük*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- ÇALEN, Mehmet Kaan, *Modern Türk Düşüncesine Bir Derkenar Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.
- DEVLET, Nadir, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.
- DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- ENGİNÜN, İnci, *Halide Edip Adivar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- HABLEMİTOĞLU, Necip, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri*, 2. Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2004.
- HASANLI, Cemil, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920 Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1998.
- ILGIR, İhsan, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- İMANOV, Vügar, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934) Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsilcisi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.
- İMANOV, Vügar, *Azerbaycan Osmanlı İlişkileri(1918)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2006.
- KEYKURUN, Naki, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, İlke Yayınevi, Ankara 1998.
- KIRIMER, Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)*, Yay. Haz. Cezmi Bayram, İstanbul Türk Ocağı Yayınları, İstanbul 2015.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- MEHMETOV, İsmail, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.
- MEHMETZADE, Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Harekâtı*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991.
- NESİPLİ, Nesip L., *Azerbaycan Tarihi Millet-Devlet-Siyaset*, Altınordu Yayınları, Ankara 2019.
- NESİPLİ, Nesip L., *Kuzey Azerbaycan İstiklâlden İkinci İşgale (1918-1920)*, Altınordu Yayınları, Ankara 2018.

- NURİYEVA, İradə, *Azərbaycan Tarixi (Ən qədim Zamanlardan = XXI. Əsrin Əvvəllərinə Dək)*, Mütercim Neşriyat, Bakı 2015.
- POLAT, Nazım Hikmet, *Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, makaleler, Mektuplar ve Çeviriler)*, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- RESULZADE, Mehmet Emin, *Çağdaş Azərbaycan Tarihi*, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara 1951.
- RESULZADE, Mehmet Emin, *Kafkasya Türkleri*, Yay. Haz. Yavuz Akpınar vd., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.
- RESULZADE, Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, Yay. Haz. Yavuz Akpınar vd., Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul 1990.
- SARAY, Mehmet, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, Nesil Yayıncılık, İstanbul 1993.
- SAYDAM, Abdullah, *Kafkasya'da Bağımsızlık Mücadeleleri ve Türkiye*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Trabzon 1993.
- SEVÜK, İsmail Habib, *O Zamanlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2001.
- SÜLEYMANLI, Ebulfez, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.
- SÜNBÜL, Tahir, *Azerbaycan Dosyası I*, Kök Yayınları, Ankara 1990.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, Çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, Ankara 1988.
- ŞAHİN, Enis, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002.
- ŞİMŞİR, Bilal N., *Azerbaycan Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2011.
- ŞİMŞİR, Sebahattin, *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi*, 3. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013.
- ŞİMŞİR, Sebahattin, *Mehmet Emin Resulzade Hayatı ve Şahsiyeti*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2012.
- TÜRKOĞLU, İsmail, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

YAGUBLU, Nesiman, *Mehmed Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Azerbaycan K lt r Derneği Yayınları, Ankara 2015.

YAQUBLU, Nesiman, *Azerbaycan Milli İstiklal M barizesi ve Mehmed Emin Resulzade*, Bakı 2001.

YAQUBLU, Nesiman, *Bakı'nın Qurtuluđu, Elm ve Tehsil*, Bak  2010.

YEŐ LOT, Okan, *Ateş  emberinde Azerbaycan*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.

YEŐ LOT, Okan, *Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinci Gazetesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2002.

MAKALELER

“Almanya'daki T rklerin Bir Teőekk r ”, *Terc man-ı Hakikat*, No: 13308, 10 Mart 1334.

“Avrupa'ya Talebe İzamı”, *Yeni G n*, No: 313, 28 K nunosani 1336.

“Azerbaycan Bayrağı”, * kdam*, No: 7733, 21 Ağustos 1334.

“Azerbaycan Bayrağı”, *Tasvir-i Efk r*, No: 2954, 10 K nunosani 1336.

“Azerbaycan Cumhuriyeti Mill  Meclisi Reisi Resulzade Mehmed Emin Bey'in Muharririmize Beyanatı”, *Vakit*, No: 248, 26 Haziran 1334.

“Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Tebrik”, *Yeni G n*, No: 313, 28 K nunosani 1336.

“Azerbaycan D hilinde Neler Olup Bitti”, * kdam*, No: 7705, 23 Temmuz 1334.

“Azerbaycan Hakkında Edebiyat Medresesi Talebe Derneği'nin Beyanamesi”, *İleri*, No: 732, 21 K nunosani 1336.

“Azerbaycan Hakkında Konferans”, *Vakit*, No: 313, 4 Eyl l 1334.

“Azerbaycan Hakkında-Bir Tebrik Telgrafi”, *Yeni G n*, No: 307, 22 K nunosani 1336.

“Azerbaycan Heyeti”, * kdam*, No: 7679, 25 Haziran 1334.

“Azerbaycan Heyeti”, * kdam*, No: 7918, 25 Şubat 1335.

“Azerbaycan H k meti'nin Tasdiki M nasebetiyle”, *Tasvir-i Efk r*, No: 2969, 25 K nunosani 1336.

“Azerbaycan İlim ve İrfan Yolunda”, * kdam*, No: 8249, 29 K nunosani 1336.

“Azerbaycan İstiklali Japonya Tarafından Tasdik Edildi”, * kdam*, No: 8263, 12 Şubat 1336.

“Azerbaycan İstiklali Şerefine Bir İ tima”, *Vakit*, No: 798, 27 K nunosani 1336.

- “Azerbaycan İstiklali Şerefine Bir İçtima”, *Yeni Gün*, No: 311, 26 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan İstiklali Şerefine Konferans Salonunda Bir İçtima”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2970, 26 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan İstiklali ve Anadolu”, *İkdam*, No: 8244, 24 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan İstiklali ve Aşîyan Mektepleri”, *Yeni Gün*, No: 313, 28 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan İstiklali ve Gençlerimiz”, *Vakit*, No: 799, 28 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan İstiklalini Tebrik”, *İkdam*, No: 8245, 25 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan İstiklalini Tebrik”, *İleri*, No: 747, 5 Şubat 1336.
- “Azerbaycan İstiklalini Tebrik”, *Peyam-ı Sabah*, (Peyam) No: 418, (Sabah, No: 10848), 27 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan İstiklalini Tebrik”, *Vakit*, No: 801, 30 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan İstiklalini Tebrik”, *Yeni Gün*, No: 316, 31 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan İstiklalini Tebrik”, *Yeni Gün*, No: 322, 6 Şubat 1336.
- “Azerbaycan İstiklalini Tebrik”, *Yeni Gün*, No: 324, 8 Şubat 1336.
- “Azerbaycan İstiklalini Tebrik”, *Yeni Gün*, No: 332, 16 Şubat 1336.
- “Azerbaycan İstiklalinin Tebriki”, *Vakit*, No: 794, 21 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan Murahhaslarıyla Mülakat”, *Atı*, No: 177, 26 Haziran 1334.
- “Azerbaycan Murahhaslarıyla Mülakat”, *Tanin*, No: 3429, 26 Haziran 1334.
- “Azerbaycan Murahhaslarıyla Mülakat”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2497, 26 Haziran 1334.
- “Azerbaycan Mümessil-i Siyasiliğinin Teşekkürü”, *Vakit*, No: 815, 13 Şubat 1336.
- “Azerbaycan Mümessilini Tebrik”, *Yeni Gün*, No: 308, 23 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan Mümessilinin Teşekkürat-ı Aleniyesi: Gazetemize Tevdi Edilen Varaka-ı Teşekkürîye”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2987, 14 Şubat 1336.
- “Azerbaycan Mümessilinin Teşekkürü”, *İleri*, No: 755, 13 Şubat 1336.
- “Azerbaycan Mümessilinin Teşekkürü”, *Yeni Gün*, No: 329, 13 Şubat 1336.
- “Azerbaycan Mümessilleri’ni Tebrik”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2971, 27 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan Mümessilliği’nde Tebrik Ziyaretleri”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2968, 24 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan Mümessilliğinde”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2969, 26 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan Şerefine”, *Yeni Gün*, No: 314, 29 Kânunusani 1336.

- “Azerbaycan Tasdik-i İstiklalini Tebliğ”, *İkdam*, No: 7268, 17 Şubat 1336.
- “Azerbaycan Türk Hükümeti Ne Halde? Azerbaycan Rical-ı Siyasiyesinden Bir Zatın Beyanatı”, *Yeni Gün*, No: 215, 22 Teşrinievvel 1335.
- “Azerbaycan ve Dağıstan Murahhasları”, *İkdam*, No: 7679, 25 Haziran 1334.
- “Azerbaycan ve Dağıstan Murahhaslarıyla Mülakat, Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Meclisi Reisi Resulzade Mehmed Emin Bey’in Muharririmize Beyanatı”, *Vakit*, No: 248, 26 Haziran 1334.
- “Azerbaycan ve Gürcistan İstiklalinin Tasdiki Haberi”, *Yeni Gün*, No: 303, 18 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan ve Gürcistan İstiklalinin Tasdiki: Büyük Şark Siyasetinde Esaslı Tahavvül Emareleri”, *Vakit*, No: 792, 19 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan ve Gürcistan’ın İstiklalinin Tasdiki-Azerbaycan İstiklali”, *İkdam*, No: 8239, 19 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan ve İtilaf”, *Yeni Gün*, No: 194, 18 Mart 1335.
- “Azerbaycan ve Kafkas Murahhasları Reiscumhur Wilson Nezdinde”, *Hadisat*, No: 152, 1 Haziran 1335.
- “Azerbaycan ve Kafkas Murahhasları Yarın Gidiyor”, *Zaman*, No: 335, 14 Mart 1335.
- “Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya Murahhasları”, *Sabah*, No: 10279, 27 Haziran 1334.
- “Azerbaycan’da İstiklal Şenlikleri-Darülmuallimin ve Darülmuallimat Mezunları Cemiyeti’nin Tebriki”, *Vakit*, No: 807, 5 Şubat 1336.
- “Azerbaycan’ı Tebrik”, *Yeni Gün*, No: 330, 14 Şubat 1336.
- “Azerbaycan’ı Tebrik”, *Yeni Gün*, No: 314, 29 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan’ın Bayramı: İstiklalın Tasdiki Münasebetiyle Azerbaycan Başvekilinin Milletine Bir Hitabı”, *İkdam*, No: 7262, 11 Şubat 1336.
- “Azerbaycan’ın İstiklali Şerefine İçtima”, *Vakit*, No: 800, 29 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan’ın İstiklali Şerefine Merasim”, *Yeni Gün*, No: 316, 31 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan’ın İstiklali: Akhisar Türk Ocağı’nın Tebriki”, *Yeni Gün*, No: 311, 26 Kânunusani 1336.
- “Azerbaycan’ın Millî Teşkilatı: Ahmed Bey Pepinov’un Beyanatı”, *Sabah*, No: 10281, 29 Haziran 1334.
- “Azerbaycanlı Kardeşlerimizin Teşekkürü”, *Vakit*, No: 803, 1 Şubat 1336.
- “Azerbaycanlı Talebenin Azimetü”, *Vakit*, No: 800, 29 Kânunusani 1336.

- “Azerbaycanlı Talebenin Teşekkürü”, *Yeni Gün*, No: 317, 1 Şubat 1336.
- “Azerbaycanlıları Tebrik”, *Vakit*, No: 793, 20 Kânunusani 1336.
- “Azeri Kardeşlerimiz Türk Ocağı’nda”, *Yeni Gün*, No: 314, 29 Kânunusani 1336.
- “Azeri ve Gürcü Hükümetleri’nin Resmen Tasdiki”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2963, 19, Kânunusani 1336.
- “Bakü ve Kafkasya Yine Ruslarda mı Kalıyor? Azerbaycan ve Şimali Kafkasya’nın İstiklalini Tanımıyorlar mı?”, *Atı*, No: 237, 1 Eylül 1334.
- “Batum Müzakatı”, *Tanin*, No: 3414, 11 Haziran 1334.
- “Batum Müzakeratı Neticesi”, *Atı*, No: 163, 12 Haziran 1334.
- “Batum Müzakeratı”, *Tanin*, No: 3414, 11 Haziran 1334.
- “Cenubî Kafkas Heyet-i Murahhasası’nın Muvasalatı”, *Atı*, No: 171, 20 Haziran 1334.
- “Cenubî Kafkasya ile Sulh Akdi”, *İkdam*, No: 7666, 12 Haziran 1334.
- “Cenubi Kafkasya İstiklali”, *Zaman*, No: 56, 29 Mayıs 1334.
- “Cenubî Kafkasya Murahhaslarının Muvasalatı”, *Tanin*, No: 3423, 20 Haziran 1334.
- “Cenubî Kafkasya Sulh İmzalandı”, *Vakit*, No: 232, 10 Haziran 1334.
- “Darülfünunluların Tebrikatı”, *Yeni Gün*, No: 306, 21 Kânunusani 1336.
- “Gürcistan İlan-ı İstiklal Etti”, *Zaman*, No: 69, 11 Haziran 1334.
- “Gürcistan İstiklali”, *Atı*, No: 162, 11 Haziran 1334.
- “Gürcü Devleti”, *İkdam*, No: 7665, 11 Haziran 1334.
- “Gürcü İstiklali”, *Tanin*, No: 3414, 11 Haziran 1334.
- “Halil Bey’in Avdeti”, *Vakit*, No: 236, 14 Haziran 1334.
- “Heyet-i Murahhasa’nın Ziyaretleri”, *İkdam*, No: 7681, 27 Haziran 1334.
- “Hükümet-i Osmaniye’ye Kafkas Cumhuriyetinin Sulh Talebi”, *Vakit*, No: 124, 22 Şubat 1334.
- “İade-i Ziyaret”, *Sabah*, No: 10279, 27 Haziran 1334.
- “İngiliz Fevkalade Komiserliği Tarafından Tebliğ-i Resmidir: Maveraya-yı Kafkas Cumhuriyetleri”, *İleri*, No: 729, 18 Kânunusani 1336.
- “İstanbul Konferansı Murahhasları”, *Vakit*, No: 250, 28 Haziran 1334.
- “İstanbul Konferansı: Gürcü ve Ermeni Murahhasları Geldi”, *Vakit*, No: 242, 20 Haziran 1334.

- “İstanbul Konferansı”, *İkdam*, No: 7673, 19 Haziran 1334.
- “Kafkas Cumhuriyeti İle Müzakere”, *Sabah*, 10169, 9 Mart 1334.
- “Kafkas Cumhuriyeti”, *Tanin*, No: 3319, 8 Mart 1334.
- “Kafkas Hükümetinin Sulh Müzakeratı Teklifi”, *Sabah*, No: 10154, 22 Şubat 1334.
- “Kafkas Hükümetinin Sulh Talebi”, *Tanin*, No: 3305, 22 Şubat 1334.
- “Kafkas Murahhaslarımız Trabzon’a Müteveccihen Azimet Ediyorlar”, *İkdam*, No: 7571, 9 Mart 1334.
- “Kafkas Murahhaslarının Muvasalatı”, *Sabah*, No: 10278, 26 Haziran 1334.
- “Kafkasya Ahvalı”, *Tanin*, No: 3324, 13 Mart 1334.
- “Kafkasya Bizden Sulh İstiyor”, *Atı*, No: 53, 22 Şubat 1334.
- “Kafkasya Diyet Meclisi’nin Beyannamesi”, *İkdam*, No: 7583, 21 Mart 1334.
- “Kafkasya Hakkında Coğrafi Malumat”, *Vakit*, No: 135, 5 Mart 1334.
- “Kafkasya Hükûmeti”, *Tanin*, No: 3308, 25 Şubat 1334.
- “Kafkasya İle Müzakerat”, *İkdam*, No: 7573, 11 Mart 1334.
- “Kafkasya ile Sulh”, *Vakit*, No: 192, 1 Mayıs 1334.
- “Kafkasya İşleri Hakkında Mülakat – Ağaoğlu Ahmed Bey’in Muharririmize Mühim Beyanatı”, *Vakit*, No: 294, 14 Ağustos 1334.
- “Kafkasya İşleri: Kafkas Hükûmet-i Muvakkatesinde Mühim Bir Tebeddül” *Tanin*, No: 3367, 25 Nisan 1334.
- “Kafkasya Kıtası”, *Vakit*, No: 136, 6 Mart 1334.
- “Kafkasya Mesaili-Azerbaycanlıların Mütalaası”, *Zaman*, No: 149, 2 Eylül 1334.
- “Kafkasya Meseleleri”, *Tanin*, No: 3416, 13 Haziran 1334.
- “Kafkasya Meselesi”, *İkdam*, No: 7667, 13 Haziran 1334.
- “Kafkasya Meselesi”, *Tanin*, No: 3401, 29 Mayıs 1334.
- “Kafkasya Murahhasları Ağaoğlu Ahmed Bey’in Gence’ye Azimet”, *Vakit*, No: 359, 23 Teşrinievvel 1334.
- “Kafkasya Sulh Müzakeratı” *Tanin*, No: 3381, 9 Mayıs 1334.
- “Kafkasya Sulhu”, *Sabah*, No: 10156, 24 Şubat 1334.
- “Kafkasya Türkiye Sulhunu Tanımıyor”, *Sabah*, No: 10181, 21 Mart 1334.
- “Kafkasya’da Son Vaziyet”, *Vakit*, No: 700, 14 Teşrinievvel 1335.

- “Kafkasya’da Üç Hükümet”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2483, 12 Haziran 1334.
- “Kafkasya’daki Türkler Bizim İçin Ne Düşünüyorlar”, *Akşam*, No: 88, 16 Kânunusani 1334.
- “Kafkasya’ya Azimet”, *Ati*, No: 122, 2 Mayıs 1334.
- “Kafkasya’ya Gidecek Murahhaslarımız”, *Ati*, No: 68, 9 Mart 1334.
- “Kafkasya’ya giden Murahhaslarımız”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 13306, 8 Mart 1334.
- “Kardeş Azerbaycan’ın İstiklali”, *Yeni Gün*, No: 304, 19 Kânunusani 1336.
- “Kardeş Azerbaycan’ın İstiklalini Tebrik”, *Alay*, No: 3, 24 Kânunusani 1336.
- “Mavera-yı Kafkas Cumhuriyetleri’ni Düvel-i Müttefika Resmen Tanımıştır”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2962, 18 Kânunusani 1336.
- “Mavera-yı Kafkas Cumhuriyetleri”, *İkdam*, No: 8238, 18 Kânunusani 1336.
- “Musalahamızın Esas Maddeleri”, *Vakit*, No: 136, 6 Mart 1334.
- “Mümessillere Tebrikat”, *Yeni Gün*, No: 303, 18 Kânunusani 1336.
- “Resülzade Mehmed Emin Bey’in konferansı”, *Yeni Gün*, No: 6, 7 Eylül 1334.
- “Rusya İhtilali-Muhtariyet İsteyen İsteyene-Kafkasya’da Cumhuriyet İstiyor”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2054, 28 Mart 1333.
- “Rusya Müslümanları Hakkında”, *Ati*, No: 25, 25 Kânunusani 1334.
- “Rusya ve Almanya Arasında İtilaf”, *İkdam*, No: 7744, 1 Eylül 1334.
- “Sulhun Şehitlerimize ve Gazilerimize Üç Mükâfatı: Kars, Batum, Ardahan”, *Vakit*, No: 135, 5 Mart 1334.
- “Şimali Kafkas ve Azerbaycan Heyet-i Murahhasaları’nın Şehrimize Muvasalatı”, *Zaman*, No: 83, 25 Haziran 1334.
- “Türk Dünyası Haberleri-Kafkasya Türkleri ve Sulh Konferansı”, *Türk Dünyası*, No: 57, 24 Teşrinievvel 1335.
- “Türk Ocağı’nda Azerbaycan Gençleri”, *İkdam*, No: 8249, 29 Kânunusani 1336.
- “Türk Ocağı’nda Bir Konferans”, *İkdam*, No: 7747, 4 Eylül 1334.
- “Türk Ocağı’nda Kırım, Kafkas ve Azerbaycan Murahhasları”, *Türk Yurdu*, Yıl: 7, C. 14, No: 11.
- “Türk Ocağı’nda Resmi Kabul”, *Yeni Gün*, No: 14, 15 Eylül 1334.
- “Türk Ocağı’nın Tebrikatı”, *Yeni Gün*, No: 308, 23 Kânunusani 1336.

“Türklük Âleminde Mesut Bir Hadise: Azerbaycan’ın İstiklalinin Tasdiki”, *Yeni Gün*, No: 303, 18 Kânunusani 1336.

“Yeni Ay-Yıldızlar Doğuyor”, *Haftalık Gazete*, No: 13, 19 Eylül 1334.

“Yeni Bir Hükûmet: Gürcistan İstiklal İlan Etmiş”, *Sabah*, No: 10263, 11 Haziran 1334.

AÇIKKAYA, Savaş, “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 28, Yıl 2018/1, s. 403-420.

Ağaoğlu Ahmed, “Kafkasya’da Neler Oluyor”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 13321, 23 Mart 1334, s. 1.

Ağaoğlu Ahmed, “Kafkasya’da”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 13315, 17 Mart 1334, s. 1.

Ağaoğlu Ahmed, “Kafkasya”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 13295, 25 Şubat 1334, s. 1.

Ağaoğlu Ahmed, “Rusya Müslümanları”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 12983, 15 Nisan 1333, s. 1.

Ağaoğlu Ahmed, “Rusya’daki Müslümanlar”, *Türk Yurdu*, C. XIV, No: 155 16 Mart 1334, s. 148.

Ahmed Emin, “Almanya’nın Kafkas Siyaseti”, *Vakit*, No: 311, 2 Eylül 1334, s. 1.

Ahmed Emin, “Azerbaycan’ın İstiklali”, *Vakit*, No: 793, 20 Kânunusani 1336, s. 1.

Ahmed Emin, “Bakü’nün İşgali”, *Vakit*, No: 295, 15 Ağustos 1334, s. 1.

AK, İlyas, “Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’yü Kurtarması”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 64, Ocak 2019 Erzurum, s. 385-408.

AKARSLAN, Zeynep, “Azerbaycan’da Kültürel Uyanış ve Basın”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VIII/1, (2019), s. 1-22.

AKBULUT, Dursun Ali, “Paris Barış Konferansı Yolunda Azerbaycan Cumhuriyeti”, *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmalar Dergisi*, Yıl. 2, Kafkas Özel Sayısı, s. 27-42.

AKYOL, Taha, “Cedidcilik”, *DİA*, C. VII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 211-213.

ASKER, Ali, “Ahmet Ağaoğlu’nun Hayatı ve Düşünceleri”, *Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armağanı*, Editöler: Nazım Muradov-Yılmaz Özkaya, Bengü Yayınları, Ankara 2018, s. 135-148.

ASKER, Ali, “Azerbaycan’da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Sonu-20. Yüzyılın Başı)”, *Yeni Türkiye*, 75, 2015, s. 516-535.

- ASKER, Ali, “Azerbaycan’da Ulus İnşasının Onay Aşaması (1918-1920) ve Önemi Üzerine Bazı Tespitler”, *Yeni Türkiye*, S. 75, Yıl 2015, s. 536-546.
- ASLAN, Betül, “Azerbaycan”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 5, Erzurum 1996, s. 47-75.
- ATAR, Zafer - Kurtuluş Demirkol, “Azerbaycan Topraklarında Rus-Ermeni İşbirliğine Karşı Yükselen Bir Ses: Difâi Fırkası”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 45 (2015), s. 167-180.
- ATNUR, İbrahim Ethem, “Bakü’de Türk Ocağı”, *Türk Yurdu*, S. 214, Yıl 94, s. 42-44.
- ATTAR, Aygün, “Milli Kimliğin Siyasallaşan Yüzü: Difâi”, *Belleten*, C. LXXII, S. 263, (2008), s. 175-191.
- BİRİNCİ, Ali, “Hürriyet ve İtilâf Fırkası”, *DİA*, C. XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 507-511.
- BOZKURT, Yasemin, “Bir Türk Rönesansı Olarak Cedidcilik Akımı”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 352, C. LIX, Nisan 2016, s. 59-62.
- BUDAK, Alperen, “Müsavat Partisinin 1911-1922 Yılları Arasındaki Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XXVIII, S. 2, s. 333-343.
- BULAK, Şahap, “Azerbaycan İsminin Kökeni ve Anlamı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IX, S. 43, Nisan 2016, s. 54-60.
- BUNİYATOV, Ziya Musa, “Azerbaycan”, *DİA*, C. IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 317-322.
- COŞKUN, Yasin, “Azerbaycan’ın Paris Barış konferansındaki Diplomatik Faaliyetlerine Bir Örnek: Azerbaycan ve İngiliz Heyetleri Arasındaki Görüşmeler”, *1918’den Günümüze Azerbaycan 100. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Uluslararası Kongresi Bildiriler Kitabı*, Ed. Mehmet Topal, Rıza Mammadov, 26-27 Mayıs 2018 Eskişehir, s. 177-186.
- ÇAKMAK, Mehmet Ali, “Azerbaycan’da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış”, *Türkler*, C. VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 15-21.
- ÇAMALAN, Ahmet, “Azerbaycan Tahsilinin Temelleri: Çarlık Rusya’sı Devrinde Maarifçi Aydınların Faaliyeti”, *Journal Of Qafqas University*, S. 31, Yıl 2011, s. 36-50.
- ÇELİK, Dursun, “XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan”, *Bilig*, S. 3, (Güz 1996), s. 60-79.
- DAYI, S. Esin, “Türk Teali Cemiyeti/Turk Teali Committee”, *Atatürk Dergisi*, C. III, S. 4, s. 251-264.

- DEVLET, Nadir, “1905-1917 Rusya Müslüman Kongrelerine Azerbaycan Aydınlarının Katkıları”, *Kafkaslarda İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, (9-11 Aralık 1998 Bakü)*, Editörler: Rafiq Aliyev; Halil Bal, İstanbul 2000, s. 183-200.
- DEVLET, Nadir, “Âlimcan Barudî”, *DİA*, C. II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 463-464.
- DEVLET, Nadir, “İdil-Ural Müslümanları’nın Eğitim Savaşı: Cedîdcilik Hareketi”, *Tarih ve Medeniyet*, S. 15, (1995), s. 44-48.
- DOĞAN, Orhan, “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, (2008), s. 307-328.
- DURMAZ, Şahin, “20. Asrın Başında Azerbaycan’da Modern Bir Eğitim Kurumu: Tagiyev’in Kız Mektebi”, *Journal of Qafqaz University Philology and Pedagogy*, Number 29, 2010, s. 98-107.
- Ebuzziyazade, “Azerbaycan ve Gürcistan’ın Tasdik-i İstiklali”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2966, 22 Kânunusani 1336, s. 1.
- Giridî Ahmed Saki, “Rus İnkılabı ve Kafkasya Cumhuriyeti”, *Atı*, No: 66, 7 Mart 1334, s. 2; “Kafkas Cumhuriyeti”, *Tanin*, No: 3319, 8 Mart 1334, s. 1.
- Giridî Ahmed Saki, “Rus İnkılabı ve Kafkasya Cumhuriyeti”, *Atı*, No: 66, 7 Mart 1334, s. 2.
- HAKİMOĞLU, A., “Rusya’daki Müslümanların Merkez-i Diniye Nezâreti ve Yaptığı İşler”, *Türk Kültürü Araştırmaları I*, Yıl 1, S. 1, Ankara 1964.
- HEYET, Cevat, “Azerbaycan’ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. I, S.1, Kasım 2004, s. 7-19.
- KANLIDERE, Ahmet, “Cedidcilik ve Dinî Islahatçılık”, *İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bildiriler*, Türksoy Yayınları, Ankara 2003, s. 92-96.
- KASIMOV, Begali (Aktarma Veli Savaş Yelok), “Cedidcilik (Yeni Mülâhazalar) Jedidizm”, *Gazi Türkiyat*, Bahar 2010, S. 6, s. s. 335-361.
- KASTRATİ, Zhala Babashova, “Azerbaycan Edebiyatının Modernleşmesinde Hasan Bey Zerdabi’nin “Ekinci” Gazetesinin Rolü”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 7, 2017, s. 264-276.
- KAYA, Mustafa, “Cem’iyyet-i Sûfiyye”, *DİA*, C. VII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.
- KAZAN, Hüseyin, “Azerbaycan Milli Uyanışında Aydınlar ve Basın”, *İNİF E-Dergi*, C. I, S. 1, 2016, s. 38-43.

- KILLIOĞLU, Mehmet Erkan, “Çarlık Rusya’sında Cedidcilik/Yeni Usul Hareketi”, *Journal of Awareness*, Volume 4, Issue 1, 2019, s. 65-90.
- KURAT, Akdes Nimet, “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)”, *Belleten*, C. XXXI, S. 123, Yıl 1967.
- M., “Türk Ocağı Konferansları: Kafkasya Hakkında”, *Türk Yurdu*, C. XIV, No: 5, 16 Mart 1334, s. 165-166.
- MUSTAFAYEV, Beşir, “Rus ve Ermeni Tehdidine Karşı Kuzey Azerbaycan’da Kurulan İlk Türk Siyasi Teşekküller”, *Yeni Türkiye*, S. 60 (2014), s. 1-10.
- Nebizade Ahmed Hamdi, “Azerbaycan’ın İstiklali”, *Yeni Gün*, No: 305, 20 Kânunusani 1336, s. 1
- Nebizade Ahmed Hamdi, “Kafkasya”, *Türk Dünyası*, No: 15, 14 Eylül 1335, s. 1.
- ÖLÇEKÇİ, Haluk, “Rusya’daki Türklerin Milli Uyanışı İle Basının Ortaya Çıkışı Arasındaki İlişki”, *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, C. X, S. 37, (2018), s. 74-78.
- ÖZCAN, Kemal - Fatih Çolak, “1918 Yılında Kafkasya’da Bulunan Alman Heyeti’nin Azerbaycan’la İlgili Hazırladığı Raporlar”, *VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi*, 13-15 Ekim 2015 Gence), C. II, Yay. Haz. Merve Uğur, Ankara 2017, s. 1315-1335.
- PEHLİVAN, Zühre Nur, “Hasan Bey Zerdabi ve Azerbaycan’da Matbuat”, *Journal of Social And Humanities Sciences Researchi*, Vol: 6, Issue: 35, 2019, s. 958-970.
- POLAT, Nazım H., “Ömer Seyfeddin”, *DİA*, C. XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 80-82.
- POLAT, Ümit, “İsmail Gaspıralı’nın Açtığı Ulûl-i Cedid Mekteplerinin Öğretim Metotları”, *İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bildiriler*, Türksoy Yayınları, Ankara 2003, s. 81-91.
- QAFAROV, Vasil, “Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya’nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu”, *Gazi Akademik Bakış*, C. II, S. 3, 2008, 139-151.
- QASIMOV, Niyazi, “Paris Barış Konferansı’nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti’nin Çalışmaları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. IV, S. 11, 2017, s. 76-100.
- SADIGOV, Rasim, “Rus İhtilallerinin Azerbaycan’a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”, *Gazi Türkiyat*, Bahar 2015, s. 185-205.
- SAĞLAM, Nuri, “ÜNAYDIN, Ruşen Eşref”, *DİA*, C. XLII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 336-337.

- SÜMER, Faruk, “Azerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış”, *Belleten*, C. XXI, S. 83, 1957 Temmuz, s. 429-447.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz - Saadettin Gömeç, “1920 Öncesi Rus Azerbaycan’ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXII, S. 34, (2003), s. 175-182.
- ŞAHİN, Enis, “Azerbaycan’ın Bağımsızlık Sürecinde Türkiye ve Batum Antlaşmaları (Mayıs- Haziran 1918)”, *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, Editörler: Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 73-94.
- ŞÜKÜROV, Qiyas, “Cumhuriyet’in Kuruluş Devrinde Azerbaycan’da İstiklal ve İlhak Tartışmaları (Ocak-Haziran 1918)” *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, Editörler: Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 38-72.
- TOPRAK, Serap-Ahmet Öztürk, “Kimlik Koruma Mücadelesi Ekseninde Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri (1905-1917)”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. VII, S. 16, Mart 2019, s. 1075-1096.
- TURAN, Refik, “Kuzey Azerbaycan’da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. LXI, Yıl 2018, s. 429-451.
- Tüccarzade İbrahim Hilmi, “Kafkasya Hakkında Erkam”, *Atı*, No: 66, 7 Mart 1334, s. 3.
- TÜRKOĞLU, İsmail, “Müslüman Kongreleri”, *DİA*, C. XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 96-98.
- UÇMAN, Abdullah, “Tanrıöver, Hamdullah Suphi”, *DİA*, C. XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 574-575.
- UZUN, Mustafa İsmet, “Abdürreşid İbrahim”, *DİA*, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 295-297.
- Veliyüddin, “Kafkasya İşleri”, *Zaman*, No: 57, 30 Mayıs 1334, s. 1.
- YEL, Selma, “Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluşunda Türkiye’nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?”, *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 24, s. 563-578.
- YEŞİLOT, Okan, “Azerbaycan’da Ekonomik Gelişmenin Toplumun Modernleşme Sürecine Etkisi Tagiyev Örneği”, *Türk Modernleşmesi*, Editör, Arif Kolay, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 235-262.
- Yunus Nadi, “Bakü ve Rusya”, *Yeni Gün*, No: 22, 26 Eylül 1334, s. 1.

Yunus Nadi, “Siyasât-Kafkasya İşleri”, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2476, 5 Haziran 1334, s. 1.

Yusuf Nadi, “Yeni Bir Türk Devleti”, *Yeni Gün*, No: 304, 19 Kânunusani 1336, s. 1.

Ziyad Ebüzzıya, “Ebüzzıya, Velid”, *DİA*, C. X, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 371-373.

ZORLU, Yaşar, “Mütareke İstanbul’unda Mizah Gazetesi “Alay” ve Politik Tavrı”, *NWSA-Humanities*, 10, (1), s. 16-36.

TEZLER

BAL, Halil, *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1996.

DUMANGÜR, Umut, *Osmanlı ve Batı Basınında Kafkas İslam Ordusu’nun Azerbaycan Harekâtı (Mart 1918-Ağustos 1918)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019.

GÖRMÜŞ, Güngör, *Trabzon Mebusu Nebizade Hamdi Ülkümen*, (Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 2006.

GÜNGÖR, Gözde, *Hüseyinzade Ali Turanın Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 2015.

KAYA, Mehmet, *Türk Basınına Göre Kuzey Azerbaycan-Türkiye Siyasi İlişkileri (1918-1920)*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1993.

MECİDOV, Ceyhun, *Azerbaycan’da Demokratikleşme Süreci ve Siyasi Partiler: Çok Partili Hayata Geçiş*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2008.

MUSTAFAYEV, Beşir, *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’daki Faaliyetleri (1905-1920)*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 2009.

ÖZCAN, Nezahat, *İsmail Habip Sevük Hayatı ve Edebiyat Tarihçiliği*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1999.

TEZCAN, Asuman, *Ahmet Emin Yalman: Dönemi ve Gazeteciliği*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://www.beyaztarih.com/ansiklopedi/yunus-nadi-abalioglu> (Erişim Tarihi: 17.04.2020)

<https://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/>

DİZİN

A

Abbas Kazımzade	24
Abbas Kulu Ağa Bakühanov	17, 18, 20
Abbas Kulu Kazımzade	30
Abdullah Apanayev	39
Abdünasır Kurvasi	15
Abdürreşid İbrahim	36, 38, 39, 40, 104, 148
Ağabala Guliyev	21
Ağaoğlu Ahmed ..	25, 26, 27, 28, 36, 38, 40, 47, 50, 51, 52, 53, 54, 94, 97, 98, 100, 104, 109, 116, 125, 131, 142, 144
Ahılkelek	57
Ahmed Emin	114, 115, 116, 144
Ahmed Ferid	125
Ahmed Nesimi	69, 70
Ahmed Salihov	44, 45
Ahmet Bey Pepinov	70
Ahmet Cevdet Bey	66, 69
Ahsıka	57
Akber Ağa Şeyhülislamov	54
Akçuraoğlu Yusuf ..	36, 38, 39, 40, 99, 103, 105, 125, 128
Ali Asker	19, 23, 27, 97, 98
Ali Merdan Topçubaşı ..	21, 22, 25, 33, 36, 37, 38, 39, 42, 44, 74, 77, 92, 103, 109, 136
Âlimcan Barudî	39, 45, 146
Almanya ..	50, 53, 54, 57, 63, 71, 72, 116, 117, 138, 143, 144
Asadullah Ahundov	24

B

BaküIII, IV, 13, 17, 18, 23, 24, 30, 32, 33, 38, 42, 50, 51, 59, 66, 67, 69, 71, 72, 73, 77, 78, 87, 91, 92 94, 95, 96, 97, 99, 102, 105, 111, 113, 115, 125, 126, 129, 132, 138, 141, 144, 145, 146, 147, 148	
Batım 49, 51, 53, 55, 56, 58, 59, 62, 64, 66, 68, 69, 77, 87, 88, 89, 91, 97, 100, 101, 112, 113, 117, 118, 131, 132, 137, 141, 143, 148, 157	
Brest-Litovsk	53, 55, 56, 57, 72, 147
Buhara	15, 16, 121

C

Cedîdcilik	15, 17, 146
Cemal Paşa	56, 90, 91, 135
Cisr-i Ergene	1

Ç

Çar Petro	13
Çenkeli	48, 54, 55, 56, 57, 117

D

Dağıstan	20, 24, 42, 45, 65, 66, 140
Derbend	13
Difai	26, 27, 29, 30, 94
Doktor Hasan Ağaoğlu	27

E

Ebüzziya Velid	122
Ekinci Gazetesi	18, 22, 138
Enver Paşa	51, 53, 63, 70, 89, 97, 100, 116
Erivan	13
Ermeni ..	14, 23, 26, 27, 28, 38, 47, 48, 49, 50, 54, 65, 90, 100, 102, 141, 145, 146, 147
Ermenistan ..	26, 42, 58, 59, 63, 69, 75, 81, 92, 102, 116, 122, 157

F

Fethali Han Hoyski ..	21, 33, 60, 61, 67, 68, 77, 102
Fransa	54, 76, 103

G

Gegeçkori	51, 55, 66
Gence 11, 13, 18, 28, 33, 52, 59, 65, 67, 68, 69, 87, 89, 96, 97, 98, 101, 102, 113, 142, 147	
Gürcistan. 42, 59, 62, 63, 64, 69, 71, 72, 75, 76, 77, 78, 89, 90, 92, 102, 113, 116, 122, 123, 131, 140, 141, 144, 146, 157, 161, 163	
Gürcü 23, 47, 48, 49, 50, 51, 56, 58, 60, 64, 65, 78, 91, 95, 99, 116, 117, 141	

H

Halide Edip.....	106, 107, 127, 128, 129, 136
Halil Bey....	54, 56, 65, 66, 68, 70, 88, 89, 101, 141
Halil Bey Has Muhammedov.....	54
Hamdullah Suphi 93, 108, 109, 119, 125, 128, 129, 148	
Hasan Ata Muhammedov	40
Hasan Habibullah.....	38
Hasanbey Melikzâde Zerdâbî	17
Hasmehmetli Ali Ekber	27

Haydar Bey Ayaşındze	54
Hazar	14, 19, 24, 47, 121
Himmet	23, 24, 25, 30, 42, 66
Hive	15, 121
Hüseyn Cahid	125
Hüseyn Feyizhani	15
Hüseynzade Ali . 22, 25, 36, 52, 56, 74, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 109, 116, 125, 126, 127, 149	

i

İbrahim Haydarov	54
İlyas Alkin	44, 45
İngiltere	50, 54, 76
İsmail Bey Kutkaşenli	20
İsmail Gaspıralı	16, 35, 36, 104, 120, 147
İsmail Habib Sevtik	123, 125
İttihat ve Terakki . 55, 74, 85, 94, 99, 110, 119, 123	

K

Kafkasyal, IV, 10, 11, 14, 17, 19, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 37, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 75, 76, 87, 88, 89, 90, 91, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 108, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 121, 122, 123, 126, 128, 131, 135, 137, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 156, 164	
Kapsi	22, 94
Karabağ	13
Keşköl	22
Kırım	16, 34, 37, 41, 108, 126, 127, 143
Kuba	13, 18

L

Lord Curzon	76
-------------------	----

M

M. G. Mavsumov	24
Maverayı Kafkas ... III, V, 42, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 62, 66, 67, 95, 96, 100, 111, 131	
Mehmed Ali Tefvik	125
Mehmed Emin 23, 24, 25, 30, 32, 33, 42, 45, 54, 58, 59, 63, 65, 66, 67, 77, 101, 108, 125, 127, 138, 140, 143	
Mehmed Emin Resulzade 23, 24, 25, 30, 32, 33, 42, 58, 59, 63, 65, 77, 101, 138	
Mehmed Hasan Hacinski	54
Mehmet Ali Mirza Kâzım Bey	20
Mehmet Ali Resülzade	30
Mehmet Hasan Hacinski	24

Meşhedi Azizbeyoğlu Azizbekov	24
Mir Yakup Mehdiyef	54
Mirza Fethali Ahundov	22, 120
Mirza Fetih Ali Ahundov	20
Mirze Şefi Vazeh	18
Molla Ebu'l-Hasan	18
Molla İbrahim Halil	18
Muhammed Âlim Maksud	38
Murtaza Muhtarov	21
Musa Carullah Bigi	15
Musa Nagiyev	21
Mustafa Müftüzade	41
Mustafa Reşad Paşa	74
Müsavat . 29, 30, 31, 32, 33, 35, 42, 59, 66, 70, 145	

N

Nahçıvan	13
Nebizade Ahmed Hamdi	117, 118, 119, 147
Neriman Nerimanov	21
Nesip Bey Yusefbeyli	21
Nuri Paşa	63, 68, 89, 90, 97
Nusret Bey	54

O

Osmanlı Devleti . I, III, IV, 12, 13, 47, 50, 53, 55, 56, 57, 62, 74, 80, 87, 88, 91, 92, 95, 96, 101, 104, 105, 106, 115, 121, 131, 132, 135	
---	--

Ö

Ömer Seyfettin	119, 120, 121, 137
----------------------	--------------------

P

Paris Barış Konferansı	63, 74, 144, 147
------------------------------	------------------

R

Rauf Bey	54, 55
Refibeyli Elekber	27
Reşat Hikmet Bey	92
Rizaeddin Fahrettin	15
Rusya I, III, V, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 55, 57, 60, 61, 64, 66, 68, 71, 72, 73, 75, 78, 85, 87, 91, 94, 95, 100, 101, 103, 104, 111, 113, 115, 116, 122, 123, 126, 131, 136, 137, 143, 144, 145, 146, 147, 148	
Ruşen Eşref	112, 113, 128, 147

S

Sadri Maksudi.....	41
Semerkant.....	15, 16, 121
Seyid Gerek Alkin	39
Seyyit Azim Şirvanî.....	20
Stolipin	25
Sultan Mecid Efendiyev	24

Ş

Şehbenderzade Ahmed Hilmi	125
Şeki.....	13
Şemsi Esadullayev	21
Şemsi Esadulyayef.....	44
Şihabeddin Mercanî.....	15
Şirvan	13, 18, 20

T

Tagiyev	17, 113, 146, 148
Taki Nakioğlu	30
Talat Paşa	89, 92
Talış	13
Tercüman 16, 18, 35, 47, 50, 52, 53, 54, 55, 94, 95, 105, 120, 134, 138, 143, 144	

Tiflis . 48, 49, 50, 54, 55, 57, 58, 64, 66, 67, 94, 96, 97, 99, 102, 113, 129	
Tunalı Hilmi Bey	93, 110, 119
Türk Ocağı 16, 85, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 136, 140, 141, 143, 145, 147	
Türk Yurdu 26, 27, 28, 65, 100, 101, 103, 104, 108, 126, 127, 143, 144, 145, 147	
Türkmençay	13

V

Vehip Paşa	54, 88, 101
Veli Mikayılov	30

Y

Yunus Nadi	110, 111, 112, 148, 149
Yusuf Bey Vezirli	81, 83, 84, 85, 86, 128

Z

Zahide Burnaşova	44
Ziya Gökalp ... 16, 99, 104, 114, 119, 120, 125, 136, 146, 147	

EKLER

EK 1: Mehmet Emin Resulzade

Vakit, No: 250, 28 Haziran 1334.

Ek 2: Azərbaycan'ın ilk Başvekili (Başbakan) Fethali Han Hoyski

Yeni Gün, No: 215, 22 Təşrinievvel 1335.

EK 3: Kafkasya'ya Coğrafi ve Tarihi bir Nazara

EK 4: Batum Antlaşması sonrasında Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayınlanmış olan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan sınırlarını tahmini olarak gösteren harita

Ek 6: Azerbaycan Bayrağı, mavi, kırmızı ve yeşil şeritlerden oluşan kırmızı şeridin üzerinden beyaz hilal ve sekiz köşeli yıldız.

Tasvir-i Efkâr, No: 2954, 10 Kânunusani 1336.

Ek 7: Türklük Âleminde Mesut Bir hadise: Azerbaycan İstiklalinin Tasdiki

Yeni Gün, No: 303, 18 Kânunusani 1336.

Ek 9: Kardeş Azerbaycan'ın İstiklali

EK 10: Azərbaycan və Gürcistan'ın istiklalinin təsdiqi üzərinə İkdəm qəzetəsində
vayınlanan bir yazı

EK: 11 Türk Dünyası gazetesinde yer alan Kafkasya başlıklı yazı ve yazıya uygulanan sansür

Türk Dünyası, No: 158, Zilhicce 1337.